BUDAPESTI
METROPOLITAN
EGYETEM

GAZDI

XI. ÉVFOLYAM 1. SZÁM, 2023.

BUDAPESTI
METROPOLITAN
EGYETEM

KOMMUNIKÁCIÓ, MÉDIA, GAZDASÁG

XI. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Budapesti Metropolitan Egyetem
Budapest, 2023.

IMPRESSZUM

Kommunikáció, Média, Gazdaság 2023

A Budapesti Metropolitan Egyetem tudományos szakkönyvsorozata

A Szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Vasa László
Főszerkesztő: Dr. Róka Jolán
Technikai szerkesztő: Lévárt Tamás

A Szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Vass László, Dr. Kovács Attila, Dr. Vass Vilmos, Dr. Izmindi Richárd, Dr. Kálmán Botond

A Szerkesztőbizottság elérhetősége: *jroka@metropolitan.hu*
Mail to: *jroka@metropolitan.hu*
Levelezési cím: 1148 Budapest, Nagy Lajos király útja 1-9.

ISSN: 1589-9500

Kiadó / Publisher:
Budapesti Metropolitan Egyetem,
1148 Budapest, Nagy Lajos király útja 1-9.
www.metropolitan.hu

Felelős kiadó / Published by:
a Budapesti Metropolitan Egyetem rektora / Rector of Budapest Metropolitan University

Copyright:
Jelen kiadvány szabad hozzáférésű a Creative Commons „CC BY” licensznek megfelelően. *This publication is Open Access according to the Creative Commons „CC BY” licence scheme.*

TARTALOM / CONTENTS

Klein Tamás
A koronavírus-járvány egyes alkotmányossági dilemmái
Különös tekintettel a veszélyhelyzet alkotmányos kereteire és egyes alapjogok korlátozhatóságára 10

Somfay Dorottya
A környezeti nevelés kihívásai napjainkban 28

Dezső Dér – Alexandre Árpád Szigethy
International festival communication
The Sziget's example 37

Alpár Vera
Lehet-e területfejlesztési eszköz az oktatási rendszer? 46

Hegyesi Lajos
Online politikai marketingmodell:
személyes meggyőzés, politikai attitűd alapján 54

Jordan Tütünkov-Hrisztov
Changes in Business Models
in the Intermediary Sector Over Time 75

Bathó Gábor
Adalékok a tárca nélküli miniszteri pozícióhoz
az I. világháborúban és az azt követő időszakra 88

József Zoltán Málik
Artificial Intelligence and the Externalisation of Intelligence:
a specific dimension of sustainability 93

Túry György
Transznacionális értelmiségi elit:
bevezető egy kutatáshoz 104

Makszim Györgyné dr. Nagy Tímea
A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell
elméleti bemutatása 123

AFFILIÁCIÓ/ AFFILIATION

Alpár Vera
Egyetemi oktató, *Budapest Metropolitan Egyetem*

Bathó Gábor
tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Dezső Dér PhD
Associate professor, *Budapest Metropolitan University*

Hegyesi Lajos CSc.
MTA Köztestület

Klein Tamás PhD
Egyetemi docens, *Budapest Metropolitan Egyetem*

Zoltán, Málik József
Associate Professor, *Budapest Metropolitan University*

Somfay Dorottya
Doktorandusz, PPH Media–Business unit director
Budapesti Corvinus Egyetem

Makszim Györgyné dr. Nagy Tímea
Egyetemi adjunktus, *Nyíregyházi Egyetem*

Szigethy, Alexandre Árpád
Student, *Budapest Metropolitan University*

Túry György
Egyetemi docens, Budapest *Metropolitan Egyetem*

Tütünkov-Hrisztov, Jordan
Academic assistant professor, *Budapest Metropolitan University*

A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNY EGYES ALKOTMÁNYOSSÁGI DILEMMÁI

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A VESZÉLYHELYZET ALKOTMÁNYOS KERETEIRE ÉS EGYES ALAPJOGOK KORLÁTOZHATÓSÁGÁRA

Klein Tamás

Absztrakt: A koronavírus-járvány okozta egészségügyi, társadalmi és gazdasági válság szerte a világon, így Európában (szűkebb értelemben az Európai Unióban) és hazánkban is számos társadalmi alrendszert állított újszerű kihívások elé. A jogi szabályozás alapvetően a társadalmak „békeidőben" való szabályozására szolgál. Azokban a sajátos helyzetekben, időszakokban, amelyekben különleges veszély fenyegeti a társadalmak rendes működését, az egyének életét, testi épségét, vagyonának biztonságát, az államoknak joguk, mi több, bizonyos esetekben kötelezettségük is sajátos, rendkívüli intézkedéseket bevezetni, szabályokat elfogadni. Az alkotmányok szerte a világban ismerik a különleges jogrendi állapotokat, és azokra olyan különleges alkotmányos szituációként tekintenek, amelyek az államnak szélesebb körű mozgásteret biztosítanak a beavatkozásra, akár az egyének szabadságának korlátázása árán is. Az állam különleges jogrendi mozgásterét ugyanakkor a jogállami demokráciákban szigorú alkotmányos korlátok, intézményi garanciák jellemzik, és csak a különleges veszély elhárítása mint cél eléréséhez feltétlenül szükséges és arányos eszközöket tartalmazhat.

Kulcsszavak: különleges jogrend, veszélyhelyzet, alapjog/korlátozás, védettségi igazolvány, kötelező oltás

Abstract: *The health, social and economic crisis caused by the coronavirus epidemic has posed new challenges to many social subsystems around the world, including in Europe (in the narrower sense in the European Union) and in our country. Legal regulation is essentially designed to regulate societies in "peacetime". In specific situations and periods when there is a particular threat to the normal functioning of societies, to the life, physical safety and security of individuals, states have the right, and in some cases the duty to introduce special, exceptional measures and to adopt rules.*

Constitutions around the world recognise special legal situations and regard them as special constitutional situations that provide the state with a wider scope for intervention, even at the cost of restricting the freedom of

individuals. However, in democracies governed by the rule of law, the State's special margin of manoeuvre is characterised by strict constitutional limits and institutional guarantees, and may only include measures that are strictly necessary and proportionate to the objective of averting a particular danger.

Within the framework of a constitutional state governed by the rule of law, the special legal order does not represent an extra-constitutional public law, does not suspend constitutionality, but results in a concentration of the exercise of power and a broader permissibility of the restriction of fundamental rights. However, the extension of the possibility of special powers and restrictions on fundamental rights, and the application of more lenient standards, are only possible if certain requirements of the rule of law are met. Even highly protected fundamental rights, such as freedom of expression, freedom of information or the right to informational self-determination, can be subject to broader restrictions than is normally the case. Distinguishing people according to the criteria of their individual behaviour and responsibility in the fight against epidemics, for example, whether they have taken vaccination(s) to reduce the risk of infection and the risk of infecting others, is a possibility that can also be subject to constitutional consideration in the context of the extraordinary legal order.

It is extremely instructive that, presumably due to the limited information provided by the Chinese authorities, the population of the affected area did not realise the extent of the threat, which was only exacerbated by the late introduction of the first restrictive measures. The same was true of the international public, the states, which were also aware of the epidemiological situation after a long time had passed. Today, it is increasingly likely that the local outbreak started much earlier than the November 2019 date initially reported.

The above mentioned argument clearly points to the importance of free democratic public discourse, which is counteracted by state censorship or less restrictive measures to limit the flow of information. In dealing with the epidemic situation, it has become clear that the key to a successful defence is to gain public trust, since public trust is the basis for the widespread acceptance of extraordinary measures (quarantine rules, social distancing, etc.) which also restrict freedoms at the social level.

Admittedly, the developed Western health care system was not prepared to deal with the situation, and this led to an extraordinary health care crisis when the epidemic broke out, but it is clear that in countries where the central or regional government provided open and detailed information to citizens, the measures had greater public acceptance than in countries where, even in the case of a minor epidemic, public information was scarce. Open and free public discourse at the societal level is therefore an essential part of effective emergency management. However, speech with untrue content, which hampers the response or prevents certain epidemic measures, can cause extreme damage and therefore should not enjoy constitutional protection, even if it would fall within the very broad protection zone of freedom of expression in 'peacetime'.

The study briefly summarises the constitutional significance of the special legal order and the relevant theses of Hungarian constitutional rules, and then examines the specific forms of restrictions on fundamental rights in the emergency situation with particular emphasis on the benefits linked to the immunity card, the peripheral conditions of the distinction between vaccinated and unvaccinated and the constitutionality of the legal provisions obliging the vaccination.

Keywords: *special legal order; emergency situation; fundamental right/ restriction; protection certificate; mandatory vaccination.*

A koronavírus-járvány mint a különleges jogrend oka

Az európai polgárok először 2019 decemberében értesülhettek arról, hogy Kínában, Vuhan városában egy új koronavírustörzs okoz járványos megbetegedést (a hivatalos kínai kommunikációban: új típusú koronavírusjárvány-incidens), amely a súlyosabb kórlefolyás esetén tüdőgyulladást, a legsúlyosabb esetekben halált okoz. A vírustörzsről csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy rendkívül patogén. Az új koronavírus, vagy másképpen koronavírus-betegség 2019 (*coronavirus disease 2019*, rövidítve Covid-19), vagy más néven SARS-CoV-2) rohamos gyorsasággal robbant be Európába, és kezdetben (február végén, március elején) Olaszországban (elsősorban az északi régióban, a Milánó központú Lombardia tartományban) és Spanyolországban okozott tömeges megbetegedést és halálozást, majd Németországban és Angliában eredményezett hasonlóan súlyos járványhelyzetet. E tanulmány írásakor már a negyedik járványhullám tombol, és már az ötödik kezdetéről beszélnek a szakértők.

2020. március 11-én ugyanazon a napon, amikor az WHO, az ENSZ egészségügyi szakosított szerve világjárvánnyá (pandémia) minősítette a vírus okozta helyzetet, Magyarországon a kormány rendeletben[1] az ország egész területére az Alaptörvény 53. cikke alapján veszélyhelyzetet hirdetett a Covid-19-vírus okozta egészségügyi veszélyhelyzet miatt.

Rendkívül tanulságos, hogy – vélhetően – a kínai hatóságok által korlátozott információknak köszönhetően az érintett terület lakossága nem észlelte a veszély nagyságát, amelyet csak súlyosbított, hogy az első korlátozó intézkedéseket is későn vezették be. Nem volt ez másként a nemzetközi közvéleménnyel, az államokkal, akik szintén csak hosszú idő elteltével értesültek a kialakult járványügyi helyzetről. Mára egyre valószínűbb, hogy a kezdeti hírekben hangoztatott 2019. novembernél sokkal korábban kezdődött a lokális járvány terjedése. Mindezt csupán azért jegyzem meg bevezető gondolataim között, mert mindez határozottan mutat rá a szabad demokratikus, közéleti diskurzusok jelentőségére, amelynek ellene hat az állami cenzúra vagy annál enyhébb,

1 A veszélyhelyzet kihirdetéséről szóló, 2020/40. (III. 11.) kormányrendelet.

de az információáramlást korlátozó intézkedések. A járványhelyzet kezelése során nyilvánvalóvá vált, hogy a sikeres védekezés kulcskérdése a társadalmi bizalom megszerzése, hiszen a polgárok bizalma alapját képezi a társadalmi szintű szabadságjogokat is korlátozó rendkívüli intézkedések (karanténszabályok, társadalmi távolságtartás stb.) széles körű elfogadásának. Kétségkívül a helyzet kezelésére a fejlett nyugati egészségügyi ellátórendszer sem volt felkészülve, és ez a járvány berobbanásakor rendkívüli egészségügy-ellátási válsághelyzetet eredményezett, mégis egyértelművé vált, hogy azokban az országokban, ahol a központi vagy regionális kormányzat nyíltan és részletesen tájékoztatta a polgárokat, az intézkedéseknek nagyobb társadalmi elfogadottsága volt, mint ahol – akár kisebb járvány mellett – a közvélemény információszűkében maradt. A nyílt és szabad közbeszéd társadalmi szinten tehát elengedhetetlen része a hatékony járványhelyzeti válságkezelésnek. Ugyanakkor a valótlan tartalmú, a védekezést elnehezítő vagy egyes járványügyi intézkedéseket megakadályozó szólások rendkívüli károkat okozhatnak, ezért nem élvezhetnek alkotmányos védelmet, még akkor sem, ha „békeidőben" a véleménynyilvánítás szabadságának rendkívül széles körű védelmi zónájába is tartoznának.

A koronavírus-járvány okozta jogi kihívásokról számos remek tanulmány (Szente, 2020; Hollán, 2020; Domokos, 2020 stb.), kötet (Rixer, 2021) született. Ez a tanulmány csupán néhány reflexiót kíván fűzni a felmerült jogi kérdésekhez. A tanulmány első felében röviden összefoglalom a különleges jogrendi állapotok alkormányos jelentőségét és szabályozását, valamint a veszélyhelyzet mint nevesített különleges jogrendi állapot alkotmányos kereteit, a második részben pedig két, alapjogi szempontból izgalmas kérdéssel, éspedig a védettségi igazolványon alapuló differenciált járványügyi korlátozások és a kötelező oltás problematikájával foglalkozom.

A különleges jogrend alkotmányos jelentősége

Az alkotmányok a világ legtöbb államában tartalmaznak olyan sajátos szabályokat, amelyek bizonyos rendkívüli válsághelyzetekben, az emberek (állampolgárok) élete, egészsége, vagyona súlyos és tömegesen jelentkező fenyegetettségét előidéző események vagy történések bekövetkezése esetére eltérést engednek az általános alkotmányjogi szabályok alól. Az ilyen rendkívüli helyzetekben az arra jogosult alkotmányos szerv, az alkotmányon alapuló eljárási szabályoknak megfelelően, rendkívüli jogrendet vezethet-e? A rendkívüli jogrend ideje alatt a nem rendkívüli időben elfogadott jogszabályok egy (általában legnagyobb) része hatályban marad, azok továbbra is alkalmazhatók, egy kisebb részük hatályát azonban a rendkívüli jogrend idejére – az arra jogosult szerv(ek) – felfüggeszti(k). Ezek a szabályok szorosan összefüggnek a sajátos, rendkívüli helyzettel, a kialakult válsághelyzet jellegéhez, az elérendő alkotmányos cél(ok)hoz igazodnak. A különleges jogrend alkotmányos bevezetésének kettős célja van. Egyfelől közvetlenül a bekövetkezett rendkívüli állapot megszüntetése, az annak

következtében előállt károk és következményeik enyhítése és elhárítása, másfelől, közvetetten pedig nem lehet más, mint a rendes (vagyis nem különleges, nem rendkívüli) jogrend mielőbbi és maradéktalan helyreállítása. Ilyen értelemben az alkotmányos rendszer szempontjából a különleges jogrend paradox módon éppen a rendes jogrend[2] védelmét szolgálja.

A különleges jogrendben hozott rendkívüli szabályok tipikusan az alkotmányos szabályok két csoportját érintik, egyfelől a *hatalommegosztás rendszerét* a végrehajtó hatalom javára, másfelől pedig az *alapjogok szélesebb körű korlátozására adnak alkotmányos lehetőséget*. A különleges jogrendi állapot, bár *nem az alkotmányos renden kívüli közjogi helyzet*, mégis a hatalomgyakorlás olyan kivételes módját teszi lehetővé és az alapjogok olyan széles körű korlátozását biztosítja, amely csak igen szigorú jogállami követelmények teljesülése esetén fogadható el. Amennyiben ezeken az alkotmányos jogállami kereteken túlmutató hatalomgyakorlási mód és alapjog-korlátozási gyakorlat valósul meg, az már messze nem felel meg a jogállamiság alkotmányos követelményeinek.

A különleges jogrendi állapot tehát kizárólag akkor marad jogállami, alkotmányos keretek között, ha megfelel bizonyos jogállami feltételeknek, különösen az időbeli korlátozottság (ideiglenes jogrend), a korlátozott jellegű felhatalmazás, amelynek kizárólagos célja a különleges jogrendi állapotra okot adó rendkívüli helyzet megszüntetése, illetve következményeinek elhárítása és a rendes jogrend lehető legrövidebb időn belüli helyreállítása. A különleges jogrend jogállami követelményei eszerint:

- ideiglenesség;
- célhoz kötöttség;
- arányosság (korlátozott hatalomgyakorlás, hatalommegosztás részleges korlátozhatósága és az alapjogok korlátozhatóságának arányossága);
- intézményi garanciák megerősítése (a kivételes hatalomgyakorlás feletti alkotmányos kontroll biztosítása) ;
- alapjogok korlátozhatóságának limitáltsága (fenntartott alapjogok) és a jogállami elvek fenntartása.[3]

A különleges jogrendi állapot végső soron mindig egy nagy alkotmányossági ellentmondást hordoz magában, hiszen – amint Szente Zoltán rámutat – „amíg a speciális alapjog-korlátozásokra, hatáskörökre és eljárási mentességekre irányuló felhatalmazás szükséges lehet a közveszély elhárítására, a kivételes hatalom természeténél fogva súlyos kockázatot jelent a személyes szabadságra és

2 A rendkívüli (az Alaptörvény fogalomhasználata szerint különleges) jogrend ellentéteként a rendes jogrend kifejezést használom, ugyanakkor az irodalomban használatos még a normális jogrend kifejezés is. A terminológiai különbségek ellenére e fogalmak egyöntetűen az alkotmányos hatalomgyakorlás normális gyakorlási rendjét és a mögöttes joginormaanyagot jelenti.

3 Azonos szempontok szerinti jogállami kritériumokat sorol fel Szente Zoltán is, ld. Szente, 2020.

a demokráciára, azaz a jogállamiságra. A különleges jogrend(ek) alkotmányos, illetve jogi szabályozásának ezért mindig a speciális felhatalmazás és az azt keretek közé szorító intézményes garanciák közti egyensúly megteremtése a legfontosabb kérdése, vagyis hogy miként egyeztethető össze egyrészt a rendkívüli felhatalmazás általi hatékony fellépés biztosításához, illetve az e felhatalmazással való visszaélés megakadályozásához fűződő érdek" (Szente, 2020. 4.).

Az időbeli korlátozottság (időlegesség) szorosan összefügg a különleges jogrend alkotmányos céljával, vagyis azzal, hogy a rendkívüli körülmények megszűnjenek, és annak következtében a rendes alkotmányos rend mielőbb helyreálljon. Ezért az alkotmányos garanciák között mindig szükséges időbeli korlátokat beépíteni. Ezek az időbeli korlátok többfélék lehetnek. A leginkább egzakt korlát egy (akár indokolt esetben meghosszabbítható) határidő meghatározása, vagy határnap tűzése, amikor a különleges jogrend automatikusan (*ex lege*) megszűnik, esetleg kötelezően felül kell vizsgálni.

Amint azt már fentebb jeleztem, a különleges jogrend bevezetése mindig szigorúan célhoz kötötten történhet. Ennek a célnak van egy társadalmi és egy alkotmányos vetülete is. Társadalminak nevezem azokat a közvetlen célokat, amelyek a különleges jogrend bevezetésére okot adó körülmények elhárításához szükségesek (pl. fegyveres konfliktus megszüntetése, a béke helyreállítása, a természeti katasztrófa elhárítása és az élet, vagyonbiztonság helyreállítása, járványügyi veszélyhelyzetben a járványgörbe ellaposítása, a megbetegedések és a járvány terjedésének kontroll alatt tartása), alkotmányos célnak pedig a rendes jogrend helyreállítását tekintem. A hatalommegosztás jogállami szabályainak részleges felfüggesztése elsősorban a parlament és kormány viszonyában jelenik meg, míg az igazságszolgáltatói hatalom függetlensége különleges jogrend idején sem korlátozható, csakúgy, mint az alkotmányos kontrollt gyakorló alkotmánybíráskodás, amelynek súlya a különleges jogrend idején kifejezetten megnő.

Az arányosság követelménye is szorosan kapcsolódik a különleges jogrend célhoz kötöttségéhez. A hatalomgyakorlás (tipikusan) kormányzati koncentrációja és a hatalommegosztás korlátozott érvényesülése, továbbá az alapjogok szélesebb körű korlátozhatósága is kizárólag a célhoz kötöttség szigorú követelményei mentén lehetségesek. Az egyes különleges jogrendi intézkedések tehát kizárólag akkor tekinthetők arányosnak, ha azok feltétlenül szükségesek társadalmi és alkotmányos célok eléréséhez.

További jogállami követelmény, hogy még különleges jogrend idején is van az alkotmányos rendnek egy szűk mezője, amely érinthetetlen: nem függeszthető fel egyes alapjogok gyakorlása és jogállami alapelvek érvényesülése. Ellenkező esetben a különleges jogrend célja válna értelmetlenné, üresedne ki, hiszen éppen annak az alkotmányos célnak az elérésére válna alkalmatlanná, amelynek érdekében létrejött. Szente Zoltánnal egyetértve rögzíthetjük, hogy „ha [...] például a közveszélyre való hivatkozással feláldozhatóvá válna az emberi méltóság vagy az élethez való jog […], akkor a szükséghelyzet értelmetlenné válna, mert nem lenne mit megvédeni" (Szente, 2020. 6.).

Végül hangsúlyozni kell a kivételes hatalom feletti intézményi kontroll garanciális jelentőségét. A kivételes hatalomgyakorlás kedvezményezettje ugyan operatív cselekvési potenciálja miatt tipikusan a kormány, de ez nem jelenti azt, hogy koncentrált hatalma kontroll nélkül maradna. A kivételes jogrendek idején a parlament működése nem szükségszerűen szünetel, sőt folyamatos működése alkotmányos garanciának minősül. A rendeleti kormányzás ezért nem értelemszerű formája a kivételes hatalom gyakorlásának, hiszen amennyiben a törvényhozó hatalom működése biztosítható, úgy csak a halaszthatatlan ügyekben indokolt a törvényt pótló rendeleti jogalkotás. Hasonlóan jelentős intézményi garanciát jelent az alkotmánybíráskodási funkciót ellátó alkotmányos intézmények zavartalan működésének biztosítása, mind az alapjogvédelem, mind a szükségrendeletek feletti normakontroll érvényesítése érdekében (Szente, 2020. 7.).

A különleges jogrendre vonatkozó alkotmányos szabályok az Alaptörvényben

A különleges jogrend általános szabályai

Az Alaptörvény 54. cikke tartalmazza a különleges jogrend általános szabályait. E szerint a különleges jogrend idején az alapvető jogok gyakorlása az általános alapjogi tesztben meghatározott szigorú érdekmérlegelésnél (szükségesség, arányosság, lényeges tartalom épsége)[4] enyhébb feltételek mentén is korlátozható, vagy akár fel is függeszthető.[5] Ez alól kivételt csupán az élethez és emberi méltósághoz való abszolút és korlátozhatatlan alapjog (Alaptörvény II. cikke), a kínzás, megalázó bánásmód, büntetés és emberkereskedelem tilalmát biztosító alapjogok (Alaptörvény III. cikk (1) bek.), valamint a beleegyezés nélküli emberen végzett tudományos, orvosi kísérlet (Alaptörvény III. cikk (2) bek.) és az emberi fajnemesítés és embermásolás tilalma áll (Alaptörvény III. cikk (3) bek.), valamint az ártatlanság vélelme (Alaptörvény XXVIII. cikk (2) bek.), a védelemhez való jog és a védői mentesség (Alaptörvény XXVIII. cikk (3) bek.), a visszaható hatályú büntető jogalkotás tilalma (Alaptörvény XXVIII. cikk (4) bek.) és a *ne bis in idem* elve (Alaptörvény XXVIII. cikk (6) bek.) képez. A korábbi Alkotmány érdemében hasonló

4 „Az alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg. Alapvető jog más alapvető jog érvényesülése vagy valamely alkotmányos érték védelme érdekében, a feltétlenül szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan, az alapvető jog lényeges tartalmának tiszteletben tartásával korlátozható." vö. Magyarország Alaptörvénye [továbbiakban: Alaptörvény] I. cikk (3) bekezdése.

5 Magyarország Alaptörvénye 54. cikk (1) bekezdése: „Különleges jogrendben az alapvető jogok gyakorlása – a II. és a III. cikkben, valamint a XXVIII. cikk (2)–(6) bekezdésében megállapított alapvető jogok kivételével – felfüggeszthető, vagy az I. cikk (3) bekezdése szerinti mértéken túl korlátozható.

rendelkezéseket tartalmazott.[6] Az alapjog-korlátozás jogforrási szintje tekintetében az Alaptörvény kifejezett rendelkezést nem tartalmaz, csupán a korlátozhatóság általános mértéken túli alkotmányos igazolhatóságáról rendelkezik.[7]

Az *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* szerint: „A különleges jogrend az alkotmányos szabályozás különös része, a békétől, általánosabban az állami működés általános szabályaitól eltérő időszakok bővített eszköztárú kezelésének joga. A fogalom célrendszere szerint egyrészt a végszükség kategóriájának államszervezeti szintű vetülete, másrészt egyfajta elrettentő eszköztár az alkotmányon alapuló rendszer stabilitásának biztosítása érdekében. Az eszközrendszer tartalmi oldaláról vizsgálva: az alkotmányozó maga határozza meg az államszervezetre vonatkozó azon eltérő szabályokat, amelyek arányos eltérési lehetőséget biztosítanak a hatalommegosztáson alapuló államszervezeti szabályokhoz képest, annak érdekében, hogy a különleges jogrendet kiváltó okra reagálást követően az állam működése mielőbb visszaállítható legyen az általános szabályok szerinti rendszerre" (Till 2019.).

A különleges jogrend ugyan sajátos, a rendes jogrendtől különböző időszak, ugyanakkor – az egyes kivételektől eltekintve – általánosan nem alkotmányon kívüli jogrend, nem jár(hat) az alkotmány(os szabályok) felfüggesztésével. Az Alaptörvény alkalmazása ilyenkor sem függeszthető fel, az alkotmányosság legfőbb intézményi garanciáját biztosító alkotmányos szerv, az Alkotmánybíróság működése nem korlátozható (vö. Alaptörvény 54. cikk. (2) bekezdése).

A különleges jogrend elnevezés[8] az eltérő tartalmi elemeket hordozó különleges időszakok gyűjtőfogalma (Till, 2019, 1. bek.). Az egyes sajátos, külön nevesített különleges jogrendekről, azok bevezetéséről, a bevezetésre jogosult szervekről az Alaptörvény külön-külön rendelkezik. A különleges jogrendek megszüntetéséről az Alaptörvény szűkszavúan csak annyit rögzít, hogy a bevezetésére jogosult szerv szüntetheti meg, ha kihirdetésének feltételei már nem állnak fenn (Alaptörvény 54. cikk (3) bek.).

Az Alkotmánybíróság – a 3. pontban bemutatott – határozatában rögzítette a különleges jogrend alkotmányos fogalmát: „A különleges jogrend az alkotmányos szabályozás különös része, a békétől, általánosabban az állami működés

6 1949. évi XX. törvény (Magyar Köztársaság Alkotmánya) 8. § (4) bekezdése: „Rendkívüli állapot, szükségállapot vagy veszélyhelyzet idején az alapvető jogok gyakorlása – az 54–56. §-ban, az 57. § (2)–(4) bekezdésében, a 60. §-ban, a 66–69. §-ban és a 70/E. §-ban megállapított alapvető jogok kivételével – felfüggeszthető, vagy korlátozható."

7 Az Alaptörvény a veszélyhelyzeti különleges jogrend alkotmányos szabályai körében rendelkezik a kormány kivételes rendeletalkotási jogáról: „A Kormány a veszélyhelyzetben rendeletet alkothat, amellyel – sarkalatos törvényben meghatározottak szerint – egyes törvények alkalmazását felfüggesztheti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, valamint egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat." [vö. 53. cikk (2) bek.]. Ez a rendelkezés összeolvasva az 54. cikk (1) bekezdésével, értelmezhető úgy, hogy a veszélyhelyzeti jogrendben az alapjogok korlátozására (bizonyos kivételektől eltekintve) a kormány rendeletben jogosult.

8 „[A] különleges jogrend fogalma alaptörvényi innováció, annak egyértelműen megfeleltethető nemzetközi jogi fogalom nem létezik." Id. (Till, 2019. 4. bek.).

általános szabályaitól eltérő időszakok bővített eszköztárú kezelésének joga. A fogalom célrendszere szerint egyrészt a végszükség kategóriájának államszervezeti szintű vetülete, másrészt egyfajta elrettentő eszköztár az alkotmányon alapuló rendszer stabilitásának biztosítása érdekében" (15/2020. (VII. 8.) AB határozata [47] bek.).

Az Alaptörvény az alábbi különleges jogrendi állapotokat tartalmazza:

- rendkívüli állapot (Alaptörvény 49. cikk.);
- szükségállapot (Alaptörvény 50. cikk.);[9]
- megelőző védelmi helyezt (Alaptörvény 51. cikk.);
- terrorveszélyhelyzet (Alaptörvény 51/A. cikk);
- váratlan támadás (Alaptörvény 52. cikk.) és
- veszélyhelyzet (Alaptörvény 53. cikk.).

A különleges jogrend első öt formája fegyveres erőszakhoz kapcsolódik, a veszélyhelyzet ellenben kifejezetten „az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető elemi csapás vagy ipari szerencsétlenség" bekövetkezése és következményei elhárítása esetén alkalmazható különleges jogrendi állapot. Az alkotmányos szabályok sajátos evolúciójának tekinthető a különleges jogrendi állapotok számszerű gyarapodása és tartalmuk differenciálódása, hiszen rendkívüli jogállapotok közjogtörténeti karrierjének kezdetén csupán az államot fenyegető, társadalmi szintű külső támadáson vagy belső felkelésen alapuló fegyveres erőszak esetén volt alkalmazható, mára azonban számos új formája jelent meg.

A veszélyhelyzetre vonatkozó sajátos alkotmányos szabályok

Veszélyhelyzet kihirdetése

Az Alaptörvény rendelkezése szerint a veszélyhelyzet kihirdetésére a Kormány jogosult azokban az esetekben, ha az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető elemi csapás vagy ipari szerencsétlenség következett be, és azok, valamint következményeik elhárítása érdekében arra szükség van. Az Alaptörvény tehát csak a veszélyhelyzet kihirdetésének jogosultját jelöli meg, valamint a veszélyhelyzet kihirdetésére okot adó körülmények meghatározására szorítkozik, míg a veszélyhelyzetben meghozható rendkívüli intézkedések körét sarkalatos törvényre bízza.[10]

9 A rendkívüli állapot és a szükségállapot definiáltan fegyveres erőszak bekövetkezésének esetére szóló különleges jogrendi állapotok. Ezek közös szabályait az Alaptörvény 48. cikke tartalmazza.

10 Alaptörvény 53. cikk (1) bek. A veszélyhelyzet részletszabályait a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény [Kat. tv.] 44–51. §-ai tartalmazták. A Covid-19 járvány következtében az Országgyűlés a törvényt módosította és egy új szakasszal bővítette [51/A. §].

A kormány rendelete

A veszélyhelyzeti jogalkotás alaptörvényben rögzített jogforrási eszköze a kormány rendelete (Alaptörvény 53. cikk (2) bek.). A kormány a veszélyhelyzetben rendeletet alkothat, amellyel – sarkalatos törvényben meghatározottak szerint – egyes törvények alkalmazását felfüggesztheti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, valamint egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat (vö. Alaptörvény 53. cikk (2) bek.). A kormány széles körű, *contra legem* szabályok meghozatalára is lehetőséget biztosító rendeletalkotási hatásköre az Alaptörvény értelmében eredeti jogalkotási hatáskör.

A kormány a veszélyhelyzeti jogalkotás keretében – első körben – hozott rendelete legfeljebb tizenöt napig maradhat hatályban, eltérő rendelkezés hiányában a határidő lejártának napján hatályát veszti. Az Alaptörvényben meghatározott határidőt a kormány abban az esetben jogosult meghosszabbítani, ha az Országgyűlés arra a felhatalmazást számára megadja (vö. Alaptörvény 53. cikk (3) bek). A kormány kezdeményezésére és saját hatáskörén belül a veszélyhelyzeti rendeleti jogalkotás tehát időben korlátozott, annak meghosszabbításáról a kormány saját hatáskörében nem dönthet.

A kormány veszélyhelyzeti rendeletei legkésőbb a veszélyhelyzet megszűnésével hatályukat vesztik (vö. Alaptörvény 53. cikk (4) bek). Amint azt említettem, a veszélyhelyzet kihirdetéséről és megszüntetéséről egyaránt a kormány jogosult döntést hozni, így végső soron a rendeletek hatályvesztéséről is, tekintettel arra, hogy a rendelet objektív határideje a veszélyhelyzet megszűnésének napja.

A veszélyhelyzeti rendeleteknek tehát van egy szubjektív és egy objektív határideje, mivel arra irányuló felhatalmazás nélkül legfeljebb 15 napig lehetnek hatályban, ám felhatalmazás esetében sem tovább, mint a veszélyhelyzet objektív megszűnése. Ugyanakkor az egy alapvető jelentőségű kérdés, hogy jogi értelemben mi jelenti a veszélyhelyzet objektív megszűnését. Általános értelemben nyilvánvalóan az annak alapjául szolgáló körülmények megszűnése, vagy azok egy meghatározott veszélyszint alá csökkenése, jogi értelemben azonban az erről hozott közjogi aktusban meghatározott időpontban szűnik meg a veszélyhelyzet.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kormány rendkívüli jogalkotási felhatalmazása nem azonos a rendeleti kormányzás bevezetésének alkotmányos lehetőségével, sőt az Országgyűlés általános törvényhozási hatáskörét megkerülő (kiiktató) rendeleti kormányzás a veszélyhelyzeti jogrendben biztosított kiszélesített kormányzati jogkörrel való visszaélés lenne. A szükségrendeleti jogalkotás a veszélyhelyzetben a gyorsan megalkotandó normatív aktusok jogforrása, hiszen bizonyos, akár törvénymódosítással járó normák meghozatalával nem lehet megvárni a lassabb reakcióidejű Országgyűlés döntését. A szükségrendeletek sorsa ugyanakkor végső soron az Országgyűlés kezében van. A szükségrendelet tárgya továbbá kizárólag a veszélyhelyzettel összefüggő szabály lehet és nem jelentheti a törvényhozó hatalom jogalkotói hatáskörének kiüresítését.

A (járványügyi) veszélyhelyzet a katasztrófavédelmi törvényben

A katasztrófavédelmi törvény részletesen felsorolja a veszélyhelyzet különös eseteit, azokat a helyzeteket, amelyek a veszélyhelyzet mint különleges jogrend bevezetését indokolhatják.[11] A kormány rendeleti formában (vagyis jogszabályban, normatív aktusként) rendkívüli intézkedéseket[12] vezethet be, illetve további rendkívüli intézkedések bevezetésével (egyedi aktusban) ezek végrehajtására adhat felhatalmazást.[13]

Az Országgyűlés a veszélyhelyzet megszűnésével összefüggő átmeneti szabályokról és a járványügyi készültségről szóló 2020. évi LVIII. törvény 353. §-val kiegészítette a katasztrófavédelmi törvény veszélyhelyzetre vonatkozó szabályait a tömeges megbetegedést okozó humánjárvánnyal összefüggő veszélyhelyzet sajátos szabályaival.[14] „A kormány az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állam-

11 „A veszélyhelyzet az Alaptörvény 53. Cikkében meghatározott olyan helyzet, amelyet különösen a következő események válthatnak ki:
a) elemi csapások, természeti eredetű veszélyek, különösen:
aa) árvízvédekezés során, ha az előrejelzések szerint az áradó víz az addig észlelt legmagasabb vízállást megközelíti és további jelentős áradás várható, vagy elháríthatatlan jégtorlasz keletkezett, vagy töltésszakadás veszélye fenyeget;
ab) belvízvédekezés során, ha a belvíz lakott területeket, ipartelepeket, fő közlekedési utakat, vasutakat veszélyeztet, és a veszélyeztetés olyan mértékű, hogy a kár megelőzése, az újabb elöntések elhárítása meghaladja az erre rendelt szervezetek védekezési lehetőségeit;
ac) több napon keresztül tartó kiterjedő, folyamatos, intenzív, megmaradó hóesés vagy hófúvás;
ad) más szélsőséges időjárás következtében az emberek életét, anyagi javait a lakosság alapvető ellátását veszélyeztető helyzet következik be;
ae) földtani veszélyforrások.
b) ipari szerencsétlenség, civilizációs eredetű veszélyek, különösen:
ba) a veszélyes anyagokkal és hulladékokkal történő tevékenység során a szabadba kerülő anyag az emberi életet, egészséget, továbbá a környezetet tömeges méretekben és súlyosan veszélyezteti;
bb) nem tervezett radioaktív kiszóródás és egyéb sugárterhelés, amely a biztonságot kedvezőtlenül befolyásolja és a lakosság nem tervezett sugárterhelését idézi elő.
c) egyéb eredetű veszélyek, különösen:
ca) tömeges megbetegedést okozó humánjárvány vagy járványveszély, valamint állatjárvány;
cb) ivóvíz célú vízkivétellel érintett felszíni és felszín alatti vizek havériaszerű szennyezése;
cc) bármely okból létrejövő olyan mértékű légszennyezettség, amely a külön jogszabályban meghatározott riasztási küszöbértéket meghaladja;
cd) a kritikus infrastruktúrák olyan mértékű működési zavara, melynek következtében a lakosság alapvető ellátása több napon keresztül, vagy több megyét érintően akadályozott.” (kat. tv. 44. §.)

12 Veszélyhelyzetben a kormány rendeletével bevezethető rendkívüli intézkedések körét a kat. tv. 47–48. §-ai tartalmazza.

13 vö. kat. tv. 45. §. (1) bek., A veszélyhelyzetben a kormány rendeleti felhatalmazása alapján alkalmazható rendkívüli intézkedések körét a kat. tv. 49–51. §-ai tartalmazza.

14 A kat. tv. 51/A. §-a 2020. június 18-tól hatályos.

polgárok egészségének és életének megóvása érdekében kihirdetett veszélyhelyzetben […] az állampolgárok élet-, egészség-, személyi, vagyon- és jogbiztonságának, valamint a nemzetgazdaság stabilitásának garantálása érdekében rendeletével egyes törvények alkalmazását felfüggesztheti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, és egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat" (kat. tv. 51/A. § (1) bek.).

A katasztrófavédelmi törvény a kormány e rendkívüli, veszélyhelyzeti jogkörét az Alaptörvénnyel összhangban korlátozott keretek között gyakorolhatja: a szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan, a humánjárvány megelőzése, kezelése, felszámolása, továbbá káros hatásainak megelőzése, illetve elhárítása céljából gyakorolhatja (vö. kat. tv. 51/A. § (2) bek.).

Az alapjog-korlátozás sajátos formái: védettségi igazolvány, kötelező oltás

A számos[15] – alapjogokat korlátozó – különleges jogrendi szabályozáson alapuló járványügyi intézkedés közül – e tanulmány terjedelmi korlátaira és azok jelentőségére tekintettel – csupán kettőt emelek ki és néhány, közel sem teljes körű, hangsúlyozottan elméleti reflexiót fűzök hozzájuk.[16] A védettségi igazolványok és az igazolványoknak az oltottakat, vagy más módon védetteket premizáló joghatása, valamint a védőoltás felvételét kötelezően előíró szabályozás kérdése két olyan, alapvető jelentőségű téma, amely a negyedik járványhullám idején nemcsak a közéleti diskurzusoknak állandó vendége, de jogtudományi vizsgálódásra is méltán tart számot. A védettségi igazolványok kérdésében számos beadvány érkezett az alapvető jogok biztosához és az Alkotmánybírósághoz is. Míg előző elvi alapú javaslatokat fogalmazott meg az alapjogi visszásságok megelőzése érdekében, utóbbi még vizsgálja az elé került ügyeket, különösen a védettségi igazolványhoz fűződő jogosultságokkal, a természetes immunitás alapján kiállított, ellenanyaghoz kötött igazolvány kiállításának feltételeivel, valamint az

15 Érdemes lenne a vizsgálatra, de nem érintem a szabad mozgás jogának általános korlátozását jelentő kijárási korlátozásokat, illetve egyéni korlátozásával járó karanténszabályokat, a maszkviselési kötelezettség különböző formáit, a szabad véleménynyilvánítás alapjogát érintő veszélyhelyzeti rémhírterjesztés büntető törvénykönyvi tényállását, a személyes adatok védelmét és a közérdekű információk megismerhetőségét korlátozó rendelkezéseket csakúgy, mint az egyes ágazatokban dolgozókat érintő olyan speciális előírásokat, mint az egészségügyi dolgozókat és a rendészeti állományt érintő felmondási tilalom bevezetése, az egészségügyi végzettséggel rendelkező, de aktuálisan nem az egészségügyi ellátórendszerben dolgozó személyek egészségügyi szektorban történő munkavégzésre kötelezése, és szintén az egészségügyi dolgozókat érintő határátlépési tilalom.

16 A járványügyi veszélyhelyzet véleménynyilvánítási szabadságra és a személyes adatok védelmére vonatkozó kérdéseivel korábbi írásamiban már foglalkoztam: ld. Klein, 2020; Klein, 2021; Klein, Liber, 2021.

egészségügyi dolgozók kötelező védőoltásával kapcsolatban.[17] Ugyanakkor több olyan AB határozat is felhívható, amelyek értelmezésével közelebb juthatunk az exponált két szabályozási kérdés alkotmányossági kereteinek felvázolásához.

A védettségi igazolvány, védőoltás (hiánya)

A védettségi igazolvány elnevezése ugyan a szavak általános, köznyelvi értelmében arra enged következtetni, hogy az igazolvánnyal rendelkező személy teljes körű védettséggel rendelkezik a koronavírussal (a koronavírus-fertőzéssel) szemben. A hatóság által kiállított igazolvány pedig ennek igazolására szolgál. Ugyanakkor a védettségi igazolvány a fertőzéssel szembeni immunizáltság tényét valójában nem képes igazolni, csupán azt a vélelmet fogalmazza meg, hogy az igazolvány jogosultjának szervezetében kialakult a védettség valamilyen mértéke, és így számos szubjektív tényező – életkor, alap- és társbetegség, általános egészségi állapot, beadott vakcina hatékonysága stb. – együttesének függvényében mérsékeltebb kockázata van annak, hogy nála a koronavírus tüneteket okozzon vagy súlyosabb szövődményeket alakítson ki, és hogy a fertőzést másoknak továbbadja, másokat (akár védetlen személyeket) megfertőzzön. A nagy számok törvénye és a járványügyi tapasztalatok alapján ugyanakkor nem vitatható, hogy a védettségi igazolvánnyal rendelkezők nagyobb biztonságban vannak és másokra sokkal kisebb veszélyt jelentenek, mint az ilyen igazolvánnyal nem rendelkezők.

A védettségi igazolvány léte önmagában nem jelent alkotmányossági kérdést mindaddig, amíg az igazolványra jogosultak számára nem jár olyan többletjogosultságokkal, amelyek az igazolvánnyal nem rendelkezők esetében jogkorlátozást jelentenek.

A védettségi igazolványok hiányából fakadó korlátozások alkotmányossági megítélése nagyban függ azok jellegétől, az alapjogokat korlátozó mértékétől. A tömegrendezvények vagy vendéglátóipari üzemegységek, szórakozóhelyek látogatásának védettségi igazolványhoz kötése nyilvánvalóan más megítélés alá esik, mint a munkavállalásnak (egyes szektorokban való) a védettségi igazolvány meglétéhez (oltottsághoz) kötése.

Oltatlanok (védettségi igazolvánnyal nem rendelkezők) korlátozása – a hátrányos megkülönböztetés tilalmának érvényesülése

Az a kérdés, hogy a védettségi igazolvánnyal rendelkezők, többnyire oltottak (a két személyi kör többnyire, de nem minden esetben egybeesik), milyen kedvezményekben részesíthetők, vagy a másik oldalról nézve a nem oltottak milyen

17 Ld. https://alkotmanybirosag.hu/kozlemeny/az-alkotmanybirosag-megkezdte-a-vedettsegi-igazolvannyal-kapcsolatos-alkotmanyjogi-panaszok-erdemi-vizsgalatat (letöltve: 2021. 12. 02.)

hátrányokat szenvedhetnek el, az Alaptörvény hátrányos megkülönböztetés tilalmát kimondó XV. cikk érinti. Az Alkotmánybíróság általános megfogalmazása szerint a hátrányos megkülönböztetés tilalmának sérelme „akkor állapítható meg, ha a jogszabály a szabályozás szempontjából azonos – homogén – csoportba tartozó (egymással összehasonlítható helyzetben lévő) jogalanyok között tesz különbséget, és a különbségtétel nem igazolható: az eltérő szabályozásnak nincs észszerű, kellő súlyú alkotmányos indoka, vagyis önkényes" (25/2019. (VII. 23.) AB határozat). Ezzel szemben nem tekinthető hátrányos megkülönböztetésnek, ha a jogi szabályozás különböző tulajdonságokkal bíró alanyi körre (heterogén csoport) eltérő rendelkezéseket állapít meg (vö. 3062/2012. (VII. 26.) AB határozat; 3/2014. (I. 21.) AB határozat).

A lakosság a koronavírussal szembeni védettség szempontjából összességében két nagy csoportra osztható, éspedig akiknél orvosi szempontok alapján valószínűsíthető a védettség valamilyen foka (volt már oltásuk az engedélyezett vakcinák valamelyikével, vagy átestek a fertőzésen és igazolhatóan rendelkeznek antitestekkel) és akiknél ilyen védettség objektív okok alapján (nem vették fel az oltást és voltak igazoltan koronavírus-fertőzöttek) nem valószínűsíthető. Bár a védettségi igazolvánnyal rendelkezők (oltottak) esetében is van egy csekély esély arra, hogy tényleges védettséggel nem rendelkeznek, és arra is, hogy bár nem fertőződnek meg tünetesen, de másokat a vírust hordozóként képesek megfertőzni, mégis a két személyi kör alapvető jellemzőik alapján heterogén csoportba tartoznak.

A kötelező védőoltás

A védőoltás felvételére kötelezés a járványok leküzdésének évszázados epidemiológiai protokolljának hatékony eszköze. A magyar közegészségügy hosszú évtizedekig úttörő volt a járványok visszaszorításában, sőt sok esetben eliminálásában éppen a széles körben bevezetett (gyermekkori) kötelező védőoltásoknak köszönhetően. Az utóbbi évtizedben ugyan már megjelentek olyan nézetek, amelyek ezen védőoltások kötelező jellege ellen emeltek szót, ám azok alapvetően marginálisak voltak. A koronavírus-járvány világot letaglózó hatását észlelve a gyógyszergyárak kutatólaboratóriumai gőzerővel láttak hozzá a különböző technológián alapuló védőoltások kifejlesztéséhez. A hagyományos technológián alapuló (elölt vírust tartalmazó) vakcinától a vektoralapú termékeken át a forradalmi mRNS oltóanyagokig tart azoknak a gyógyszeripari fejlesztéseknek a sora, amelyek jó eredményeket mutatnak az egyéni és a közösségi (társadalmi) védekezésben. Sőt, már több fehérjealapú oltóanyag is hatósági engedélyeztetés alatt van. A járvány okozta egészségügyi (és tegyük hozzá, gazdasági) válsághelyzet rendkívül gyors cselekvésre ösztönözte az államokat, így a soha nem látott gyorsasággal kifejlesztett vakcinák engedélyezése nem

a hagyományos, „békeidei" eljárásrenden alapult, így tényleges hatásuk, illetve a várható mellékhatásaik kevésbé (vagy legalábbis rövidebb ideig) voltak vizsgáltak. A kezdetben az úgynevezett veszélyhelyzeti engedéllyel rendelkező oltások alkalmazása a kétkedőket, oltásszkeptikusokat csak még inkább elbizonytalanította a vakcinák hatásosságát, biztonságosságát illetően. Az alkotmányjogi kérdések felvillantása előtt e rövid bevezetőnek az volt a célja, hogy érzékelhetővé váljék, hogy milyen társadalmi közegben merül fel az oltások kötelező felvételének kérdése.

A téma aktualitását egyebekben az is jelzi, hogy az osztrák kancellár 2021. november 19-i bejelentése szerint Ausztriában februártól kötelező lesz az oltás, míg a leköszönő német kancellár – a kézirat leadását követően – 2021. december 2-án jelentette be, hogy februártól Németországban is kötelezővé kell tenni a védőoltás felvételét, míg az Európai Bizottság elnöke egy egységes uniós szabályozáson alapuló kötelező oltási program lehetőségéről beszélt.

Az oltások kötelező jellegével kapcsolatban jogi értelemben – bár elvi jellegű, de mégis megemlítendő – fogalmi bizonytalanság, a kötelezés mibenléte, vagyis hogy attól válik egy oltás kötelezővé, hogy a beadását adminisztratív eszközzel rendelik el, vagy attól, hogy be nem adatásához valamilyen (jog)hátrány kapcsolódik. Magam az előző értelmezést fogadom el, vagyis nem tekintem önmagában attól kötelezőnek a védőoltást, hogy annak hiányában bizonyos hátrány éri az egyént (nem vehet részt tömegrendezvényen), hanem azt a kritériumot tartom alapvetőnek, hogy a védőoltás felvétele az egyén akaratától függetlenül, (egészségi) önrendelkezési jogát jelentős mértékben korlátozva, állami adminisztratív eszközökkel is kikényszeríthető.

Az oltás kötelező jellege továbbá aszerint is vizsgálható, hogy az a társadalom egésze számára jelent alapjog-korlátozást, vagy specifikusan egyes társadalmi csoportok, különösen (a járványügyi védekezés, az egészségügyi ellátórendszer működtetése szempontjából) stratégiai jelentőségű foglalkoztatási csoportok tekintetében, mint például a közszférában, vagy az egészségügyben dolgozók esetében ez Magyarországon is bevezetésre került. Ugyanakkor hazánkban is felmerül a kérdés, hogy szükséges és alkotmányosan igazolható lenne-e egy általánosan kötelező vakcináció bevezetése.[18] A kötelező oltásokkal történő alapjog-korlátozásról a magyar Alkotmánybíróságnak és az Emberi Jogok Európai Bíróságának is alaposan kidolgozott gyakorlata van.

18 A védettségi igazolvánnyal nem rendelkezőket érintő korlátozásoknál lényegesen jelentősebb hátrányt helyez kilátásba egy országgyűlési határozattervezet, amelyet egy független képviselő nyújtott be 2021. november 25-én. A határozattervezet a „javaslat a kötelező védőoltások körének bővítésére, illetve a kötelező védőoltás visszautasítása esetén fizetendő térítési díjakra" címet viseli, és egyfelől arra tesz javaslatot, hogy a koronavírus elleni védőoltásokat a kötelező védőoltások közé sorolja át a kormány, másfelől azon személyeknek, akik úgy utasítják vissza a védőoltásokat, hogy arra a tudomány jelenlegi állása szerint nincsen egészségügyi, orvosi indokuk, a fertőzés következtében szükségessé vált gyógykezelésüket társadalombiztosítási finanszírozás hiányában, maguknak kellene megfizetni. Országgyűlési iromány száma: H/17701.

Az Alkotmánybíróság gyakorlata a kötelező oltásokról

Az Alkotmánybíróság – még a koronavírus-járvány előtt – a kötelező védőoltások tekintetében elvi alapon úgy foglalt állást, hogy „az alkotmánybírósági eljárás során nem kérdőjelezhető meg, hogy a védőoltások [...] az emberi szervezet fertőző betegségekkel szembeni ellenálló képességének fokozását és a fertőző megbetegedések elterjedésének megelőzését szolgálják. Tehát egyfelől az egyént [...] védik a fertőzéstől, másfelől az egész társadalmat a járványok megjelenésétől". Az Alkotmánybíróságnak nyilvánvalóan sem kompetenciája, sem eszköze nincs ezen állítás konkrét esetben történő cáfolatára. Az Alkotmánybíróság tehát elvi szinten mind egyéni, mind társadalmi szinten hatékony védekezési eszköznek minősítette a védőoltásokat, azok „az érintett egyén és a társadalom többi tagjának egészségét védik". Az Alkotmánybíróság a konkrét ügyben kifejezetten a gyermekek számára kötelező védőoltásokkal összefüggésben vizsgálódott, s e körben kimondta, hogy a gyermekközösségek tagjainak érdekük fűződik ahhoz, hogy „a közösség tagjai minél nagyobb számban legyenek immunizáltak" (3080/2019. (IV. 17.) AB határozat és 39/2007. (VI. 20.) AB határozat).

Az Alkotmánybíróság gyakorlatából tehát egyértelműen kiolvasható, hogy megkérdőjelezhetetlen elvként kezeli, hogy a védőoltások nem kizárólag az oltott személy, hanem az egész társadalom, szűkebben az érintett közösség védelmét szolgálják. A „természettudományos előfeltevések" alapján (tehát jogilag felül nem bírálható módon) került megállapításra, hogy az oltások „alkalmas és szükséges eszköznek minősülnek [...] az egész társadalom fertőző betegségekkel, járványokkal szembeni védelméhez".[19]

A témakör aktualitását mi sem bizonyítja jobban, hogy a kézirat leadását követően meghozott határozatában döntött az egészségügyi dolgozók kötelező oltásának alkotmányosságáról.[20]

---

19 Az alapvető jogok biztosa közleménye a védettségi igazolványok alkalmazásával összefüggésben, https://www.ajbh.hu/-/az-alapveto-jogok-biztosa-kozlemenye-a-vedettsegi-igazolvanyok-alkalmazasaval-osszefuggesben (letöltve: 2021. 11. 15.).

20 IV/3010/2021.
Az oltások felvételének elmaradása esetén a foglalkoztatott jogviszonyát felmentéssel, illetve felmondással azonnali hatállyal meg kell szüntetni, és a foglalkoztatottat felmentési idő vagy felmondási idő és végkielégítés nem illeti meg. Ugyanakkor mentesül a foglalkoztatott a kötelezettség alól, ha részére egészségügyi indokból ellenjavallt a védőoltás felvétele, és ezt orvosi szakvélemény is alátámasztja.

Az Alkotmánybíróság határozatában megállapította, hogy a támadott szabályozás az egészségügyi ellátórendszer folyamatos működését, illetve a betegellátás biztonságát, ezen államcélok keretei között pedig a társadalom tagjai, a betegek élethez és egészséghez való jogának érvényesülését szolgálja. A testület az egészségügyben foglalkoztatottak kötelező védőoltása elrendelésének legitim céljaként ismerte el az Alaptörvény által garantált élethez és egészséghez való jog, valamint az egészséghez való jog intézményvédelmi oldalának érvényesítését, a koronavírus-járvány egészségügyi, társadalmi, gazdasági hatásainak csökkentését, kiemelten az egészségügyi ellátórendszer folyamatos működését és a betegellátás biztonságát.

A védőoltásra való tényleges kötelezés az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az egészségügyi önrendelkezéshez való jog arányos korlátozásának minősül, így a támadott szabályozás szerinti szankció megalkotása nem eredményezett az indítványozók egészségügyi önrendelkezési jogába való aránytalan és e jog lényeges tartalmát sértő beavatkozást. ld. https://alkotmanybirosag.hu/kozlemeny/nem-alaptorveny-ellenes-az-egeszsegugyben-dolgozok-vedooltasra-kotelezese (letöltve: 2021. 12. 03.).

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának esetjoga

Az Emberi Jogok Európai Bírósága hangsúlyozta, hogy a kötelező védőoltás a magánélethez való jogba történő súlyos beavatkozásnak minősül, hiszen az oltás felvétele nem önkéntes alapú orvosi kezelésnek minősül, hanem állami kötelezésen alapul és kikényszeríthető, ugyanakkor leszögezte azt is, hogy az állam magánszférába való ilyen beavatkozása a jog által előírt és legitim célt követ, és nem aránytalan. Az EJEB véleménye szerint a beavatkozást a közegészségügyi megfontolások és a fertőző betegségek adott térségben történő terjedésének ellenőrzésének szükségessége indokolhatja (Solomakhin kontra Ukrajna, no. 24429/03, 2012. március 15.).
A magyar Alkotmánybírósághoz hasonlóan, az Emberi Jogok Európai Bírósága is utalt a védőoltások körüli azon általános tudományos konszenzusra, hogy a magas átoltottság a járványok elleni védekezés egyik leghatékonyabb eszköze, így az államoknak törekednie kell annak biztosítására. Egy idén áprilisi döntés alapjául szolgáló kereset felperesei olyan gyermekek és szüleik voltak, akik valamilyen ok(ok)ból megtagadták az állami oltási programban elérhető oltások felvételét, ezért a gyermekeket nem vették fel az óvodába, míg szüleiket bírsággal sújtották. Az EJEB kimondta, hogy a kötelező oltás mellett releváns és elégséges indokok állnak, ez a közpolitika, az önrendelkezési jogba való beavatkozás nem önkényes, a gyerekek számára kötelező védőoltások nem sértik sem a magánélethez való jogot, sem a gondolat- és vallásszabadság védelmére vonatkozó EJEE rendelkezéseket (Vavřička and mások kontra Cseh Köztársaság, nos. 47621/13, 2021. április 8.).
Ami az átoltottság biztosításának megvalósításához igénybe vehető eszközök körét érinti, az EJEB rögzítette, hogy a tagállamok széles mozgástérrel rendelkeznek a tekintetben, hogy az egészségvédelmi kötelezettségüknek miként tesznek eleget.[21] Ez a mozgástér természetesen nem korlátlan, eltérő megítélésben részesülhetne az olyan szabály, amelynek alapján fizikailag lehetne az érintettet oltásra kényszeríteni. A kötelező oltás elrendeléséhez számos tényezőt együttesen kell értékelni, ám álláspontom szerint nem vitatható, hogy van olyan járványügyi helyzet, amelyben a kötelező oltás előírása alkotmányos korlátját képezheti az egyén alapjogainak.

Összefoglalás

A különleges jogrend az alkotmányos jogállam keretei között nem alkotmányon kívüli közjogi állapot, nem az alkotmányosság felfüggesztését jelenti, ugyanakkor a hatalomgyakorlás koncentrációját és az alapjogok korlátozhatóságának szélesebb körű megengedhetőségét eredményezi. A különleges felhatalmazás és az alapjog-korlátozás lehetőségének bővülése, az enyhébb mércék alkalmazása azonban kizárólag bizonyos jogállami követelmények érvényesülése

21 Uo.

mellett lehetséges. Még az olyan fokozottan védett alapjogok is a rendes jogrendi állapothoz képest szélesebb körben korlátozhatók, mint a szabad véleménynyilvánítás joga, az információszabadság, vagy éppen az információs önrendelkezés joga. Az emberek megkülönböztetése azon kritériumok mentén, hogy egyéni magatartásukkal, felelősségvállalásukkal miként veszik ki a részüket a járványügyi védekezésben, például felvették-e a fertőzés és mások megfertőzésének esélyét csökkentő védőoltás(oka)t, olyan lehetőség, amely a rendkívüli jogrend keretei között szintén alkotmányos megfontolás tárgyává tehető.

Irodalomjegyzék

Bencze Mátyás – Ficsor Krisztina (2020): A koronavírus kihívásai és a jogtudomány: a rémhírterjesztés tényállásának jogalkalmazási kérdései. A Jogtudományi Intézet blogoldala.

Bán-Forgács Nóra (2023.): Freedom of information and Covid-19 – the Hungarian case, In. István Grajczjár – Ildikó Laki (szerk.) Epidemic and society, trends, consequences, coping strategies, Milton Friedmann University, Budapest, 2023. 35-61.

Bán-Forgács Nóra (2023): Marquez után szabadon, van-e privacy a kolera idején? Az adatvédelem egyes kérdései a koronavírus-járvány idején, különösen a kontaktkövető mobil applikációkra, In. Gárdos-Orosz Fruzsina – Lőrincz Viktor (szerk.): Jogi Diagnózisok III. A COVID–19-világjárvány hatásai a jogrendszerre, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet – L'Harmattan, Budapest, 184-201.

Domokos Andrea (2020): Egyes, a járványhoz kapcsolódó büntetőjogi szabályok különleges jogrend idején. Glossa Iuridica, 2020. Jog és vírus különszám.

Hollán Miklós (2020): Bolyongás a járvány (büntetőjogi) fogalma körül. MTA Law Working Papers, 2020/8.

Klein Tamás (2020): A veszélyhelyzeti jogalkotás alkotmányos alapjai, különös tekintettel a véleménynyilvánítás különleges jogrendi korlátozhatóságára. Glossa Iuridica. Jog és vírus különszám, 2020.

Klein Tamás (2021): Rémhírterjesztés egykor és ma. Véleménynyilvánítás járványügyi veszélyhelyzet idején. In: Rixer Ádám (szerk.): A járvány hosszú távú hatása a magyar közigazgatásra. KRE ÁJK, Lőrincz Lajos Kutatóműhely, Budapest, 2021.

Klein Tamás – Liber Ádám (2021): Adatvédelem koronavírus idején. Az Általános Adatvédelmi Rendelet, különösen az alapelvek érvényesülési peremfeltételei a járványügyi veszélyhelyzetben. In: Miskolczi-Bodnár Péter (szerk.): Oktatók és hallgatók közös tanulmánykötete, KRE ÁJK, Budapest, 2021.

Koltay András (2020): A rémhírterjesztés büntethetőségének alkotmányosságáról. In: Medias Res, 2020/2.

Móré Sándor – Szilvásy György Péter (2020): A rendészeti és katonai fellépés egyes kérdései járványügyi veszélyhelyzet és járványügyi készültség idején. Glossa Iuridica, 2020/3–4.

Rixer Ádám (2021): A járvány hosszú távú hatása a magyar közigazgatásra. KRE ÁJK, Lőrincz Lajos Közjogi Kutatóműhely, Budapest, 2021.

Szente Zoltán (2020): A 2020. március 11-én kihirdetett veszélyhelyzet alkotmányossági problémái. MTA Law Working Papers, 2020/9.

Till Szabolcs (2019): Különleges jogrend. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia

A környezeti nevelés kihívásai napjainkban

Somfay Dorottya

Absztrakt: Napjainkban a környezeti nevelés, a környezettudatos magatartás, a fenntarthatóságra nevelés nagyon gyakran használt fogalmakká váltak. Számos világméretű rendezvény, konferencia hívta fel ezekre a fogalmakra a figyelmet, mindezzel a környezeti válság csökkentését tűzve ki célul. Az 1975-ös helsinki záróokmány megfogalmazza, hogy bármely környezeti politika csak akkor lehet sikeres, ha a környezet védelmét a lakosság minden csoportja felelőssége tudatában elősegíti, ami folyamatos, elmélyült felvilágosító és nevelő munkát igényel, különösen az ifjúság körében.

Kulcsszavak: környezeti nevelés, szemléletformálás, környezetvédelem, környezeti válság, ökológiai kölcsönhatások.

Abstract: *Nowadays, environmental education, environmentally conscious behavior, and education for sustainability have become very frequently used concepts. Many worldwide events and conferences have drawn attention to these concepts, all with the aim of reducing the environmental crisis. The Helsinki Final Document of 1975 states that any environmental policy can only be successful if it promotes the protection of the environment with the awareness of the responsibility of all groups of the population, which requires continuous, in-depth enlightening and educational work, especially among the youth.*

Keywords: *environmental education, attitude formation, environmental protection, environmental crisis, ecological interactions.*

A fenntarthatóságot szolgáló szemléletformálás

1975-ben született meg a Belgrádi Charta, az első kormányközi nyilatkozat is, amely *A környezeti nevelés globális kereteiről* címen vált ismert dokumentummá. Az IEEP (Nemzetközi Környezeti Nevelési Program) által indított akció célkitűzései között szerepelt többek között a város és vidék közötti gazdasági, társadalmi, politikai és ökológiai összefüggések és kölcsönhatások tudatosításának elősegítése; valamint lehetőségek biztosítása minden ember számára, hogy olyan ismeretekre, értékekre, hozzáállásra, elkötelezettségre, valamint készségekre tehessen szert, amelyek széles körben szükségesek a környezet állapotának

védelméhez és javításához. Célja volt továbbá a környezettel kapcsolatos új típusú viselkedésminták kialakítása az egyének, a különböző csoportok és a társadalom egésze számára.

Néhány évvel később a világ első környezeti nevelési kormányközi konferenciáján (Tbiliszi, 1978) egy nyilatkozatot fogadtak el, amely a környezeti nevelés három alapvető célelemét az alábbiakban foglalta össze:

- Növelni kell a környezeti tudatosságot és annak felismerését, hogy a gazdasági, a társadalmi, a politikai és az ökológiai jelenségek kölcsönös függőségben és kölcsönhatásban vannak mind a városi, mind a falusi környezetben.
- Biztosítani kell mindenki számára annak lehetőségét, hogy a környezet védelméhez és megőrzéséhez szükséges tudást, ismereteket, értékeket, attitűdöket és készségeket a megfelelő módon megszerezhesse.
- Meg kell teremteni az egyének, a csoportok és az egész társadalom környezettel kapcsolatos, új típusú magatartási és életviteli mintáit.

Ugyanezen a konferencián fogalmazták meg a környezeti nevelés területeit és módszereit is. „A környezeti nevelés egy olyan folyamat, amelyben olyan világnemzedék nevelkedik, amely ismeri legtágabb környezetét is, törődik azzal, valamint annak problémáival. Tudással, készségekkel, attitűdökkel rendelkezik, hogy egyénileg és közösségben dolgozzon a jelenlegi problémák megoldásain és az újabbak megelőzésén."

A Világ Természetvédelmi Stratégiáját 1980-ban állította össze az IUCN (Természet és Erőforrásainak Védelmére Szolgáló Nemzetközi Unió), amely az egyik leglényegesebb dokumentummá vált a világméretű környezeti nevelési és természetvédelmi törekvésekkel kapcsolatosan. Lényeges momentuma a dokumentumnak a fenntartható fejlődés, valamint a természetvédelem és a fejlődés kölcsönös összefüggései révén hangsúlyozni a természeti erőforrások védelmének jelentőségét.

A tbiliszi konferencia tizedik évfordulóján, 1987-ben rendezték meg az UNESCO és UNEP által szervezett *Tbiliszi és még 10 év* című konferenciát Moszkvában. Itt szintén kiemelték a környezeti nevelés szükségességét, jelentőségét: „A környezet helyi és nemzetközi szintű fenyegetettségét semmi sem fogja hosszú távon csökkenteni, hacsak nem irányítjuk a nagyközönség figyelmét azokra az alapvető összefüggésekre, amelyek a környezeti állapot minősége és az emberi igények kielégítése között fennállnak. Az emberi cselekedetek az indítékoktól függenek, ami pedig az általában uralkodó felfogástól függ. Ez az, amiért annyira fontosnak tartjuk, hogy egy megfelelő szintű környezeti nevelésen keresztül minden ember környezetileg tudatos szemléletűvé váljon."

Rio de Janeiróban az ENSZ környezetünkről és fejlődésünkről tartott konferenciáján fogadták el az AGENDA 21 akcióprogramot, amely a hosszú távon fenntartható fejlődés követelményeit, alapfeltételeit és ennek tükrében a XXI. század feladatait fogalmazta meg.

Az AGENDA 21 részletes cselekvési programot fogalmaz meg mind a fejlett, mind a fejlődő országok számára. Központi célja a gyermekek és fiatalok folyamatos és hosszú távú részvétele a programban. A jelen legsürgetőbb kérdéseit

tárgyalja, miközben egyidejűleg megpróbál a következő évszázad problémáira figyelni, azokon segíteni. A cselekvési program központi kérdése a természeti erőforrások hosszú távú kihasználása, a fogyasztói szokások megváltoztatása, a szegénység elleni küzdelem, az energia- és népességpolitika mellett a természet, az erdők állapotának javítása, hosszú távú, tartós gyarapítása; a civil szervezetek, a fiatal generáció közreműködésével.

Mindezeket a thessaloniki konferencián is megerősítették 1997-ben, ahol a fenntartható fejlődés szintén kulcsfogalomként jelent meg. „A jövő nemzedékek sorsa a ma döntésein és tettein múlik", melyben természetesen az oktatásnak igen fontos szerepet szántak.

A környezeti nevelés és oktatás Európában című, 1999-ben megtartott brüsszeli konferencián pedig megfogalmazzák, hogy a természetközpontú környezeti nevelést ki kell hogy egészítse a fenntartható fejlődés és társadalom kérdésköre is. Tíz évvel Rio után, 2002-ben Johannesburgban gyűltek össze a világ vezetői a Fenntartható Fejlődés Világkonferencián. Itt az elmúlt tíz év értékelését követően a környezeti, gazdasági, szociális problémák kölcsönhatását, együttes megoldásuk lehetőségeit tárgyalták.

A nemzetközi környezeti nevelési erőfeszítéseket áttekintve Rose és Bridgewater az UNESCO oktatással foglalkozó szaklapjában 2003-ban megfogalmazta a környezeti nevelés sikeréhez szükséges lépéseket:

- releváns, a döntéshozatalhoz szükséges ismereteket kell közvetíteni;
- a társadalom teljes nevelési potenciálját ki kell használni;
- az ismeret-, érték- és viselkedésalakítás mellett döntéshozatalra kell nevelni;
- meg kell könnyíteni a releváns ismeretekhez való hozzájutást;
- humánerőforrás-fejlesztésre van szükség a tudomány és a technika terén;
- az egyéni képességek fejlesztésére van szükség;
- erősíteni kell a nemzetközi és regionális kooperációt;
- fejleszteni kell az oktatás minőségét;
- a környezeti nevelés fejlesztésének költségeit be kell tervezni a költségvetésekbe;
- össze kell kapcsolni a környezet fenntarthatóságát az emberi jólléttel, az emberi jogok tiszteletben tartásával, a demokrácia, a törvénytisztelet és a béke erősítésével.

Felismerve, hogy az emberek tanulása, tájékozottsága kulcsfontosságú egy fenntartható világ kialakítása érdekében, az ENSZ már a 2005–2014 közötti évtizedet a Fenntarthatóságot szolgáló oktatás évtizedének nyilvánította, és végrehajtásával az ENSZ Oktatási, tudományos és kulturális szervezetét, az UNESCO-t bízta meg a feladatok koordinálásával.

Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa Európai Gazdasági Bizottsága, a UNECE 2005-ben megalkotta és elfogadta a 10 évre szóló *Fenntartható fejlődés oktatása* stratégiát, amelynek célja, hogy mind a formális, mind a nem

formális és informális oktatást a fenntartható fejlődés szolgálatába állítsa. Az országok kétévenként jelentést küldenek a stratégia végrehajtásának helyzetéről.

Az Európai Unió Tanácsa 2010. november 18-án elfogadott egy tanácsi következtetést a fenntartható fejlődést szolgáló oktatásról. E szerint a fenntartható fejlődést szolgáló oktatás legfontosabb szerepe az, hogy az egyéneket és a csoportokat felvértezze a tudatos választáshoz szükséges ismeretekkel, készségekkel és attitűdökkel, mely választásoknak köszönhetően a világot olyanná alakíthatják, illetve olyannak őrizhetik meg, amelyet ők maguk és a jövő nemzedékek egyaránt olyan helynek tartanak, ahol lehet élni és dolgozni. Ennek érdekében felkéri a tagállamokat, hogy hozzák meg a megfelelő intézkedéseket a fenntartható fejlődést szolgáló oktatás továbbfejlesztésének és alkalmazásának ösztönzésére, és annak érdekében, hogy az minden szinten beépüljön az oktatási és képzési rendszerekbe. Továbbá vállalják, hogy a fenntartható fejlődést szolgáló oktatás kérdésében előmozdítják az oktatási intézmények közötti hálózatépítést, optimálisan kiaknázzák a meglévő hálózatokat, és partnerségek kialakítása révén minden szinten megerősítik a fenntartható fejlődést szolgáló, oktatással kapcsolatos együttműködést, többek között az iskolák közötti országos és határokon átnyúló együttműködést.

A fenntarthatóságra nevelés és szemléletformálás tekintetében nagyon fontos a *Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!* alapelv mentén megismerni a nemzetközi trendeket, összefüggésrendszereket, azonban akkor tudunk hatékonyak lenni ebben a folyamatban, ha figyelembe vesszük a fenntarthatóság tekintetében hazánkban zajló folyamatokat, állapotokat, a magyar emberek kultúráját, attitűdjeit és azt megismerve, találjuk meg a legmegfelelőbb szemléletformálási lehetőségeket.

A fenntartható fejlődés egy folyamatot takar, egy valamihez vezető út vízióját kívánja elültetni az emberek gondolkodásában, amelynek a végén jóléti/gazdag társadalmak összhangban élnek a környezetükkel, és egymást támogatva adják át a következő generációk számára az egészséges környezetet.

A fenntartható fejlődési célok meghatározásakor figyelembe kell venni az egyén kulcsfontosságú szerepét, azt a felelősséget, amely felel hosszú távon az attitűdváltozásban. Olyan ismeretekre, készségekre, értékekre és attitűdökre van szükségük, amelyek felhatalmazzák őket arra, hogy hozzájáruljanak a fenntartható fejlődéshez. Szükséges teljesen megváltoztatnunk a gondolkodásunkat és a cselekedeteinket egyaránt. A jelenkor és a jövő problémáinak megoldásához felhasználhatjuk ugyan a múlt tapasztalatait, a valóság azonban az, hogy a világnak sokat kell még tanulnia a fenntarthatóság eléréséhez. Nevelésnek (szemléletformálásnak) és tanulásnak kéz a kézben szükséges együtt fejlődnie. A fenntarthatóság fejleszti a nevelést, és képes annak átalakítására is, célt tud adni neki (a szemléletformálásnak).

Ahhoz, hogy megértsük a fenntartható fejlődést, olyan perspektívákat kell megértenünk, amelyek mozgatják. Ilyen a rendszerben való gondolkodás, a helyi problémák globális kontextusban való értelmezése, az elővigyázatosság

elvének alkalmazása. A technológia és tudomány egyedül nem tudja megoldani a fennálló problémákat, és végül, hogy a fenntartható fejlődés egy folyamatosan fejlődő koncepció, így perspektíváinak száma is folyamatosan növekszik az idő előrehaladtával.

Egy gazdag társadalomnak egészséges környezetre van szüksége ahhoz, hogy polgárai számára élelmiszert, erőforrásokat, tiszta ivóvizet és levegőt tudjon biztosítani. Az olyan gazdasági fejlődésre való törekvés, amely az emberiség jólétét és a környezetet is veszélyezteti, nincs helye a fenntarthatóság paradigmájában. A fenntartható fejlődés kifejezés az odáig vezető út apró folyamataira és követendő ösvényeire utal.

A felgyorsult fejlődés, az urbanizáció, a globális környezeti változások, a megváltozott szocializáció, a tudástársadalmakban bekövetkező információs lavina egyre nehezebbé teszi a felnőttéletre való felkészülést. Hatalmas kihívás éppen ezért a jelen generációit felkészíteni olyan munkakörökre, tevékenységekre, amelyek még nem is léteznek napjainkban. Míg régen több száz évre volt szükség egy tudományos paradigmaváltáshoz, addig ez kevesebb mint egy generáció alatt lejátszódik ma. A nevelés célja éppen ezért szintén megváltozott az előző évszázadokhoz képest, eszménye a kétezres évektől már olyan személyiség formálása, aki szocio-morális vonatkozásban altruisztikus, munkára orientált, kooperatív, toleráns személyiség, az önfejlesztés, önérvényesítés tekintetében pedig a permanens önképzésre motivált, önmaga pozitív adottságait felelősen gondozó, fejlesztő, a változó körülményekhez alkalmazkodni képes, gyakorlatias, összességében tehát konvertábilis lény.

Az oktatás, a szemléletformálás az egyik legkiemelkedőbb rendszer, cél és eszköz is egyben, amely a fejlődési célok elérésében szerepet kap, az egyik megvalósítója. Az általa minőségileg jól képzett egyének tájékozottságuk révén hozhatnak felelősségteljes döntéseket, amelyek a környezeti integritást, a gazdasági életképességet és a társadalmi igazságosságot mozdítja előre. A környezettudatos magatartás meghatározza, hogy óvjuk környezetünk épségét, ehhez szükséges olyan kompetenciákat elsajátítanunk, amelyeket leghatékonyabban gyermekkorunkban, iskolarendszeren keresztül lehet mélyen rögzíteni a tudatunkban. A kulcs az önkontroll, cselekedeteink tudatosítása, azok holisztikus perspektívába való helyezése, amelyek kihatnak jelenünkre és jövőnkre egyaránt.

Az élethosszig tartó tanulás, a jó példák folyamatos megjelenítése különböző platformokon, a civil szervezetek aktivitásának szakszerű és célirányos egybefogása és a témához kapcsolódó döntéshozói testületek egységes szemléletének kialakítása, mind a fenntarthatóságról való kommunikáció alappillérei, a szemléletformálás alapelemei.

Az Egyesült Nemzetek Szövetsége (ENSZ) meghatározta, hogy a fenntartható fejlődés legfőbb célja 2030-ig a fenntartható, békés, virágzó és igazságos élet biztosítása mindenki számára a Földön, a jelenben és a jövőben egyaránt. Kijelöli a környezetvédelmi határokat és a természeti erőforrások használatának kritikus határértékeit. Olyan kompetenciákat szükséges fejleszteni, amelyek

felkészítik az emberiséget arra, hogy figyeljenek oda cselekedeteikre, azok jelenlegi és jövőbeni társadalmi, kulturális, gazdasági és környezeti hatásaira, helyi és globális nézőpontból egyaránt. Fel kell készíteni őket összetett helyzetekre, esetleg, amire nekik kell kitalálniuk valamit, hogy fenntartható módon tudjanak cselekedni.

Az utóbbi években világméretű fórumok sokasága helyezte és helyezi a mai napig is középpontba a környezeti nevelés és a fenntarthatóság pedagógiájának kérdéskörét. Iskolarendszerünk folyamatosan valósítja meg a környezeti nevelés, a fenntartható szemléletmód és cselekvési kultúra kialakítását. Bár növekszik a tudatos, rendszeres – nemcsak akciószerű – környezeti nevelést folytató intézmények száma, azonban még sok tennivaló szükséges ahhoz, hogy a fenntarthatóságra nevelés a hétköznapok szerves része legyen mindenhol. Ebben természetesen a köznevelési és felsőoktatási intézmények mellett nagy szerepe van a médiának, továbbá a civil és gazdasági szervezeteknek is. Az egész társadalmunk, a gazdasági szféra, a gyermekek számára példaként viselkedő felnőtt generációk felelőssége az, hogy milyen irányba alakítják a felnövekvő generáció gondolkodásmódját, értékrendjét, viselkedéskultúráját.

A szemléletformálással kapcsolatos valamennyi tevékenység alapvetően pedagógiai megközelítést és módszertant igényelne, de sok esetben a szakmai álláspontnak ellentétben, mégis az ad hoc megoldások, a reklám- és PR-irányú megközelítés és megvalósítás hódít. Az egyszeri, esetleges, akciójellegű megoldások viszont nem érik el a tartós, kívánt célt, az ismeretek rögzítését, az ismeretekkel koherens viselkedésminták, szokások kialakulását, a fenntarthatóság szempontjainak figyelembevételét a fogyasztói és termelői, egyéni és vállalati döntések meghozatalánál és cselekedetek megvalósításánál. Minden a neveléssel kezdődik, azon múlik, hogy valóban felismerjük-e a gondokat, kritikusan és rendszerben gondolkodunk-e, és tudunk-e aktív állampolgárként cselekedni!

A környezeti nevelés

A szemléletformálás kifejezésének használata gyakran alkalmazott, azonban az iskolai nevelés-oktatás rendszerében mindig a környezeti nevelés részterületeként jelenik meg. A vállalati szférában sokszor magában használt kifejezés azt fejezi ki, hogy valakinek a felfogását, látásmódját szeretnénk formálni. Azonban rendkívül fontos, hogy a környezeti nevelés és fenntarthatóságra nevelés tekintetében az kevés, ha csak a látásmódunk, gondolkodásmódunk változik, a látásmód változását tettek kell hogy kövessék, és a környezettudatosabb magatartás.

A környezeti nevelés egyszerre globális és lokális, a helyi környezeti gondok megláttatása révén a tágabb összefüggéseket feltérképezve mutatja meg a globális problémákat is. A környezeti nevelés társadalmi ügy. Egyik fő feladata segíteni a különböző társadalmi csoportok környezeti konfliktusainak kezelését. A környezeti nevelés csak együttműködésben, egy hálózatban kezelhető

probléma, az iskola, a család, az egész társadalom közös feladata, felelőssége. Jellemzője, hogy rendszerszemléletre nevel, megmutatva, hogy a különböző környezeti, társadalmi és gazdasági jelenségek és problémák összefüggenek egymással. Ebből adódik, hogy teljes, mintsem részleges, hiszen több műveltségi területre kiterjedő feladat. A környezeti nevelés amellett, hogy holisztikus, ugyanakkor analitikus jellegű is egyben, továbbá az alternatív gondolkodást elősegítő folyamat. Az élethosszig tartó folyamat során a fenntarthatóság elveit figyelembe véve koncentrál a jelen problémáira és a jövőre egyaránt. Lényeges vonása továbbá, hogy a testi-lelki egészség, a viselkedési és környezetkultúra komplex tevékenységrendszerének segítségével kialakul az ember harmóniára való törekvése önmagával, a természeti és mesterséges környezettel, az embertársakkal való viszonyok során. A környezeti nevelés egy új tudományágat is teremtett, ez a környezetpedagógia.

Fentiekből következik, hogy a nevelés-oktatás egyik központi feladata az, hogy minél több ember olyanná váljon, aki nyitott a világra, képes az önfejlesztésre, az élethosszig tartó tanulásra, a korrekcióra, képes felzárkózni az új követelményekhez, képes megoldásokat találni az aktuális problémákra. Ez a kísérletező, kreatív, kommunikatív ember az, aki elérkezhet a környezettudatosabb, egészségtudatosabb élethez. Mindezt messzemenően segíti a környezeti nevelés módszertanával, hiszen előtérbe helyezi a tanulási folyamatban való aktív részvételt, a tanítási-tanulási technikák, oktatási módszerek gazdag tárházát kínálja, hangsúlyozva a gyakorlati tevékenységek és közvetlen tapasztalatok jelentőségét. A fenntarthatóságra nevelés és a környezeti nevelés kapcsolata vitathatatlan. Napjainkra a környezeti nevelés olyan változásokon, fejlődésen ment keresztül, melynek következménye, hogy csaknem mindazt tartalmazza, amit a fenntarthatóság eszméje megfogalmaz, amit annak pedagógiai gyakorlata megkíván. A fenntarthatóságra nevelés központi gondolata a „környezeti polgárrá" nevelés, és ezen belül a fenntartható fejlődés (felelősség a jövő generációkért) és a fenntartható fogyasztás érdekében szükséges magatartásminták, értékek és életviteli szokások megtanítása.[1]

A felnövekvő nemzedéknek a fenntarthatóság érdekében, a kulcskompetenciákon túl (anyanyelvi kommunikáció; kommunikáció idegen nyelven; matematikai, természettudományi és technológiai kompetenciák; digitális írástudás; tanulásmódszertan; személyközi; kultúraközi, társas kompetenciák; állampolgári kompetenciák; vállalkozói készségek, képességek) – egyes esetekben azok hangsúlyos részeként – „zöld" kompetenciákra is szüksége lesz, hogy a mindennapi életben, illetve a munkaerőpiacon is boldoguljon.

A fenntarthatóságra nevelés esetében még fokozottabban kell hogy érvényesüljön az ismeretközpontúság helyett a nevelés személyiségformáló ereje, még nagyobb szerepe van a tervezett, szervezett nevelő hatásoknak, amelyben

1 HAVAS Péter: *A fenntarthatóság pedagógiája*, in: *Fenntarthatóság pedagógiája – A remény paradigmája a 21. század számára;* https://docplayer.hu/32977574-Fenntarthatosag-pedagogiaja-a-remeny-paradigmaja-a-21-szazad-szamara.html, (letöltve: 2021. 01. 13.)

az erkölcsi nevelő jelleget nem szabad figyelmen kívül hagyni, hiszen az ember felelős önmagáért, társaiért, a környezetért. A felelős ember önálló, szabad, döntésképes. A fenntarthatóságra nevelés elmélete és gyakorlata alapján mindenkinek folyamatosan, az új kihívásoknak megfelelően, a helyi viszonyokhoz igazítva kell saját válaszait és megoldásait megtalálnia; az ismeretek és módszerek ehhez csak útmutatót, és nem receptet kínálhatnak. Az egyéneknek kell a fenntarthatósági változás döntéshozóivá válniuk. Magyarországon a környezeti nevelés kibővített fogalma leginkább a környezettudatosság kialakítására irányuló folyamatot jelenti. A fenntarthatóság pedagógiája a környezeti nevelés kibővült tartalmára épül, és azzal rendszerként összekapcsolódik a globális nevelés különböző törekvéseinek köre. A fenntarthatóságra nevelés holisztikus szemléletmódot igényel.

A fenntarthatóságra nevelés tehát a környezetpedagógia alapjaira épít, és szervesen integrálja a szemléletformálást annak érdekében, hogy a fenntarthatósági célok teljesítéséhez nélkülözhetetlen egyéni emberi döntések és cselekvések lehetővé tegyék a kitűzött teljesítést. Amikor szemléletformálásról beszélünk, a fenntarthatóságra nevelés jelenti a megoldást a jövő kihívásaira.

Irodalomjegyzék

38/2012. (III. 12.) kormányrendelet a kormányzati stratégiai irányításról; https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200038.kor

A környezeti nevelés és története. in: *Környezeti nevelés a középiskolában*, (szerk.: Schróth Ágnes), Trefort Kiadó, Budapest, 2004

Bábosik István: *Neveléselmélet*, Osiris, Budapest, 2004

Dominek Dalma Lilla: *A Magyar és a Bakonyi Természettudományi Múzeum.* in: Kéri Katalin (szerk.): *Társadalmi nem és oktatás,* Pécs, 2011

FN (Fenntarthatóságra Nevelés, angolul ESD): Forrásgyűjtemény – Tanárok számára: *Mit jelent a fenntartható fejlődés?*, https://ofi.hu/sites/default/files/attachments/unesco_oktatas_a_fenntarthato_fejlodes_szolgalataban.pdf

Kovátsné Németh Mária: Fenntartható oktatás és projektpedagógia, *Új Pedagógiai Szemle*, Budapest, OKI, 2006, http://epa.oszk.hu/00000/00035/00107/2006-10-mu-Kovatsne-Fenntarthato.html

Kovátsné Németh Mária: *Törekvések a környezetbarát magatartás kialakítására ma.* in: *Erdőpedagógia* (szerk: Kovátsné Németh Mária), Győr, ACSJTF

Környezeti nevelés: nemzetközi fejlődés és eredmények. in: Joy Palmer – Philip Neal: *A környezeti nevelés kézikönyve*, Körlánc Környezeti Nevelési Program, 2000, 28.

Kövecsesné dr. Gősi Viktória – Lampert Bálint: *A környezetpedagógia gyakorlata a tanítóképzésben*, JATES Alkalmazott Műszaki és Pedagógiai tudományos folyóirat, 2017

Kövecsesné dr. Gősi Viktória – Lampert Bálint: *A környezetpedagógia múltja, jelene a győri tanítóképzésben* (társszerzővel), in: *240 éves a győri tanítóképzés* (szerk. Fehér Ágota, Baranyiné K. Judit), ISBN 978-651-5776-30-4, Universitas – Győr Nonprofit Kft., Győr, 2019

Kövecsesné Gősy Viktória: A fenntarthatóságra nevelés gyakorlata a győri tanítóképzésben, *Képzés és gyakorlat*, 2015. 13. évfolyam 1–2. szám, http://trainingandpractice.hu/sites/default/files/kepzes_es_gyakorlat/tanulmanyok/tp-2015-1_2-21-Kovecsesne-tanulmany.pdf

Schäfferné Dudás K.: A környezettudatos fogyasztói magatartás vizsgálata Magyarországon, különös tekintettel a szelektív hulladékgyűjtő magatartásra. in: *Fenntartható fogyasztás Magyarországon*, 2007

Schäfferné Dudás K.: A környezettudatosság többszintű értelmezése és a környezettudatos fogyasztói magatartás vizsgálata. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2008

Segédlet az iskolák környezeti nevelési programjának elkészítéséhez, Oktatási Minisztérium Budapest, 2004, 2018

UNESCO: *Fenntartható fejlődési célok oktatása 2017* (szerk. Saly Erika) EKE OFI, https://ofi.oh.gov.hu/kiadvany/unesco-fenntarthato-fejlodesi-celok-oktatasa-tanulasi-celok

Varga Attila: *A környezeti nevelés pedagógiai, pszichológiai alapjai*. Ph.D disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola, 2004, http://docplayer.hu/15982563-A- kornyezeti-neveles-pedagogiai-pszichologiai-alapjai.html

INTERNATIONAL FESTIVAL COMMUNICATION
THE SZIGET'S EXAMPLE

Dezső Dér
Alexandre Árpád Szigethy

Abstract: Sziget's 2009 advertisement was chosen best advertisement of the last 20 years in 2013; however, as successful as it was in Hungary, a foreigner would not have known what to do with it. This is the reason why an international festival must have an international advertisement strategy: there is no separate Hungarian and international communication, as one kind of message must be delivered. Furthermore, one should put one's money where one's mouth is; the festival must indeed offer what the tremendously successful advertisement promised. Humor is a fine advertisement tool, but it is hard to transfer to other, different cultures. This is why the Sziget Festival Communication board removed the joke. They chose a rather clean and more classical direction, in which they communicated the elements of freedom and the escape from everyday life. It is with this communication that the Sziget became a genuine International Festival (although they had the means to do so for years). Sziget's sales numbers started to grow in 2014-15. To achieve that, they changed a lot in the communication after the 2012 edition: they announced the "Festival Republic", released the first aftermovie and the first Sziget Anthem. In 2013, they were able to sell even fewer tickets as they did not use 2012 as a starting point; the product was not as good as the communication. However, during that year, they were already working according to the amendments in the communication process; they organized a closing show and that is the first time the "Art of Freedom" work of arts appeared at the festival. After 2013, the international slogan became uniform, the Hungarian "Fesztiválköztársaság" became the "Island of Freedom". Furthermore, they drastically increased the program budget to be able to get bigger names to perform during the 2014 edition. In 2014, they introduced the "Szitizen Prime", with which early buyers got gift packages – this only sold 8000 passes for 2015. Tamas Kadar states that a festival only gets one chance a year. The communication however does not allow for immediate changes; it takes time until the product and the communication meet. This study emphasises festivals' international communicational successes through the example of the Sziget Festival.

Keywords: Sziget Festival, music festival, international communication

Absztrakt: *A Sziget 2009-es reklámját 2013-ban az elmúlt 20 év legjobb reklámfilmjének választották; de bármilyen sikeres is volt Magyarországon, egy külföldi nem tudott volna mit kezdeni vele. Ez az oka annak, hogy egy nemzetközi fesztiválnak nemzetközi reklámstratégiával kell rendelkeznie: nincs külön magyar és nemzetközi kommunikáció, hiszen egyfajta üzenetet kell átadni, és az is fontos, hogy a fesztivál valóban azt nyújtsa, amit a kétségkívül hatásos reklám ígért. A humor remek reklámeszköz, de nehéz átvinni más, eltérő kultúrákba.*

A Sziget Fesztivál Kommunikációs Testülete ezért lemondott a reklámok – igazából csak a magyarok számára érthető – humoráról. Meglehetősen letisztult, klasszikusabb irányt választottak, amelyben a szabadság és a mindennapi életből való menekülés elemeit kommunikálták. Ezzel a kommunikációval vált a Sziget igazi nemzetközi fesztiválllá. A Sziget értékesítési számai azonban csak 2014-15-ben indultak növekedésnek. A 2012-es veszteséges működés után sokat változtattak a kommunikáción: meghirdették a „Festival Republic"-t, kiadták az első aftermovie-t és az első Sziget Himnuszt. 2013-ban azonban még kevesebb jegyet tudtak eladni mint előző évben, mivel a termék még közel sem volt olyan jó, mint megújut kommunikáció. Ebben az évben azonban már a kommunikációs folyamatban a módosítások szerint dolgoztak; zárőműsort rendeztek, és most először jelent meg a fesztiválon az „Art of Freedom" művészeti alkotás.

2013 után egységessé vált a nemzetközi szlogen, a magyar „Fesztiválköztársaság" a „Szabadság Szigete" lett. Ezenkívül drasztikusan megemelték a program költségvetését, hogy nagyobb neveket tudjanak szerződtetni 2014-re. Abban az évben vezették be a „Szitizen Prime"-t, amellyel a korai vásárlók ajándékcsomagokat kaptak – ezzel mindössze 8000 bérletet adtak el 2015-re. Kádár Tamás szerint egy fesztivál évente csak egy esélyt kap. A kommunikáció azonban nem teszi lehetővé az azonnali változtatásokat; időbe telik, amíg a termék és a kommunikáció találkozik. Ez a tanulmány a fesztiválok nemzetközi kommunikációs hátterét mutatja be a Sziget Fesztivál példáján keresztül.

Kulcsszavak: *Sziget Fesztivál, zenei fesztivál, nemzetközi kommunikáció*

What do we call a festival?

In general, festivals can be understood as community celebrations, seasonal, cultural, and artistic gatherings and showcases.

Tamás Kádár, the manager of the company Sziget Kft. defines festivals and big events as important touristic sightseeing as they are promoted in tourist agendas and program booklets. Therefore, Wikipedia's definition is not complete; we do not get a better understanding of what makes a festival a festival. If it is a tourist event, what makes it attractive to foreigners? Besides, that definition is not applicable to other big international festivals either (cultural, agricultural, scientific, traditional festivals). Let us just think about the Sziget festival to realize how much more than a music festival it is. We do not find a general definition for festival-like events as their definition differs per country, cultural

backgrounds and circles. In Hungary for instance, the National Festival Society that represents this area defines the word as follows: we can call a festival everything that is organized around one or more themes, that is organized regularly, that happens in one or several spots, with a published program that encompasses cultural, artistic, gastronomic, sports or other events, whose goal is to provide a quality time to learn, support a set of values, and more generally, to provide entertainment.

This definition provides a wider framework to understand what a festival is, that it is not only cultural but can also include sporting and other series of events (Dér 2017; Zátori, 2016).

Categorising music festivals

The European Society of Festivals categorises music festivals into small, medium, and big music festivals. To decide to which category a festival belongs, the Society uses the number of visitors as their starting point. It counts up the number of daily visitors and the number of sold tickets (for instance, a weekly pass at the Sziget Festival counts as seven). A small festival would have 10 to 15 thousand daily visitors, a medium one would have between 20 and 50 thousand, while a big festival would have more than 50 thousand visitors a day. On the Hungarian market, EFOTT or the STRAND Festival count as small festivals, in Croatia, the Hideout festival, which has more English visitors than Croatian, proving it is genuinely a touristic product. These are typically festivals that are built on one musical genre, such as Jazz in the Park in Romania. Balaton Sound and VOLT count as medium, even though they seem big in Hungary; on an international scale they still belong to the medium category. Up to 90 to 100 thousand people can visit a big festival: Tomorrowland for instance has a 130 thousand capacity per day, Sziget has 95 thousand. Apart of that, there are plenty of festivals that welcome 3-4 thousand people daily. The demand for those festivals is as high as the demand for the big ones, thus, their business model works. They usually do not count on big international interest; they represent a genre that attracts less people. For instance, an opera festival with 4-5 thousand people is already considered big (Yourope, 2018; Szép 2011).

The trends on the music festival market

On international music festival market, we sense a strong **conjuncture,** which is due to the **metamorphosis of the music industry**. In the past, bands would go on tour to present their new albums: they would perform for a relatively low price, play a few new songs from the album along with their greatest hits, and the pleased public would purchase the new album. Bands, managers,

and editors would live off the album sales. Today, the income from album sales has shrunk to a fraction of the previous numbers thanks to Spotify, YouTube, iTunes or illegal downloads. This is why the tendency has changed: tours are now the main source of income for bands. Nowadays, they sell new albums or new downloadable songs for a low price only to promote their tours. At the same time, the performing rates of bands became much higher and they keep growing incredibly fast, even for less-known performers. There are bands that asked for a certain price in 2016, and asked for its triple in 2017. This also happens because there are fewer and fewer headliners (superstars whose names attract a large audience), that work as a joker in the international card deck. The entire festival industry struggles with the high performance rates. The ticket prices cannot be raised at this pace, so there must be a way to compensate. The DJ culture is more and more popular amongst the public, which is a blessing for festival organizers as DJs' travelling fees are merely a fraction of a band's who travels with a large staff. There are more and more DJs at festivals; there are even festivals with only DJ performers.

The other reason of this conjuncture is that **the public too is looking for the live experience**, the money they would have spent earlier on purchasing music is now spent on concerts and festivals. Over the last 10 years, going to festivals has become something mainstream, not a subcultural phenomenon like it used to be. Much wider social groups are going to festivals; amongst the youth, it is now perfectly acceptable to spend a bit of the summer at a festival, even abroad. The public grows and the demand for festival grows as well, therefore, there are more and more festivals. However, because there are many festivals now, a decreasing number of superstars get multiple offers, thus increasing their rates.

The basic condition for the live experience is that there must be a location of a suitable size, with the necessary technical equipment so that the bands can perform. Since there is a growing demand, concert halls, entertainment centers and open-air location numbers grow all around the world and their conditions improve as well.

The **visual** is closely connected to the live experience, thus enhancing the show's and the tour's technological background. Bands strive to optimize their expenses; they almost always go full "plug and play". The basic infrastructure is provided by the location; they just bring what they need for their visual universe.

Fewer superstars become famous in a year than those who retire. Amongst the new ones, very few reach the level of U2 or Coldplay for instance. The first reason for that is that the music consumption of the younger age groups differs from that of previous generations: they do not focus on one particular performer but on music genres. Therefore, they listen to various artists within a specific genre and constantly crave for new ones. YouTube is a great tool to achieve this, and so are festivals.

Sharing online content can multiply numbers: if someone sees that a friend posts a picture or a video in which they enjoy themselves or sees an after-movie, they will want to go to a festival too, since they want to be part of the enjoyment. This is why festivals use more and more media content.

The price of a daily pass is the same as a concert ticket's. However, at a festival, one can go to 4-5 different shows. Besides, there are many other options between two stages. This fact contributes to making festivals very attractive; a lot of people prefer to spend their music budget on a pass at the Sziget Festival rather than going to a concert at the "Sportaréna". Festivals compete with each other for the public: they spend a lot on infrastructure development and providing a satisfying environment to make themselves more and more attractive for the visitors.

In 2017, the European Festivals Association conducted a survey involving 35 thousand people. Based on its results, they were able to prove **festivals' outstanding significance in Europe.** According to their findings, people are willing to travel to participate at festivals abroad, not only domestically. 39 percent of the people who answered the survey said they already travelled to go to a festival abroad. This information bears an important message to the organizers: the international public must be called upon, and the festivals must adapt a bit to their needs, too. According to the survey, the average age of people going to festivals is 26. This means that the entire 18-35 demographic group is concerned, and there the older generation is represented to a greater extent than they previously thought. Furthermore, there are two interesting data: 91 percent of the surveyed people have a smartphone, half of them spent the night in the camping sites and the other half in hostels or hotels. This shows the influence a festival can have on a given area's tourism industry.

There are more than 1000 festivals in Europe: from the themed boutique festivals to the big festivals, **everything that can be interesting on an international scale** (the few thousands big festival are not included in this number). There is a constant merging and purchasing on the festival market. The market's biggest actor, Live Nation, constantly buys festivals. Furthermore, a few festivals expand their brand, they sell it in several cities as a franchise, or they take it out of Europe, like the Ultra or Tomorrowland.

The only way to stand out in this crowd is **to have a unique concept.** This is a billion-euro market in which Hungary is particularly developed: the local public has already high expectations regarding the services provided and the organizers adapt the festivals to meet themse expectations (Lobenwein – Orbán 2016; Europen Festival Report, 2017; Dér 2017).

What makes a festival international?

According to the management of Sziget Ltd., an event becomes international when **at least 10 percent of its visitors aren't from the local market.** At most festival, the local public is still dominant, but the 10 percent threshold of

international visitors is reached in the case of more and more festivals. This however comes with conditions. One of these is the issue of **accommodation**. In many cultures, sleeping in a tent is not acceptable, therefore, the area must have suitable accommodations. In Tomorrowland's and Glastonbury's case, there is no other choice than to sleep on site, as they are organized at a significant distance from populated areas. In these two cases, organisers have to think of the visitors who do not like camping, so they have built comfortable container houses, wooden houses, luxurious yurts, and bungalows (those come at a higher price).

The other condition is **accessibility.** In the Sziget Festival's case, it is a tremendous advantage that the location is very close to the city center. On the other hand, in the case of festivals organized outside of agglomerations, a transportation system must be set up (Tomorrowland provides bus rides between the nearest town and the festival's location).

Different locations mean different attitudes: those who come to the Sziget Festival will often visit Budapest as well, which is also part of the experience; in the case of festivals organised far from cities, visitor do not wander around.

Pricing is of upmost importance as well. The ticket's price is just one item out of many. The price of catering for instance, has its importance. For Hungarian festivals, this is a particularly strong attractive factor, as these prices are below European standards, therefore they count as cheap.

The last influencing factor is the **country's image**. If the public constantly hears bad news about a country, or the customs and attitudes are too different, it draws a negative picture and visitors would be less inclined to attend (Dér, 2017).

Elements of Festival concept

If we have the aforementioned attributes, the next step is an **event concept** that is well developed and is extended to every detail. The strategy must contain both elements of content and of marketing. First, we need to **position** the festival: we must define the targeted group, price the event, and add **brand attributes** to it with a vision, an attitude, and a message. Just as Nike doesn't only say "we sell good shoes", it is not enough for a festival to say "There are concerts, if you like the performers, come over". We need communication, we need a story that delivers a true festival experience.

Today, festivals work as brands. They are marketing products just like everything else we pick up on the shelves in stores. This is why a conscious concept is important; basically, the packaging, the program, and the façade must support and be built on each other.

To provide an international flavour, one must have an **internationally famous program**. People will not attend a Hungarian folkdance festival in the Netherlands unless Dutch groups are invited as well. This means that

a popular music festival can only be attractive to the international public if it showcases international stars. Every genre has its international stars, from opera to DJs; they are the ones that must be found and paid for. The program in itself can be themed and varied, however, a local performer will only attract the local public. There are countries in which local bands are both local and international. This is lucky, as they can fill the performer's list with bigger names. That is why England is a big festival country. If we target a foreign market, it is worth bringing local stars from there, too. If for instance, a Hungarian festival visitor sees that Quimby, a successful Hungarian band performs at a festival in Germany, they will feel involved and will travel there more readily. It is also worth bringing smaller stars to an international festival, because they are not that expensive, furthermore, they would want to come because it is good marketing for them to perform at a festival abroad.

There are many things to consider when setting up a **program budget.** For the Sziget Festival, the program budget is 44 percent of the entire expenses. The big stage's budget is 60 percent of the program budget. This means 28 performers. Apart from that, the festival has another 50 locations, 500-600 programs and decorations that must be set up from the remaining 40 percent. The entire budget of a theater of circus tent for a week is the same, considering that these performers are stars in their genre.

As for the **façade**, the marketing concept's base is the logo. There are festivals that often change their logos. The Sziget has changed its logo often as well, but the police type with which they write the word "Sziget" has remained the same since the beginning. We can also change key elements if the festival concept changes a lot. The Woodstock festival was the first that became a brand: they created a simple message (Three Days of Peace and Music) with which everyone could identify, and this is why it became "the mother of all festivals". The façade and the message are as important as the performers. In fall, when Sziget starts sales, they can sell up to 25-30 percent of the weekly passes without them even knowing who the performers will be. The brand defines this decision. The remaining 70-75 percent comes partly with daily tickets: these are mostly sold because of the performers (Dér, 2017).

International areas of the company

Four departments work on the Sziget Festival, all of them in the spirit of living up to the international challenge.

The **content/program department** is responsible for the programs and the bookings: they organize the bands' travels, their accommodations, in other words, the entire logistics. They have to set up the program strategy. In order to achieve that, they have to know who people are buying tickets to see, that

is, which artist is the most attractive from an international point of view. The also have to know the local tastes, who the local stars and the young and rising talents are, who might be worth including in the program. To achieve that, they organize talent shows in several countries, whose winner can perform on the Europe stage, for instance. It is a fully rounded artistic festival, therefore different artistic genres are expected to perform, including theater, dance, and fine arts. Selecting these is also this department's task.

The technical department is responsible for the infrastructure from the stages to the toilets. Their most important task is to ensure a satisfying level of entertainment. They have to consider diverse cultural behaviors, cultural differences because this can have an effect on how the showers have to be designed, for instance. They have to know the needs of the international public, to take their observations into consideration. This is an never-ending learning curve.

The **marketing and sponsoring department** takes care of the sponsors on the one hand, while on the other hand, they are responsible for the message, the façade, and its accessibility. There must be a balance in choosing sponsors, as having to many can become a problem, and so can opting for entirely unknown ones. The marketing team must know how to manage international sales, how to sell tickets abroad. To achieve that, they have two options: they can either set up a centralized system – here the brand must be strong and attractive in every country –, or work together with local partners in every country, selling and using local marketing support (without allowing them to apply the brand concepts of different promoters). In the Sziget's case, partners from several countries contacted the team each year; today, the festival has representatives in 30 countries. Their task is to communicate the message to the targeted group, offering travelling options (when selling the ticket, they help visitors travel to the location), to use local channels in ticket sales and to implement customer service solutions. Everything is communicated in local languages: the festival is present on the different social media platforms in different languages, while every content made in Hungary (billboards, after movies, information booklets) is translated to the given local languages. However, the trend tends to go towards a centralized system such as Tomorrowland, that does not have any partners abroad and customers must register online. More than half of the Sziget's visitors are for abroad, from more than 100 countries. This enforces the Sziget's message ("Island of Freedom", variety, openness), as there is no other festival in the world with such a high proportion of international customers.

The **financial department** does not only take care of the administration: they are managing the entire ticket system, the entry system, the web-shop and the cash-free payment system as well. As in the case of the marketing department, this task requires providing multilingual services: they must be able to accept different types of currencies and must be in contact with banking groups as well (Szigetfestival, 2018).

Summary

Through the example of the evolution of the music industry and its effect on the development of festivals, we witness once more the massive change that is in motion thanks to – or even because of – the Internet.

Once more, this phenomenal tool is radically changing our way of living, not only in our personal ways of communications, but also in those of many industries, and the many systems, organizations, societies and companies within them. In other words, those who are able to adapt and navigate this relatively new situation (in some areas it has been a decade now) can profit of its advantages. On the other hand, those who for some reason are not able to adapt to the market's new way of funcioning are simply left out.

In the world of international festival communication, this presents an opportunity to grow and the Sziget's branding mechanisms are wonderful examples. They way the company structure was able to adapt in order to face the challenges it met is outstanding and worthy to be thaught in marketing schools.

Although most of its visitors pronounces it „Ziget", the festival communicated its way to the targeted European (and non-European) youth's mind that demands this exact kind of product of a massive success.

References

Dér, Cs. D. (2017) *Élményszervezés és -menedzsment*. Arts & Business Kiadó, Budapest.

Europen Festival Report (2017) *IQ* Magazine Issue 75. https://www.iq-mag.net/2017/12/european-festival-report-2017-quiet-confidence/#.WxU5vEiFPIU, Downloaded on: June 4, 2018.

Lobenwein, N. – Orbán, R. (2016) „Fesztivál az egész világ" – Hazai és nemzetközi zenei fesztiválkörkép. In: Jászberényi, M. et al. (ed.) *Fesztiválturizmus*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 145–158.

Szép, F. (2011) A zenei fesztiválszervezés magasiskolája: a Sziget Fesztivál. In: Dér, Cs. D. – Zachar, B. (ed.) *Új utak a művészeti menedzsmentben*. Arts & Business Kiadó, Budapest, pp. 249–259.

Szigetfestival (2018) https://en.szigetfestival.com/sziget-crew, Downloaded on: June 4, 2018.

Zátori, A. (2016.) A fesztiválturizmus elméleti aspektusai. In: Jászberényi, M. et al. (ed.) *Fesztiválturizmus*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 15–33.

Yourope (2018) https://www.yourope.org/cms/, Downloaded on: June 4, 2018.

LEHET-E TERÜLETFEJLESZTÉSI ESZKÖZ AZ OKTATÁSI RENDSZER?

Alpár Vera

Absztrakt: Tömegtermelés, sorozatgyártás, standardizáció, tesztek, ha úgy tetszik: „minőségvizsgálatok". Az ipari forradalom idején oly korszerű, újszerű taylorizmust, fordizmust, fayolizmust idézik a fenti fogalmak, melyek évszázados múlttal terheltek, egyúttal a mai oktatási rendszer jellemzői. A jóléti államok tudományos kutatásai tömegével hangoztatják, mennyire nem képes követni az iskola mint intézmény más szervezetek fejlődési ütemét, milyen mértékben nem felel meg a mai időknek módszertanában, és hatásfok szempontjából sem. Ezen tanumányban egy háromlépcsős javaslat fogalmazódik meg, amely az iskolát nemcsak egyszerűen egy bizonyos korosztály számára fenntartott közoktatási intézményként kezeli, hanem egy hálózat részeként, közösségi szervező és tudásközpontként, társadalmi változásokat elindító erőforrásként és lokális, értékteremtő centrumként is. A javaslatunk szintek szerint:

1. szint: Komplex területfejlesztés;

2. szint: Kistérségi iskolahálózatok;

3. szint: Komplex intézményfejlesztés.

Egy több mint négyéves országos, longitudinális, kvalitatív és kvantitatív kutatásunk egyik fontos eredményét, vagy inkább a következtetésekből elindult innovatív javaslatot, gyakorlati elgondolást szeretnénk itt bemutatni a téma iránt érdeklődő olvasók számára.

Kulcsszavak: területfejlesztés, hálózatok, esélyegyenlőség, oktatási rendszer, lokalitás, iskolai kultúra, tanulószervezet, innováció

Abstract: *Mass production, serial production, standardisation, tests, or even "tests of quality". These concepts that used to be so modern and innovative in the age of the industrial revolution and that evoke Taylorism, Fordism and Fayolism, are now centuries old and also characterise today's educational system. Academic research in the welfare states has repeatedly shown how much the school as an institution is unable to keep up with the development of other organisations, and how much it is not up to date in terms of methodology and effectiveness. This study proposes a three-stage approach that views schools not simply as public*

education institutions for a certain age group, but also as parts of a network, as community organisers and knowledge centres, as resources for social change and as local centres for value creation. Our three-level proposal is as follows:

Level 1: Complex territorial development;

Level 2: Micro-regional school networks;

Level 3: Complex institutional development.

In our paper, we propose to present an important result of our longitudinal, qualitative and quantitative research, which has been carried out over a period of more than four years in Hungary, or rather an innovative proposal and practice-centred design that stems from our conclusions for the readers interested in the subject.

Keywords: *territorial development, networks, equal opportunities, educational system, localism, school culture, learning organisation, innovation*

Az iskola mint komplex eszköz a területi egyenlőtlenségek és esélyegyenlőtlenségek kezelésére

Akit egy kicsit is foglalkoztat a magyar oktatásügy, a jelen társadalmi problémái, a hazai tudományos – vagy legalábbis általános szellemi állapot és – teljesítőképesség, illetve a szegénység, a többgenerációs munkanélküliség, az nem mehet el teljesen közömbösen a 2000 óta az OECD országokban kimutatott tanulói teljesítmények, a PISA-eredmények mellett (Imre–Györgyi, 2006). A legszembetűnőbb jelenség, hogy nezetközi összehasonlításban mind a szövegértésben, a természettudományok területén, mind a matematikai, logikai tesztek értékelésében hátul kullogunk, messze az EU-országok átlaga mögött, azonban talán még ennél is fontosabb, hogy országon belül is hatalmasak a különbségek, ami a társadalmi és területi differenciákat illeti (Czirfusz M., 2007; Nemes-Nagy, Nagy G., 2007). Ráadásul nálunk a legrosszabb a családi háttér „továbbörökítési indexe" (bár ezt csak a szerző hívja így); ami azt jelenti, hogy a felső társadalmi rétegekből származó, tanult, gazdag szülők gyerekei ötször nagyobb eséllyel teljesítenek jól, mint a tanulatlanoké (vö. Coleman, 1990), és minden ötödik rossz családi háttérrel rendelkező diák elveszti a lehetőséget arra, hogy egyáltalán középiskolába kerüljön. Nemzetközi elemzések azt mutatják, hogy a legszegényebb családokba születő gyerekek 78%-ának születéskor már eldől a sorsa, amely arány a Latin-Amerikáéhoz teszi hasonlatossá szociális helyzetünket (Totyik, 2018).

A jelenlegi, hazai iskolarendszer területi és esélyegyenlőségi szempontú vizsgálata felveti azt a kérdést, maga a környezet mennyire nyújt egyenlő esélyeket, milyen a szolgáltatások elérhetősége, de az is fontos témánk

szempontjából, hogy az iskolán belül milyen rendszer, hierarchia működik, miért nem képes hatni méltányos módon, vagy legalábbis az esélyegyenlőtlenségek enyhítésének irányában egészen addig a nagyon konkrét kérdésig, hogy akadálymentes-e az épület. A rendszer részeit a számítógép „hardver" és „szoftver" részéhez hasonlíthatnánk, és ezek a jól vizsgálható „hardver" részek. Mégis arra a következtetésre juthatunk, hogy a „szoftver" elemek, vagyis az alkalmazások a legfontosabbak az oktatás területén, például az oktatási kultúra és metodológia, az osztálytermekben uralkodó hangulat (Evans-Harvey, 2009), az, hogy mennyire tolerálnak bármiféle „más"-ságot (de hiszen minden gyerek valamiben más!)

A fő célnak e tanulmány konklúziói szerint azt tekintenénk, hogy az iskola mint önálló oktatási egység maga is képes legyen tanulni, azaz tanuló szervezetté válni. Míg sok szempontból azt tapasztalhatjuk, hogy az iskola például – a legtöbb esetben – a tantermek elrendezése tekintetében a hozzá kapcsolódó régimódi kommunikációs stílus, egysíkú módszertan (az 1774-ben még újdonságnak számító Felbiger-féle *'Normal-Methode'*[1]), frontális oktatás és a hierarchiák szempontjából nem sokat változott, megrekedt a XIX–XX. században (Mészáros, 1977; Pukánszky, 1988), addig a XXI. századot képviselő iskola kialakítására jól használható szervezetfejlesztési eszközök állnak rendelkezésünkre (Csala, 2003; Bognár, 2003). Ilyen a Peter Senge által 1990-ben kifejlesztett tanuló szervezetek módszere (Senge, 1990), amely tehát alkalmazható az általános iskolák esetében is a kreatív, alkotókész és döntésképes gyerekek nevelése érdekében, hasonlóképpen a pozitív szervezeti klíma kialakítása a jó hangulatú, hatékony tanítás feltételeinek megalapozására, valamint a szervezetkultúra-elemzési keretrendszer, továbbá a motivációs elméletek gyakorlatban történő használata az elfogadó, toleráns, fejlett felelősségérzettel, önállóan gondolkodni tudó, kooperatív, egyénileg és csoportban egyaránt dolgozni képes, érdeklődő és motivált tanulók fejlesztéséért.

Az esélyegyenlőtlenség csökkentése helyi kezdeményzésű komplex területi fejlesztéssel

Az ismertetett szervezetkultúra-elemzési keretrendszer használata egyúttal nagymértékben segítené az intézményrendszert a korszerűsítésben és saját belső erőforrásai (tudásbázis, szakmai elkötelezettség, meglévő tapasztalatok) hasznosításában is.

A komplex területi iskolafejlesztési program esetében javasoljuk a változtatás tervezését és megvalósítását a következő területeken:

1 A Mária Terézia korabeli „normamódszer", azaz a diákok csoportos, egységes olvasás, számolás oktatása kérdés-válasz módszerrel, amelyet az ún. 'prepáknak', azaz leendő tanítóknak ebben az évben, 1774-ben kezdtek el tanítani. Erről bővebben: Rothe (2011) biográfiai, történelmi és didaktikai könyvében olvashatunk.

- új lokális fejlesztési irányok az iskola bevonásával;
- célzott beruházások, fokozott állami szerepvállalás a financiális részben, de helyi döntésekkel;
- források speciális allokációja, amelyben az oktatás eszközként és célként is szerepelhet.

Ez esetben átfogó, integrációs területfejlesztésről beszélünk, amelynek a célja – többek között – a helyi társadalom tagjai körében az esélyegyenlőtlenség csökkentése. (A 7.2-es fejezetben beszélünk olyan komplex fejlesztésről, amelynek központjában az iskola mint intézmény áll.)

A komplex területfejlesztés szintje lehet országok közötti, országos (Letenyei, 2005), határokon átnyúló, regionális, kistérségi, vagy akár egyetlen települést érintő program, amelyet akkor tekinthetünk eredményesnek, ha megvalósul a földrajzi, környezeti, gazdasági, infrastrukturális, települési és társadalmi tényezők együttes, harmonikus fejlesztése. Ehhez az összhanghoz:

- szakmailag magas szintű, multidiszciplináris tervezés és
- interdiszciplináris előzetes kutatás szükséges;
- jól előkészített kooperáció;
- a szereplők közötti hatékony koordináció és
- folyamatos kommunikáció szükséges, valamint
- a fenntarthatóság biztosítása a fejlesztési folyamat befejezése után is.

A komplex területfejlesztés hatékonysága érdekében a következő területeknek kell harmonikusan együttműködni:

- gazdasági környezet, financiális háttér (főként a fejlesztési feltételek megteremtése, majd) fejlesztése;
- technika, K + F és tudományos környezet (területi információs rendszer használata, innovációs készség) fejlesztése;
- kulturális, identitásbeli, történelmi, tradicionális területi (helyi) értékek (itt kap fontos szerepet a komplex területfejlesztés esetén az iskolarendszer és más kulturális, művelődési és szabadidős intézmények is);
- társadalmi környezet fejlesztése;
- települési, térségi és civil közösségek, „hálózatok”, partnerség, lokális (térbeli/ települési) kapcsolatrendszerek fejlesztése;
- természeti és épített környezet fejlesztése.

A teljes összhang a fent felsorolt tényezők fejlesztési folyamatában azért kap olyan nagy hangsúlyt a komplex programok esetében, mert bármelyik lemaradása, hátránya, elhanyagolása esetén a teljes program megvalósítása kudarcra van ítélve.

Amely területek esetén a nagymértékű esélykülönbségek jelentik a problémát (társadalmi feszültségek, térségek leszakadása, infrastrukturális hiányosságok, szociális problémák), ott nem elegendő sok esetben az intézményes fejlesztés, előkészületként szükség van közösségfejlesztésre, az ártalmak csökkentésére, az alapvető fizikai szükségletek szintjén jelentkező hiányok kezelése, valamint a jóléti állam (Esping-Andersen, 1990) területi szempontú szemléletének érvényesítésére.

A helyi gazdaságfejlesztés akkor csökkenti a területi egyenlőtlenségeket és a társadalmi esélyegyenlőtlenséget, ha valódi, hosszú távú munkalehetőségeket, szükség esetén azokhoz kapcsolódó képzéseket hoz létre, biztosítja a helyi jövedelemtermelés képességének növelését. Az új vállalkozások „odacsábítására", befogadására, a feltételek biztosítására, a lokális források dinamizálására szükség lehet bizonyos térbeli átszervezésre, a településszerkezet megváltoztatására.

A területi esélyek gazdasági, társadalmi tényezőinek új alapokon történő vizsgálata, elemzése

Dolgozatunkban abból indultunk ki, hogy az oktatás alapvető célja kell hogy meghatározza a funkcióit, amely egyrészt az egyes diákok személyes boldogulásához, aktív és tudatos állampolgárrá válásához, a társadalomba és a munka világába való beilleszkedéséhez szükséges kulcskompetenciák fejlesztése; másrészt közösség- és helyi társadalomszervező erőként a lokális problémák megoldásának segítése, értékek megőrzése.

Az oly sokszor bemutatott skandináv, amerikai, távol-keleti és hazai példák is azon állításunkat támasztják alá, hogy az általános iskola sokkal célszerűbben képes működni, ha a cél valóban a gyerekek méltányos és esélyegyenlőség szempontjából is igazságos nevelése és oktatása a mai kor igényeinek megfelelően.

1. szint: Komplex területfejlesztés: a 2-es és 3-as szint fejlesztésére épülő regionális és országos szintű átfogó fejlesztés.

1. Továbbképzések (alacsonyabban képzett, esetleg munkanélküli szülők bevonása);
2. Szakmai műhelyek, fórumok, egymás megismerése, jó gyakorlatok átadása, együttműködések (pedagógusok, rokon szakmaterületek bevonása);
3. Érdekképviseleti rendszerek (gyerekek, szülők, iskolai dolgozók).

2. szint: Kistérségi iskolahálózatok:

1. Együttműködések kialakítása;
2. „Szereposztás" kistérségen belül.

3. szint: Komplex intézményfejlesztés:

1. Lokális NGO-k és más helyi intézmények együttműködésével programok, projektek szervezése, hagyományőrzés, helyi kultúra ápolása, érintettek (szülők, nagyszülők, környékbeliek) bevonása;
2. Közösségi szervező és tudásközpont létrehozása, lokális szervezőerő, centrum kialakítása, működtetése, az iskola mint társas tér, ún. „harmadik hely" (Oldenburg-modell gyakorlati alkalmazása), az infrastrukturális lehetőségek jobb kihasználása;
3. Intézményfejlesztés: iskolai kultúra és iskolai légkör megváltoztatása, kialakítása;
4. Szociális és gyermekjóléti szolgáltatások;
5. Mentorprogramok;
6. Egyéni fejlesztés;
7. Kapcsolódó, szabadon választható módszertanok.

Mint láthattuk, az iskolarendszer képes az esélyegyenlőtlenségeket mind területi, mind társadalmi értelemben csökkenteni (Nahalka, 2016), ugyanis az oktatás intézményei képesek egyrészt belső, a rendszer sajátságainak, működésének megváltoztatására, igazságosabbá tételére ható folyamatokat, másrészt külső, a társadalomra és a következő generáció felnőtté válása után ható folyamatokat elindítani.

Összefoglalás
Iskolafejlesztés a területi és társadalmi esélyegyenlőtlenségek leküzdése érdekében

Összegezve, Magyarország számára az egyik legkomolyabb kitörési pontot (Ágostonné, 1994) az eddig ismertetett területi egyenlőtlenségek és esélyegyenlőtlenségek[2] kezelésének, csökkentésének lehetőségét az iskolafejlesztésben és különösen az alapfokú oktatás országos hálózatának – főként szakmai és kapcsolati – fejlesztésében látjuk.

2 A hazai szabályozásban benne található: A köznevelési rendszer célja (2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről), hogy „*elősegítse a gyermekek, fiatalok harmonikus lelki, testi és értelmi fejlődését, készségeik, képességeik, ismereteik, jártasságaik, műveltségük életkori sajátosságaiknak megfelelő, tudatos fejlesztése révén. A köznevelés kiemelt feladata az erkölcsös, önálló életvitelre és céljaik elérésére, a magánérdeket a közérdekkel összeegyeztetni képes embereket, felelős állampolgárokat nevelni. A köznevelés célja továbbá a nevelés-oktatás eszközeivel a társadalmi leszakadás megakadályozása és a tehetséggondozás*.", azonban a gyakorlatban a megvalósulása nem ilyen egyszerű.

- **Hosszú távú tervezés** és átfogó – a területi adottságokat figyelembe vevő – programok;
- **Innovatív hozzáállás**: új kezdeményezések és ötletek támogatása, rugalmas megvalósítás, adaptivitás;
- **Kiváló és megbecsült tanárok** (sokszínű, magas szintű képzés, magas bérezés);
- **Nem felzárkóztatás, inkább valódi fejlesztés**: a legjobb tanárokat a nehéz helyzetben lévő területek, illetve a leggyengébb diákok kapják;
- **Motiváló iskola:** korosztálynak megfelelő, kíváncsiságot felkeltő, sokoldalúan fejlesztő módszertanok alkalmazása, motiváló, elfogadó légkörben, inspiráló és befogadó környezetben;
- **Családok ideje**: legyen lehetőség és idő az iskolán kívüli életre, kínáljon az iskola szabadidős, alternatív, közösségi, családi programokat;
- **Deficit-fogalom megszüntetése**: amelyik gyereknek valamilyen hátránya van, azt nem kell kihangsúlyozni, inkább megtalálni, miből tehetséges!;
- **Az egyéniség ereje:** minden gyerek tehetséges valamiben, csak meg kell találni: miben!;
- **A közösség ereje:** minél több lehetőség az együttműködésre, kevesebb versengés.

A fenti kilenc lépést megvalósítva értelmetlenné válik például az olyan kifejezés, mint az *„etnikumhoz tartozó”*, *„diszlexiás”*, *SNI*-s, *HH*-s vagy *ADHD*-s gyerek (Fazekas–Köllő–Varga, 2008), hiszen csak módszertan kérdése, hogy miként kezelik, milyen pluszsegítségeket, lehetőségeket és ötleteket kapnak projektmegvalósítás, egyéni vagy közös problémamegoldás, vagy akár kézműveskedés, barkácsolás, kertészkedés stb. tevékenységek során. Bármilyen aktivitás, amely alkalmas a gyermekek személyiségének, képességeinek és egyúttal az együttműködések kialakításának, a közösségnek a fejlesztésére az sokkal értelmesebb, mint a valódi cél nélküli, lexikális tudásmgosztás és számonkérés. Az ilyen típusú iskolákban a diszkrimináció, vagy akár a „másság” fogalma is értelmét veszti.

Irodalomjegyzék

Alexandrowicz (2018*): Creating a Positive Classroom Climate*, ESL and Cultures Resource, University of San Diego

Ágostonné Alpár Vera (1998): Törési és kitörési pontok keresése – *Elmélet, gyakorlat, esetkezelés*. ESÉLY – Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 98/4.

Bognár Mária (2003): *Iskolafejlesztés, oktatási reform – tapasztalatok az ezredforduló idejéről.* http://www.oki.hu/cikk.php?kod=iskolafejlesztes-Bognar-Iskolafejlesztes.html (letöltés: 2017.11.17.)

Czirfusz M. (2007*): Struktúrák regionális egyenlőtlenségei.* Tér és társadalom, 1. sz., 69–85. p.

Coleman, J. (1990): *Foundations of Social Theory*. Harvard University, Boston

Csala Istvánné Ranschburg Ágnes (2003): *Iskolafejlesztési tapasztalatok az USA-ban és Európában (a hatvanas évektől* a kilencvenes évek közepéig) http://www.oki.hu/cikk.php?kod=iskolafejlesztes-Csala-Iskolafejlesztesi.html (letöltés: 2017.11.17.)

Evans, Ian M.; Shane T. Harvey; Laura Buckley & Elizabeth Yan (2009): *Differentiating classroom climate concepts: Academic, management, and emotional environments*. Kōtuitui: New Zealand Journal of Social Sciences Online, 4:2, p.131–146.

Fazekas Károly; Köllő János; Varga Júlia (szerk.) (2008): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Magyarország Holnap – Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal, Budapest

Imre Anna – Györgyi Zoltán (2006): *Az oktatási rendszer és a tanulói továbbhaladás.* in: Jelentés a közoktatásról, OKI, Budapest

Letenyei, L. (szerk.) 2005: *Településkutatás*, L'Harmattan-Ráció Kiadó, Budapest

Mészáros István (1977): *A neveléstudomány rendszere az első magyar neveléselméletben.* in: Vizsgálatok a nevelés-oktatás korszerűsítésével kapcsolatban, Tankönyv Kiadó, Budapest

Nagy G. (2007): *Divergencia vagy konvergencia – az átmenet gazdasági térfolyamatainak mérlege földrajzos szemmel.* Tér és Társadalom, 1. sz., p. 35–53.

Nahalka István (2016): *Az esélyegyenlőség és komprehenzivitás lehetősége és ellehetetlenülése.* Új Pedagógia Szemle, 16./6–7.

Oldenburg, Ray (2000): *Celebrating the Third Place: Inspiring Stories about the „Great Good Places" at the Heart of Our Communities*, New York, Marlowe & Company

Pukánszky Béla (1988*): Két tanítói kézikönyv a múlt század első feléből.* Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis, Series Paedagogica et Psychologica, 1987–88, 55–67.

Rothe, Georg (2011): *Die Gewerbeschule des Großherzogtums Baden als frühes Modell einer Teilzeitschule im dual-alternierenden System: Einfluss der Polytechnischen Schule Karlsruhe auf die Entwicklung der badischen Gewerbeschule; Anstöße zur Beseitigung aktueller Defizite in der deutschen Berufsausbildung in Anlehnung an Empfehlungen der Europäischen Kommission*. KIT Scientific Publishing

Schwandt, David R.; Marquardt, Michael J. (2000): *Organizational Learning*. Boca Raton, St. Lucie Press

Senge, P. M. (1990): The art and practice of the learning organization. The new paradigm in business, Emerging strategies for leadership and organizational change, 126–138.

Senge, Peter M.; Kleiner, Art.; Roberts, Charlotte.; Ross Richard B.; Smith, Bryan J. (1994): *The Fifth Discipline Fieldbook.* New York, Currency Doubleday

Totyik Tamás (2018): *A magyar közoktatás legnagyobb problémája az esélyegyenlőtlenség*. Le Monde Diplomatique, 18/06.

2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről

European Commission – *EACEA National Policies Platform*

Eurydice: Comparative reports: National Education Systems – *Magyarország: Alapelvek és nemzeti szakpolitikák* https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/-fundamental-principles-and-national-policies-35_hu (letöltés: 2018.05.22.)

PISA-riportok

ONLINE POLITIKAI MARKETINGMODELL: SZEMÉLYES MEGGYŐZÉS, POLITIKAI ATTITŰD ALAPJÁN

Hegyesi Lajos

„A politika végül is a marketingről szól – egy imázs kivetítéséről és eladásáról, a törekvések felkeltéséről és az emberek azonosításáról, megnyeréséről és fogyasztásra ösztönzéséről."

Ellen McGirt: *The Brand Called Obama*
(saját fordítás)

Absztrakt: Tanulmányunkban az Online Politikai Marketing újszerű alkalmazásának bemutatására teszünk kísérletet. A politikai pártok célja a hatalom megszerzése, megtartása, mely a szavazatok megszerzésén és birtoklásán alapul. A szavazat a politikai versengés legfontosabb kvantitatív terméke. Ez valamennyi politikai tevékenység és a politikai marketing szintézise. Minden politikai rezsimnek, a választás adja a legitimitását, mely a többségi szavazatok megszerzésén és birtoklásán alapul. Annak felmutatása a célunk, hogy a politikai választási kampányokra fordított összege, hogyan használhatók fel hatékonyabban, a választói ítéletalkotás lehetséges befolyásolására. Személyre szóló, releváns üzenetek küldését preferáljuk a választóknak (politikai mikrocélzás).

A javasolt Online Politikai Marketing modell alapját az a hipotézis képezi, hogy a politikai szavazat is egy termék. A társadalom életét alapvetően meghatározó, rendkívül fontos, társadalmi termék, a társadalmi vélemény kifejezése, megnyilvánulása. Ezen analógia mentén, a politikatudományban ismert komparatív összehasonlító eljárást alkalmaztuk. Viszonyítási alapot a marketingelméletben népszerű Online Viselkedésalapú Reklámozás (Online Behavioral Advertising OBA) procedúra képezi.

Kulcsszavak: digitális lábnyom; Nudge; Online Politikai Marketing; politikai attitűd; politikai mikrocélzás; számítógépes politikatudomány; számítógépes pszichológia.

Abstract: *In our study, we attempt to present a novel application of Online Political Marketing. Political parties aim to gain and hold power based on the acquisition and possession of votes. Votes are the most important quantitative*

product of political competition. It is the synthesis of all political activity and political marketing. For any political regime, it is the election that gives legitimacy, based on the acquisition and holding of a majority of votes. Our aim is to show how the money spent on political election campaigns can be used more effectively to influence the potential of voter judgement. Our preference is to send personalized, relevant messages to voters (Political-Micro-targeting).

The proposed Online Political Marketing model is based on the hypothesis that the political vote is a product. It is an extremely important social product, an expression and manifestation of social opinion, which fundamentally determines the life of society. Along this analogy, we have used the comparative method of comparison known in political science. The comparative basis is the Online Behavioral Advertising (OBA) procedure, popular in marketing theory.

***Keywords**: Computational Politics; Computational Psychology; Digital Footprint; Nudge; Online Political Marketing; Political Attitude; Political-Microtargeting*

Bevezetés

A személyes választói ítéletalkotás lehetséges befolyásolásának módszerét vizsgáljuk. Ehhez, a szavazó korábbi politikai attitűdjének statisztikai analízisét, és a jövőbeli, valószínű viselkedésének előrejelzését vesszük figyelembe. A választópolgárok szabad, önálló döntései befolyásolhatókká váltak. A választókat egyre kifinomultabb technikákkal befolyásolni lehet abban, hogy milyen politikai opcióra adják le voksukat. A politikai marketing stratégiájának emiatt alapvető igénye annak megismerése, hogy a választó milyen pszichológiai-szociálpszichológiai, illetve egyéb mechanizmusok alapján hozza meg döntését, amikor egy politikai pártra leadja szavazatát. A politikai marketing tehát virtuálisan „beékelődik" a szavazó és a szavazó döntése, a szavazat leadása közé. A szavazat befolyásolhatóvá válik külső személy vagy szervezet által.

A politikai versengés legfontosabb terméke a szavazat, a társadalmi vélemény kifejezése, megnyilvánulása. Ez valamennyi politikai tevékenység és a politikai marketing szintézise. A politikai pártok célja a hatalom megszerzése, megtartása, mely a szavazatok megszerzésén és birtoklásán alapul. Ez a legfontosabb politikai termék. A politikai szereplők feladata, hogy meggyőzzék választóikat, menjenek el szavazni és nekik adják le szavazataikat. A választások megnyerése érdekében, a választók a célpontok, a választások kulcsszereplői. A pártok és politikusok minden „engedélyezett" eszközt bevetnek, hogy politikai ellenfeleiknél több szavazatot szerezzenek.

A politikai rezsimnek a választás adja a legitimitását. Az online tér kialakításával és a különféle alkalmazások széles körű elterjedésével, a gazdasági, társadalmi, magánéleti, valamint a politikai tevékenységeink jelentős része is áthelyeződött. Ezek legnagyobb része ebben a virtuális térben zajlik. A politikai befolyásolás fő eszköze, a politikai marketing itt is megtalálható. Az új

virtuális térben viselkedésünk, politikai preferenciáink és társadalmi kapcsolataink feltűnésmentesen, olcsón, kényelmesen rögzíthetők. Egyre növekvő mértékben, digitális termékek és szolgáltatások vesznek körül. Ezek segítik, közvetítik mindennapi tevékenységeinket, kommunikációnkat és társadalmi interakcióinkat. Következésképpen az emberi gondolatok, viselkedések és preferenciák egyre nagyobb hányada képez digitális nyomokat, digitális lábnyomokat. Ezek viszonylag könnyen rögzíthetők, tárolhatók, visszakereshetők és elemezhetők.

Ez a számítógépes társadalomtudomány/Computational Social Science, (Lazer et al., 2009: 721–722), a számítógépes politikatudomány/Computational Politics, (Barela–Duberry, 2021; Dobber et al., 2019; Chester–Montgomery, 2017), a politikai marketing (a marketing politikában alkalmazott válfaja) új terepe.

A hazai politikaelméleti kutatásoknak is kiemelt területe a politikai marketing (Orosdy, 2007; Merkovity, 2008; Szilágyi, 2011; Bene 2020; Bene, 2021).

Szakirodalmi háttér

A következőkben, áttekintjük, hogy az új virtuális világ, milyen lehetőségeket kínál a politikai versengés, a szavazók attitűdjeinek becslésére, valamint befolyásolására szolgáló technikák számára.

Digitális lábnyomaink néhány releváns eleme

Facebook: A felhasználó Facebook-profilja nem pusztán demográfiai jellegű. A digitális lábnyomok hatalmas nyilvántartását is tartalmazza. Különösen a Facebook-lájkok példázzák a digitális lábnyomok egy tipikus fajtáját. Jellemzik a felhasználó és egy tartalom közötti kapcsolatot. Lejátszási listákhoz, weboldalböngészési naplókhoz, vásárlási rekordokhoz vagy webes keresési lekérdezésekhez tartozó információkat. Egy nemrégiben megjelent tanulmány a myPersonality adatbázis alapján, viszonylag egyszerű módszerek (szinguláris érték, de kompozíció és lineáris regresszió) alkalmazásával kimutatta, hogy a Facebook-kedvelések, nagymértékben előre jelzik a személyiséget és számos más pszicho-demográfiai jellemzőt is. Például az életkor, nem, intelligencia, politikai, vallási nézetek és szexuális irányultság.

Miért jellemzik a Facebook-lájkok a személyiséget? A lájkok részletes elemzése azt mutatja, hogy azok nagymértékben illeszkednek a Big 5. személyiségelmélethez. Jól jellemzik az attitűdöket és preferenciákat. Részletek (Youyou et al., 2015). A számítógépes modelleknek mindössze 100 Like-ra van szükségük ahhoz, hogy felülmúlják egy átlagos ember által végzett személyiségjellemzési eredményeket. A Facebook-használat és a személyiségvonások közötti szoros korrelációt számos kutatás, elemzés bizonyította (Rajesh – Rangaiah, 2020; Sala et al., 2014; Molen et al. 2018; Başaran – Ejimogu, 2021).

Twitter: A Twitter egy mikroblog-platform, a blogolás egy formája. Minden kommunikációs technológiának vannak alapvető fizikai, pszichológiai és társadalmi jellemzői. Valamennyi kommunikációs eszköz és média sajátos módon formálja tudatunkat. A Twittert három fő jellemzője határozza meg: egyszerűség, impulzivitás és a polgárpukkasztás. Elősegíti az impulzivitást. Nem igényel megfontolást, gondolkodást vagy a várható következmények mérlegelését. Kifejezetten informális. Nem törődik a megfelelő nyelvtannal. Nem az emelkedett hangnem és beszéd színtere.

Nyelvhasználat: Freudtól kezdve számos pszichológus rámutatott arra, hogy az egyén nyelvhasználata erősen korrelál pszichológiai állapotával és jellemvonásaival. Mégis, a nyelvhasználat elemzése az alkalmas és hatékony eszközök hiánya miatt ritkán került alkalmazásra a múltban. A természetes nyelvfeldolgozásban elért újabb fejlődés, a számítástechnika széles körű alkalmazása, valamint a nagy nyelvi minták rendelkezésre állása, radikálisan megváltoztatták ezt a helyzetet is. A legtöbb modern statisztikai programozási nyelv (pl. a Python, az R és a MATLAB) számos nagyteljesítményű, mégis könnyen használható eszközöt kínál a nyelvi adatok elemzésére.

Képek: A digitális eseménynaplókban tárolt képek adatai és azok másokkal történő megosztásai is, megtalálhatók. Az így keletkező vizuális digitális lábnyomok gazdag forrást jelentenek az emberi viselkedés, szociális és antiszociális gondolkodásunk, személyiségjellemzők leírására és leképezésére. Mit árul el a Facebook-profilképed a te személyiségedről? Az extrovertált és kellemes személyiségek általában meleg színű képeket és sok arcot mutatnak portréikon, tükrözve a szocializálódásra való hajlamukat. A neurotikus személyeknél a beltéri helyeket ábrázoló képek vannak túlsúlyban

e-WOM, online szájreklám: A szájról szájra kommunikáció is jelentősen befolyásolhatja a választói magatartást. Az online szájreklám, angol nevén e-WOM, Electronic Word-of-Mouth, a társas befolyásolás és kommunikáció egyik legújabb formája közösségi térben. Az online szájreklám alkalmazása politikai választások alkalmával igen változatos lehet. A legalapvetőbb formátuma a szöveges forma, amikor gondolatainkat mondatokba fűzve osztjuk meg, de lehet akár csak egyetlen szó: „szuper!” vagy „borzalmas”.

Digitális lábnyomaink gyakorlati alkalmazásai

Digitális lábnyomok gyűjtése: A különböző digitális lábnyomok elemeinek széles skálája használható személyiségünk leírására, értékelésére. A közösségi hálózati platformokon létrehozott lábnyomok különösen alkalmasak a válaszadók politikai személyiségéről, attitűdjeiről és erkölcsi értékeiről becsléseket megfogalmazni. Ezek a jellemzők viszonylag pontosan leképezik a közösségi médiakörnyezetben jelen lévő személyiségünket.

Sok vállalat, szervezet gyűjti alkalmazottai digitális lábnyomait, vagy az ügyfeleik adatait. Ezeket az adatokat a kutatásban is felhasználják. Egyre több

a digitális lábnyomokat és különféle adatokat tartalmazó, nyilvánosan elérhető adatbázisok száma. Több ezer vagy millió névtelen ember adatai hozzáférhetők.

A digitálislábnyom-mintáknál azonban gyakori jelenség, hogy a digitális lábnyomok nagy része csak egyszer vagy néhányszor jelenik meg az adatbázisokban. Ezért a statisztikai szempontból elfogadható mennyiségű releváns lábnyom összegyűjtése időigényes feladat.

Online személyiségtípusok meghatározása: Az online térben történő személyiségjellemzők számítógépes meghatározása pontosabb, mint a kérdőíves felmérések, tesztek (Youyou et al., 2015). Más emberek személyiségjegyeinek érzékelése és megítélése társas életünk alapvető összetevője. Az emberek a személyiség megítélését alkalmazzák a mindennapi döntéseik meghozatalában, de a hosszú távú személyes és szakmai életükben is. Például abban, hogy kivel barátkozzanak, kihez menjenek férjhez, kiben bízzanak, kit vegyenek fel egy betöltetlen állásra, vagy melyik pártra, politikusra adják szavazatukat, kit válasszanak meg miniszterelnöknek. Korábbi vizsgálatok több kritérium alapján megállapították, hogy a számítógépek által az emberek személyiségéről alkotott ítéletek – digitális lábnyomaik követésével – sokszor pontosabbak és érvényesebbek, mint a közeli élettársaik vagy ismerőseik (barátaik) által alkotott ítéletek.

Ezek az eredmények is rávilágítanak arra, hogy az emberek személyisége, személyiségvonásaik számítógépes módszerekkel is megjósolhatók, pszichometriai tesztek, kérdőíves felmérések, pszichológusjelenléte nélkül. A személyiségjellemzők, valamint a digitális lábnyom közötti korreláció erősségét számos nemzetközi kutatás bizonyította. Eredményeik azt mutatják, hogy a számítógép-alapú modellek szignifikánsan pontosabbak, alapvető szociális-kognitív feladatban vagy egy személy személyiségének megítélésében. A számítógép-alapú ítéletek (r = 0,56) jobban korrelálnak a vizsgált személyek önértékelésével, mint egy külső személy által végzett vizsgálatok (r = 0,49) (Youyou et al., 2015).

Jövőbeli viselkedés előrejelzése: A korábban alkalmazott előrejelzések összetettsége miatt a hagyományos pszichometriai mérőszámokat arra használták, hogy a válaszadók pontszámait könnyen értelmezhető néhány dimenzióra (például az ún. Big 5. személyiségjegyek) konvertálják. Később ezeket a becsléseket alkalmazták a válaszadók személyiségének jellemzésére (pl. egy adott munkakörben való alkalmazhatóság, biztonsági kockázatok stb.), becslésére. Az ilyen előrejelzések gyakran intuíció vagy személyes tapasztalat alapján készültek, nem pedig statisztikai modellek alkalmazásával. Ezek a korlátok nem vonatkoznak a digitálislábnyom-alapú módszerekre. Az online térben jelen lévők digitális lábnyomait analizálva közvetlenül a személy jövőbeli viselkedése előrejelzésére (valószínűségi, statisztikai értelemben) is következtethetünk.

Mindazonáltal az emberi észlelésnek megvan az az előnye, hogy rugalmas és számos tudatalatti jelzést képes érzékelni, megragadni. Ezek a fontos emberi adottságok nem állnak rendelkezésre a számítógépes rendszerek számára.

A Big 5. (ötfaktoros pszichológiai modell: lelkiismeretesség, barátságosság, érzelmi stabilitás, tapasztalatra való nyitottság, extraverzió) személyiségjegyek csak az emberi személyiségnek néhány aspektusát írják le. Az emberi ítéletek más, finomabb, empátiát igénylő tulajdonságok leírására is alkalmasabbak. Ezek felismerése kevésbé nyilvánvaló a digitális viselkedések vizsgálatai alkalmával.

Kevesebb magánélet és folyamatos ellenőrzés, „post-privacy" világ[1]*:* A digitális lábnyomok létrehozása és követése komoly kihívást is jelent az emberek magánéletével kapcsolatban. Digitális lábnyomaink felhasználhatók tudtunk és beleegyezésünk nélkül. Vállalatok, politikai pártok, politikusok és intézmények széles köre rögzíti és tárolja digitális lábnyomainkat. A nemzeti és az Európai Unió jogszabályai megkövetelik a felhasználóktól, hogy az érintettek tárolt adataihoz való hozzáféréshez és elemzésükhöz az érintettek hozzájáruljanak. A gyakorlatban azonban az átlagos embernek nincs ideje elolvasni és megérteni az adatvédelmi irányelvek sűrű, nehezen érthető, jogi szövegét.

Az emberek webböngészési naplói, közösségi hálózati tevékenységei, kommunikációja és vásárlási szokásaik a web-adatbázisokban ugyanis fellelhetők. Kormányok, politikai pártok, politikusok, internetszolgáltatók ezen adatok alapján személyünket-személyiségünket azonosíthatják.

Az adatvédelemre összpontosító technológusok hamis reményt keltenek a fogyasztókban a jövőbeli adatvédelem hatékonyságával kapcsolatban. „A jövőben egyáltalán nem lesz magánélet" – mondta Kosinski. „És minél hamarabb felismerjük ezt, annál hamarabb kezdhetünk el beszélgetni arról, hogy hogyan lehet biztosítani, hogy ez a – magánéleten túli (post-privacy) – világ még mindig lakható, biztonságos és kellemes hely legyen".
Fenti témával kapcsolatos beszélgetés során, az alábbi kérdéseket elemezték:

- Mit tudnak meg a kutatók az Ön digitális lábnyomaiból?
- A nagy adatelemzés, Big Data megnyerheti a választásokat?
- Rossz dolog az információs „visszhangkamrában" élni?
- Hogyan használhatják a számítógépek a fényképeket, a legintimebb tulajdonságaink előrejelzésére?

(Részletek az 1. mellékletben.)

Személyes politikai meggyőzés, mikrocélzás

A Nudge-elmélet – Nudge/Nógatás-Noszogatás (Thaler – Sunstein, 2008) – a viselkedési közgazdaságtan, a politikaelmélet és viselkedéstudományok egy új koncepciójaként jelent meg. Ez a pozitív megerősítést és a közvetett javaslatokat mutatja fel a befolyásolás-meggyőzés eszközeként. A fő cél a figyelem ráirá-

1 Dr. Michal Kosinski (számítógépes pszichológus) a *„post-privacy" világról.* https://computerhistory.org/blog/ai-social-media-data-politics-collide-with-stanford-gsbs-dr-michal-kosinski/

nyítása adott viselkedés elérése érdekében, döntéseink racionális-szelíd befolyásolása, ösztönzése a kitűzött cél elérése érdekében. Nem tiltás, hanem a jó és racionális választási lehetőség felmutatása. A politika befolyásolói kezében lévő eszköztár kibővült ezzel a lehetőséggel is.

Politikai Nudge: A szakirodalomban ellentmondásos viták tárgyát képezi, a politikai befolyásolás, a nudging eljárás alkalmazásának etikai legitimitása. A Nudge is felfogható ugyanis politikai reklámként, amelyet úgy definiálnak, mint „bármilyen csatornán keresztül közvetített, ellenőrzött üzenet, amelynek célja egyének, pártok, csoportok, kormányok vagy más szervezetek politikai érdekeinek előmozdítása" (Hansen, 2006).

A személyre szóló politikai meggyőzés esetünkben (politikai mikrocélzás) szavazóra, szavazói csoportra irányított üzenetek küldését jelenti. Ennek alapja korábbi online viselkedésünk, interakcióink, lájkjaink, politikai véleményünk megosztásai másokkal stb. A böngészés során megosztott információk alapján képet lehet alkotni a potenciális szavazóról mint politikai személyről. Megismerhetjük online személyiségüket, IP-címüket, politikai „hűségüket", elkötelezettségünket, bármely párthoz vagy politikushoz. Sütiket (Cookie-kat), nyomokat hagyunk a hálózaton, szociális és antiszociális attitűdünkről, böngészési mintákat, adatokat stb. Ezeken az adatokon, intelligens kognitív keresőmotor alkalmazásával, egyéni vagy csoportos politikai preferenciaprofilokat hozhatunk létre: „online politikai választói profil". Ezt a profilt alkalmazhatjuk arra, hogy adott böngésző személy, potenciális választó számára személyre szóló politikai üzeneteket küldjünk.

A közvetlen meggyőzés hasznos a választási részvétel növelésében is. Ha a politikus tudja, hogy milyen témák motiválják a potenciális szavazóit, az nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy a választás napján elmenjenek szavazni és leadják voksukat az adott pártra vagy politikusra. A közvetlen meggyőzés alkalmazása, lehetővé teszi kampányok számára, hogy speciális üzeneteket dolgozzanak ki a bizonytalan szavazók meggyőzésére.

A közvetlen személyes meggyőzés módszere nem a kezdő politikusoknak való. Ez egy kifinomult kampánytechnika, amely pénzt, erőforrásokat és fizetett szakembereket igényel. Ennek ellenére a politikusok számára minden párt- és politikusi szinten fontos, hogy megértsék, hogyan működik a közvetlen választói meggyőzés. A közvetlen meggyőzés különböző technikákat alkalmaz, többféle statisztikai technikát is bevet. Ezek közé tartozik a regressziós elemzés, a szegmentációs technikák, de a neurális hálózatok alkalmazása is jellemző. A választók személyiségjegyeihez „igazított" üzenetek hatásosságának kutatása/becslése fontos hozzájárulást jelenthet a tudományos és társadalmi vitákhoz is. A Yale Egyetem kutatói szerint mutasd meg barátaidat, és megmondom, kire fogsz szavazni. A közösségi média növekvő igénybevétele a kampányok során mindig felveti azt a kérdést, hogy vajon megjósolható-e a szavazási magatartás a közösségi hálózatok olyan felhasználói esetében, akik nem adják meg a korábbi politikai szavazataikat/preferenciáikat online profiljukban.

A politikai választásokat és választási döntéseket sokan rendkívül érzékeny és magánjellegű információnak tartják, ezeket nem szívesen fedik fel nyilvánosan. Politikai kampányaik során a pártok rendkívül magas összegeket fektetnek be a vélt vagy valós választói célcsoportokba. A Yale Egyetem egyik tanulmányában (Idan, 2019) a következő kérdést vizsgálták: Megjósolhatjuk-e a szavazói magatartást a szavazók nyilvános Facebook-profiljából? A modell nemcsak arra alkalmas, hogy megjósolja, a felhasználó kire fog szavazni, hanem arra is, hogy egyáltalán elmegy-e szavazni.

Közvetlen meggyőzés a Facebookon

A Facebook önbevallásos adatokból hozza létre a meggyőzéshez szükséges alapvető jellemzőket. Az önbevallásos adatok a Facebook-használók által profiljukon megadott információkból származnak. Ezek például a foglalkozás, végzettség, kapcsolati státusz és politikai érdeklődési kör.

Közvetlen meggyőzés alkalmazásával demográfiai adatok, politikai érdeklődési körök és viselkedés alapján célozhatunk. Sok marketinges mindhármat használja. Ha olyan közönséget szeretnénk megcélozni, amely a legnagyobb valószínűséggel reagál a hirdetéseire, használhatjuk a Facebook „Kapcsolatok" opciót. Ennek segítségével csak azokat az személyeket célozhatjuk meg, akik konkrét kapcsolatban állnak a Facebook-oldalunkkal. Azokat az embereket célozhatjuk meg, akik lájkolták az oldalt, akik részt vettek korábbi politikai eseményeinken. Facebook esetében az adott oldal lájkolóit be lehet állítani mint „célközönség" (target audience), és akkor nekik megy a célzott üzenet (Alessandri – Mitchell, 2003).

A politikai pártok, politikusok kedvelőinek tagolt részhalmaza megtalálható a Facebookon is. Facebook-oldalaik kedvelői-lájkolói nagy valószínűséggel szimpatizánsai-potenciális szavazói az adott pártnak vagy politikusnak. Az 1. ábra szerinti politikai szavazói szegmensek kialakítását ebben az esetben a kedvelések megfigyeléséhez/számához igazíthatjuk. A párt Facebook-oldalainak és az adott párt politikusainak lájkolói nagy valószínűséggel szimpatizánsok. Erre kell irányítani figyelmünket. A Facebook-lájkolóknak küldött meggyőzés szándékú politikai üzenetek nemcsak uszítók, gyűlöletkeltők, hanem tájékoztatók is lehetnek. Szólhatnak az adott személy életét érintő részletekről a politikai programon belül. Természetes, hogy az ilyen üzenetek is a társadalom általános intellektuális szintjét, mentális állapotát tükrözik.

Facebook-kedvelések fontossága

Világszerte felhasználók milliárdjai használják a Facebook, Twitter és Instagram online közösségi hálózatukat. Az intelligens keresőmotorok például a népszerű felhasználók posztjait a top találatok közé sorolják. Egy népszerű felhasználó posztja automatikusan eljut a követőkhöz, lájkolókhoz. Népszerű

cégek az online közösségi hálózatokon is jó hírnévre tesznek szert az emberek körében. A Facebookon a népszerűséget az oldal kedveléseinek száma alapján mérik (Satya, et al., 2016). A vállalat népszerűségének mérésére az egyik módszer, hogy megnézzük, hány kedvelője van, a Facebookon (Cristofaro, 2014). Egy adott oldal kedvelőinek számát, gyakran a népszerűség mérőszámának tekintik.

Hamis/Fake kedvelések, like-farmok

Like-farmok: Fizetni a lájkokért? (Paying for likes?) (Cristofaro et al., 2014). A kedvelések számának azonnali és mesterséges növelése érdekében egyes vállalatok és üzletemberek elkezdtek tömegmunkásokat (más néven hamis kedvelőket, Fake Likers) alkalmazni. Kedveléseket küldenek egy célzott oldalra, és ezzel pénzt keresnek. Ezek a Like-farmok. Sajnos keveset tudunk a hamis lájkolók, a Like-farmok jellemzőiről és arról, hogy hogyan lehetne azonosítani őket. Egyes crowdsourcing (ötletbörze, csoportos 'ötletelés') weboldalak (pl. Microworkers.com) vagy a kínálat vezérelt piacterek (pl. Fiverr.com), hamisított like-szolgáltatásokat ajánlanak és működtetnek. A tömegmunkások hamis Like-okat küldenek a Facebook-oldal tulajdonosainak, a tulajdonosok fizetnek ezért. Ez a manipuláció rontja a Facebook-információ iránti bizalmat és veszélyezteti az online közösségi hálózat megbízhatóságát.

Feltételezésünk szerint ezeket az eljárásokat nemcsak a vállalatok, hanem a pártok és a politikusok is alkalmazzák. Hasznos lenne feltárni és megbecsülni, hogy a hazai lájkbajnokság főszereplői alkalmazzák-e ezeket a módszereket? Esetleg milyen mértékben torzítják a lájkbajnokság versenyzőinek adatait.

Módszertan és folyamat

A politikatudományban ismert kutatási módszerek közül a komparatív, összehasonlító módszert alkalmazzuk. Az Online Viselkedésalapú Reklámozás, valamint a személyre szóló Közvetlen Választói Meggyőzés (politikai mikrocélzás) sajátosságait viszonyítjuk egymáshoz. A javasolt Online Politikai Marketingmodell is a személyes, közvetlen választói meggyőzésen alapul.

A Választó, meggyőzési kísérlete, személyre szabott üzenetekkel. Az Online Viselkedésalapú Reklámozás analógiája

Online viselkedésalapú reklámozás, Online Behavioral Advertisement (OBA). Melyek az OBA legfontosabb jellemzői? Az OBA-nak, amelyet „online profilalkotásnak" és „viselkedésalapú célzásnak" is neveznek, számos definíciója van

(Bennett, 2011). Ezeknek a definícióknak, és másoknak is, két közös jellemzője van: (1) *a fogyasztók online viselkedésének megfigyelése és nyomon követése,* valamint (2) *az összegyűjtött adatok felhasználása, a hirdetések egyén számára történő eljuttatására.* Ezért az OBA-t úgy határozzuk meg, mint az emberek online viselkedésének nyomon követését és az összegyűjtött adatok felhasználását arra, hogy az emberek számára, egyénre szabott, hirdetéseket jelenítsenek meg (Boerman, et al., 2017).

A fogyasztói magatartás új tendenciái: „A fogyasztói ellenállás jelensége. Fogyasztói ellenállást kiváltó jelenségek középpontjában olyan jószágokat találunk, amelyek ugyan az emberek reális igényeit célozzák meg, de azok egy vagy több tulajdonsága miatt kialakuló fogyasztói elutasítottság korlátozza azok piaci jelenlétét. E tulajdonságok értékelése során a termékek az emberekben erős érzelmeket, gyakran félelmet váltanak ki. Ezek a reakciók jelentősen nehezítik a piaci jelenlétet, az elterjedést, akár teljes piaci kudarcot, bukást eredményezve." (Jakopánecz, 2015, p. 1).

Javaslat Facebook-kedvelések alapú, közvetlen választói meggyőzés alkalmazására

Technikai, módszertani megközelítésen alapuló javaslatot ismertetünk. A rendkívüli mértékben összetett, erkölcsi, jogi, emberi jogi, társadalo etikai kérdések tekintetbevétele nem része a javaslatnak és vizsgálatoknak. Az külön interdiszciplináris megközelítést igényel. Az online politikai marketing és mikrocélzás: jogi, etikai, politikai és technológiai kérdéseit webinárium-jelentés taglalja (Webinar, 2020).

Szavazói csoportok tagolása, azonosítása: Az állampolgárok politikai részvételének kiemelt fontosságú eleme a szavazási részvétel. Minden politikai rendszernek a választás adja a törvényességét, jogszerűségét, legitimitását. A szavazók meggyőzési kísérletének első feladata a szavazók csoportba sorolása, tagolása, felismerése. Ez többféle szempont alapján is lehetséges . Pál Gábor szerint a választói *aktivitás* és a szavazói *elköteleződés* szempontjai szerint képezhetünk csoportokat (Pál, 2019, p. 101). Ennek alapján a két, összekapcsolt szempontnak megfelelően, megkülönböztethetjük a szavazástól távol maradókat (1), a bizonytalan (vagy ingadozó) szavazókat (2), valamint a biztos pártválasztókat (3). *A szavazástól távol maradók (1).* Ezt a kört mindenféle politikai aktivitásból kimaradók, illetve a közömbös passzívak alkotják. Másik részük lehet politikától elforduló, csalódott. *A bizonytalan szavazók (2).* Döntésük jellemzően igen későn, a szavazást megelőző hetekben vagy akár az utolsó pillanatban, a voksolás napján alakul ki. Vannak, akik esetleg több pártot is szimpatikusnak találnak. De lehet. hogy végső soron egyik pártot sem tartják szimpatikusnak, és csak a „legkevésbé rossz" alternatíva megtalálásán iparkodnak. *A biztos pártválasztók (3).* A politikában aktívan részt vevő állampolgárok olyan csoportjával van dolgunk, akik határozott politikai világképpel, politikai elköteleződéssel, világos és stabil pártpreferenciával rendelkeznek.

Esetünkben, Facebook-kedvelések-alapú, személyes választói meggyőzés alkalmazására célszerű más választóicsoport-tagolást alkalmazni. A javasolt tagolás az 1. ábrán látható.

Az alábbi feltételezések alapján alakítottuk ki a modellt:

A. Az adott társadalomban háromféle politikai orientáció van jelen: kormánypártok, ellenzékiek, politikailag bizonytalanok.

B. Mindhárom tábor szignifikánsan jelen van a közösségi online térben, Facebookon. Online térben való jelenlétük, aktivitásuk következtében, politikai orientációjuk, attitűdjük, elkötelezettségük (statisztikai, valószínűségi értelemben) leképeződik – szavazói profilok, digitális lábnyomok –, így azok megbecsülhetők (Webbányászat, Web mining).

A. A három, tagolt online virtuális közösség számára attitűdjük-elkötelezettségük, szavazói profiljuk alapján releváns meggyőzési üzeneteket állítunk össze, a szavazók szavazatait befolyásolandó.

B. Ha az online térben lévő potenciális szavazók politikai identitását valószínűsítjük, a három korábban létrehozott meggyőző politikai üzenet közül a releváns üzenetet, számukra – kiválasztott tranzakció alkalmával – elküldjük.

1. ábra.
Szavazói csoportok tagolása, személyre szóló üzenetekkel történő meggyőzése

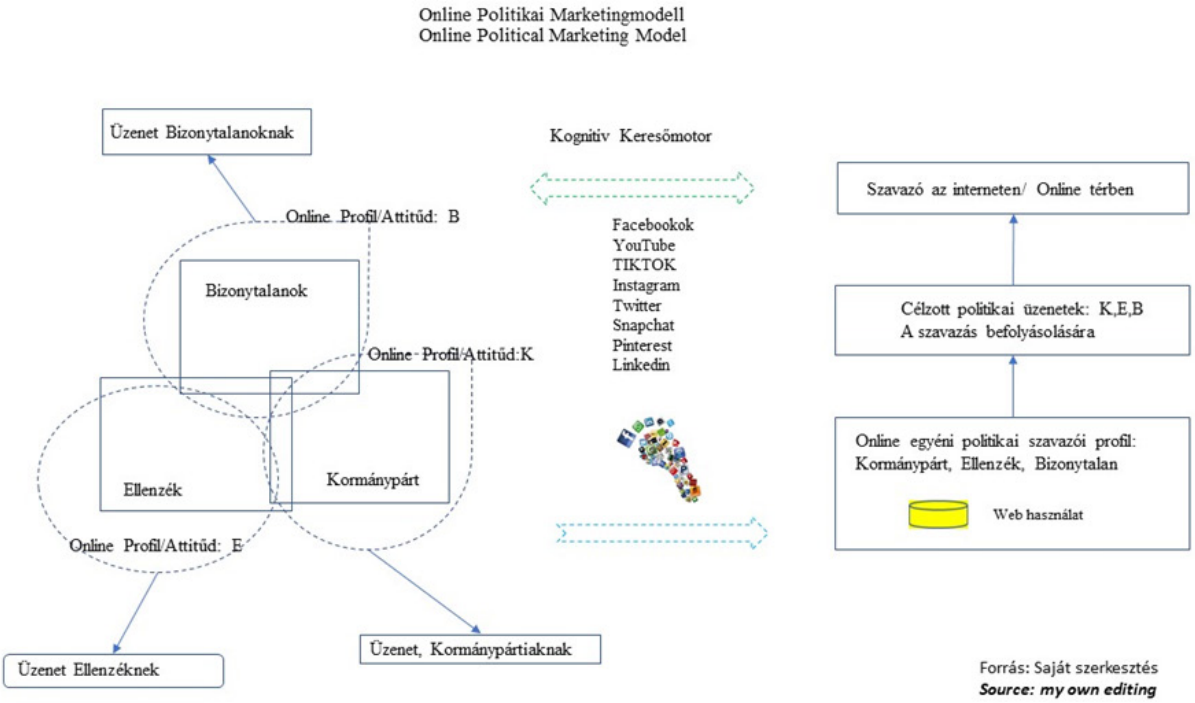

Forrás: Saját szerkesztés
Source: my own editing

Az ábrán nem tüntettük fel, de jelen van még egy politikai kategória, a politikát elutasító, a politikától távolmaradó állampolgárok tábora. Akik mindenben és mindenkiben csalódtak és nem szavaznak. A virtuális térben ők is jelen vannak. Attitűdjük digitális lábnyomaik követésével szintén megbecsülhető lenne. Azok befolyásolásának valószínűségét azonban elhanyagolható mértékűnek tekintjük, ezért nem tüntettük fel, nem vizsgáljuk, a továbbiakban.

A politikai elutasítás jelensége logikailag összevethető a már említett fogyasztási ellenállás jelenségével (Jakopánecz, 2015, p. 1). Mindkettő alapja az állampolgár ellenérzése ezekkel a jószágokkal szemben. Ha a politikát, a szavazást elutasítók aránya számottevő, akkor az nagymértékben torzíthatja a társadalom politikai véleményének leképezését. A jól mobilizálható kisebb csoportok jelentős mértékben torzíthatják a választási eredményeket.

A fent javasolt marketingmodell egyik fontos eleme a kognitív/intelligens internetes keresőmotor.

Elméleti hipotézisek

A szakirodalmi összefoglalóban korábban felsorolt ismeretek alapján a következőkben a hipotéziseinket fogalmazzuk meg. Az Online Politikai Marketingmodellben a személyes választói meggyőzés módszerének alkalmazását javasoljuk, a korábban prognosztizált politikai attitűd alapján. A hipotézisek érvényességét és a javasolt modell alkalmazhatóságát egy jövőbeli interdiszciplináris empirikus kutatás igazolhatja.

A politikát, valamint a politikust a nemzetközi és a hazai irodalom is gyakran tekinti terméknek, de sokan vitatják is ezt a megközelítést (Szilágyi-Gál Mihály, 2011; Merkovity, 2008). A politika, a politika keretezése, a politikus, a politikus személyisége, bizalmi indexe, tevékenység, természetesen alapvető kvalitatív indikátorok a szavazás, a szavazó döntése alkalmával. A politikai rendszer kialakításának, azonban a legfontosabb kvantitatív-adekvát mérőszáma a megszerzett szavazatok mennyisége. A rendszer, a hatalom megosztása ugyanis a megszerzett szavazatok száma alapján kerül kialakításra. Ez a politikai rendszer legitimációs fundamentuma, mely jelzi az adott politikai rendszer társadalmi elfogadottságát. A szavazatok száma, illetve aránya a politikai rendszer stabilitásának is alapvető markere. Az 51/49 százalékos arány például nem a stabil kormányzás jellemzője.

Mi, a „politikai termék" fogalmát *a politikai szavazatra szűkítjük le*, és a továbbiakban ennek jellemzőit kíséreljük megragadni, felmutatni.

H1. *A politikai szavazat is termék*. Egy különleges, nagyon fontos – a társadalom életét alapvetően meghatározó – termék, a társadalmi vélemény kifejezése, megnyilvánulása. A szavazat, a választási kampány, valamint a korábbi politikai aktivitás, a társadalmi jólét, a szavazó politikai attitűdje és a szavazó ezekről alkotott véleményének szintézise.

Mi a termék fogalma? Az általános marketingelmélet szerint termék bármi lehet, ami olyan fizikai, esztétikai és szimbolikus tulajdonságokkal bír, ami valamilyen fogyasztói igényt kielégít.[2]

A szavazat, a legfontosabb kvantitatív politikai termék. Mi a termék megszerzésének a célja? Az általános marketingelmélet szerint a vásárló személyes szükségleteinek kielégítésére, jólétének megteremtésére és fenntartására szolgál. A szavazat közvetetten szintén a szavazó érdekeit, általános jólétét, társadalmi megelégedettségét szolgálja. Szavazók–szavazat–politikai párt–politikai közösség–az egész társadalom–„Mi" a szavazók.

H2. *Szavazás vs. v*ásárlás, *szavazat vs. termék.* A szavazás alkalmával, „megvásároljuk" a felkínált politikai terméket, a szavazatot. Itt tárgyiasul a politikai piactéren a termékről alkotott vélemény. A politikai piac vásárlói a szavazók.

A szavazás, minek tekinthető: élmény vagy feladat? Preferáljuk olyan körülmények megteremtését, hogy a szavazás emocionális „politikai piaci élmény" legyen.

H3. *A politikai szavazatot társadalmi terméknek, jószágnak tekintjük.* Ezért a politikatudományban ismert komparatív, összehasonlító módszert alkalmazzuk. Hipotézisünk szerint az „online viselkedés alapú reklámozás" (Online Behavioral Advertising, OBA) keretrendszerének alkalmazása nyújtja a személyes választói meggyőzés legoptimálisabb eredményét. Ez a módszer biztosítja a leghatékonyabban a politikailag releváns üzenet eljuttatását és hatását a kiválasztott potenciális szavazó számára. A javasolt „Online Politikai Marketing" eljárást tehát úgy határozhatjuk meg, mint a potenciális szavazók virtuális térben történő politikai viselkedésének nyomon követését (Facebook-lájkok megszámlálása). Az összegyűjtött adatok alkalmazását arra, hogy számukra személyre szóló üzenetet továbbítsunk, feltételezett választói attitűdjének-ítéletalkotásának befolyásolására.

A következőkben a modell további részletesebb elemzésével foglalkozunk.

Közvetlen politikai meggyőzés (politikai mikrocélzás)

A személyre szóló meggyőzés sikeréhez nemcsak a releváns választó megtalálása fontos. A „Meggyőzési ismeretek/tudatosság modell" /The Persuasion Knowledge Model, (Friestad–Wright, 1994) szociálpszichológiai eszközrendszerét is szükségesnek tartjuk alkalmazni a meggyőző politikai üzenet megfogalmazásához. Balázs Katalin ezek fontosságára hívja jel a figyelmet (Balázs et al., 2017, p. 394.).

Főbb megállapításai a következők: a szociálpszichológia szakirodalmában a meggyőzésre vonatkozóan négy fő terület kapja a legnagyobb figyelmet. Ezek a következők: (1) a meggyőző közlés hatásossága (pl. érvek erőssége,

2 https://www.merriam-webster.com/dictionary/commodity „something or someone that is useful or valued" „valami vagy valaki, ami hasznos vagy értékes"

üzenethosszúság, emocionális tartalom); (2) a meggyőzés forrásainak hatása (pl. hitelesség, szimpatikusság, erőfeszítés hatása); (3) a meggyőző üzenet feldolgozásának folyamata (pl. szisztematikus vagy heurisztikus feldolgozás); valamint (4) a befogadó személy aktuális és általános jellemzőinek (pl. attitűd, érintettség, megismerési szükséglet) felmérése, ismerete.

Az általunk elérhető publikációk nem tárgyalják a politikai marketing területén a fentiek lehetséges alkalmazását, de a szavazatot terméknek, speciális terméknek tekintjük. Evégett a politikai magatartás befolyásolására a „meggyőző közlés ismereteinek", szociálpszichológiai eszközének alkalmazását is szükségesnek tartjuk. A meggyőzési ismeretek-tudatosság elméletét Friestad és Wright 1994-ben publikálta. A modell átfogó képet ad arról, hogy egy úgynevezett meggyőzési epizód során milyen specifikus ismeretek aktiválódnak a meggyőzésben involvált két fél részéről, és ezek hogyan befolyásolják a viselkedésüket. A modell felépítése megtalálható: (Balázs et al., 2017, p. 394).

Hogy melyik párt vagy politikus Facebook-oldalait látogatjuk, és hány alkalommal, az politikai attitűdünk függvénye. Feltételezésünk szerint a pártok Facebook-oldalaira küldött lájkok felfoghatók pártpreferencia előrejelzéseként, markereként, valamint egyidejűleg jelzik a szavazási hajlandóságot is. A lájkok száma a pártpreferencia és a szavazási hajlandóság erősségének valószínűségi mérőszámai. A következőkben megvizsgáljuk azt, hogy a szavazó sikeres meggyőzéséhez hogyan kell felépíteni a meggyőző üzenetet. Az értelem és az érzelem közötti megfelelő arányt kell megtalálnunk, hogy az üzenet hatásos legyen.

Milyen a hatásos és sikeres politikai üzenet az online térben?

Erre a fontos és összetett kérdésre természetesen mi sem ismerjük a választ! A következőkben, csupán arra teszünk kísérletet, hogy a lehetséges sokféle releváns tényező közül, néhányat felmutassunk és azokat elemezzük. Ehhez a 2. ábrát használjuk. Az ábra mindhárom választói szegmensre vonatkozik: kormánypárt, ellenzék, bizonytalanok.

A politikai pártok, politikusok által összeállított meggyőző üzenetek az értelmet, az érzelmet, esetleg mindkettőt célozhatják egyidejűleg. A formáját tekintve lehet szöveg, kép vagy zene. Esetleg mindhárom meggyőzési formát egyidejűleg tartalmazhatja az üzenet.

Egy kísérletben azt vizsgálták (Petty – Cacioppo, 1984), hogy a meggyőzési üzenet ismétlése, valamint az üzenet meggyőző erejének, relevanciájának a mértéke hogyan befolyásolja a meggyőzés sikerét. Azt találták, hogy a meggyőzési üzenet ismétlése, valamint a bevonódás (attitűdbéli, személyes érintettség) mértékéhez közel álló üzenetek fejtik ki a legkedvezőbb hatást.

2. ábra.
Üzenetek összeállítása és hatásai online térben

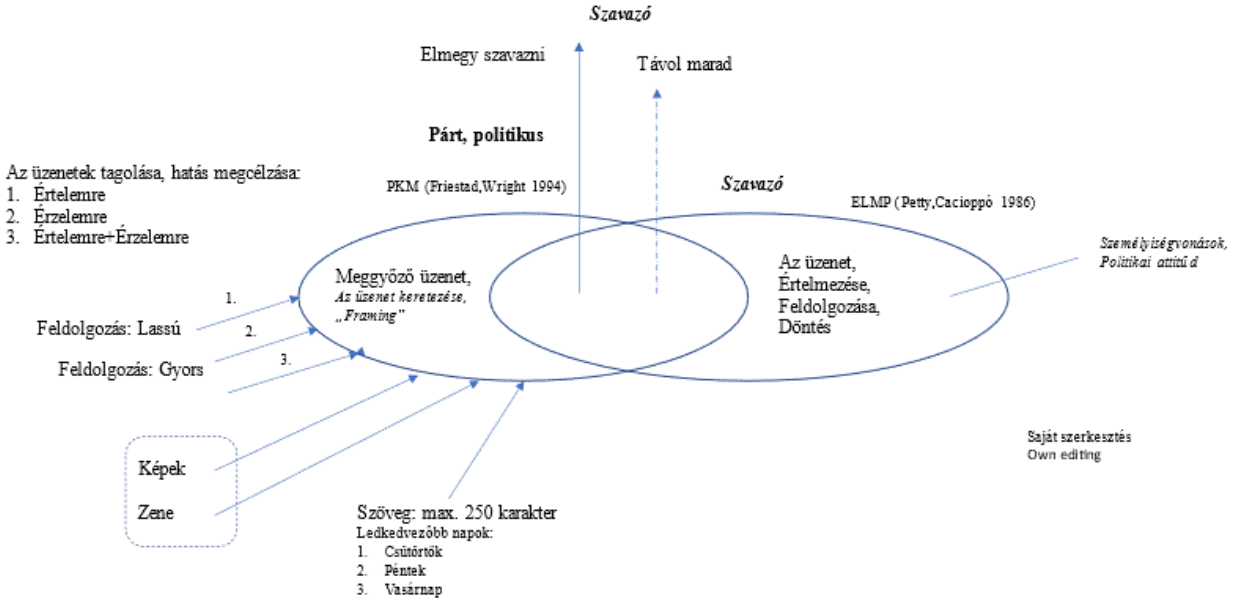

Javasolt rövid üzeneteket küldeni, legfeljebb 250 karakter hosszúságút, a legkedvezőbb napokon: csütörtök, péntek vasárnap. Az üzenet tartalmazhat, képeket, zenéket, videókat is (https://onlinepoliticalmarketing.eu/). A gyakorlat azt mutatja, hogy az emberek az esetek túlnyomó többségében érzelmileg is bevonódnak döntéseikbe. Ennek a technikának az a hátránya, hogy ha a választót nem győzi meg közvetlenül a politikai üzenet tartalma, akkor figyelmen kívül hagyja azt.

A meggyőzés kiértékelésének információfeldolgozási valószínűségi modellje / The Elaboration Likelihood Model of Persuasion (Petty – Cacioppo, 1986).

Hogyan értelmezi/dolgozza fel a szavazó az üzenetet? A meggyőzés hipotetizált folyamata. A meggyőzés sikerét alapvetően befolyásolja a pártokra, valamint az adott politikusokra vonatkozó előzetes preferenciák ismerete is. Petty és Cacioppo elmélete – attitűdalapú – meggyőzési modell. Azzal foglalkozik, hogy a személyes meggyőzés tárgyát, az üzenetet milyen elképzelt kiértékelési útvonal mentén juttassuk el a szavazókhoz, amikor mérlegelik, hogyan cselekedjenek. Ehhez két meggyőzési útvonal, a főút vagy a mellékút közül választhatunk (esetleg mindkét útvonalat egyidejűleg használhatjuk, különböző súlyozással).

Amikor az emberek erősen motiváltak a témában, és van idejük, képességük érdemben elemezni egy döntést, a meggyőzés a központi úton történik. Alaposan mérlegelik a választás előnyeit és hátrányait. Erős koncentrációt és bevonódást igényel, de feltehetően tartós attitűdbéli változást eredményez. *Ez az értelemre alapozott tudatos döntés esete*.

Ha az emberek sietnek, a döntés kevésbé fontos számukra (alacsony bevonódás), akkor könnyebben meggyőzhetők a perifériás útvonalon. Olyan információkkal, amelyek inkább érintőlegesek a szóban forgó döntés szempontjából, Itt a szavazót, az érzelmeire ható üzenetekkel célszerű meggyőzni. Képeket, videókat célszerű alkalmazni, hogy a szavazók szívét megmozgassa. A szívre kell hatni. Amikor az egyén a perifériás útvonalat választja az értékelés során, úgy jár el, mint egy „kognitív fösvény". Kevés vagy semmilyen erőfeszítést nem fordít a gyors döntés meghozatalára. Ebben az esetben az attitűdváltozás rövid távú, mulandó. *Ez az érzelmi döntés esete.*

3. ábra.
A javasolt személyes politikai meggyőzés elemei és folyamata

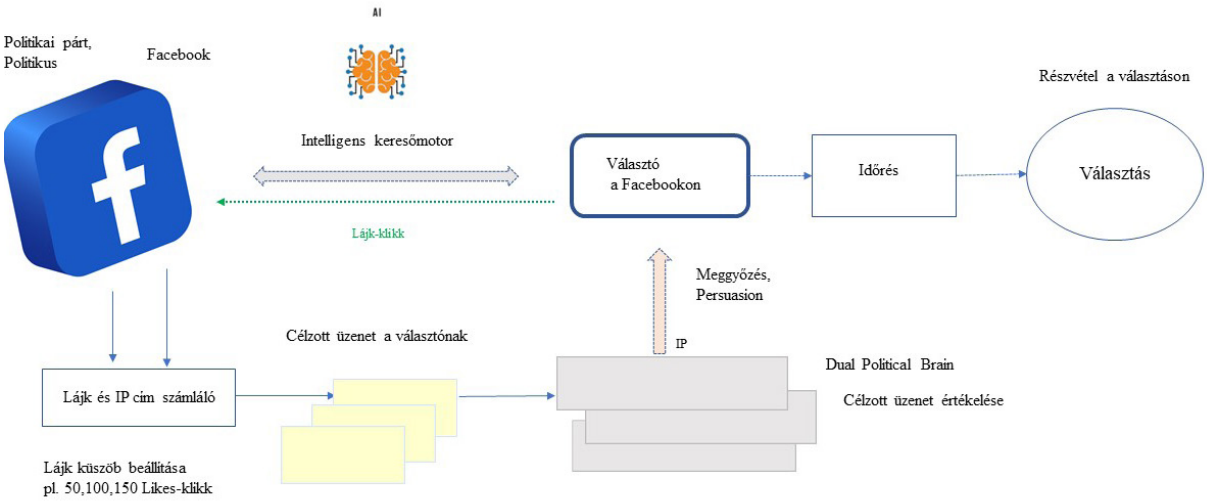

Forrás: Saját szerkesztés
Source: Own editing

A közvetlen meggyőzés elemei és folyamata
Elements and flow of direct persuasion

A központi útvonalat akkor érdemes választani, ha a meggyőzendő szavazó azonosul a meggyőzés üzenetével, képes mérlegelni az érveket, az érvek erősek, és nincsenek felszínes információk, amelyek elvonják a befogadó figyelmét.

Petty és Cacioppo információfeldolgozási valószínűségi modelljében a főúton való meggyőzés az elsődleges módja a politikai üzenet valószínű befogadásnak, a meggyőzés sikerének. Egyes vélemények szerint azonban bizonyos esetekben a legjobb, ha a maximális hatás érdekében, a kétféle útvonalon küldött üzeneteket kombináljuk.

Németh Erzsébet úgy véli, hogy attitűdváltozás nélkül is el lehet érni, hogy a befogadó úgy viselkedjen, gondolkodjon, ahogy mi szeretnénk (Merkovity, 2008/4., p. 81).

Feltételezhető tehát, ha a választó attitűdje nem is egyezik meg a meggyőzést szolgáló politikai üzenet szellemiségével, de az üzenet „meggyőző ereje" miatt mégis elmegy szavazni, esetleg a másik pártra szavaz. Ezért fontos, hogy a politikai meggyőzést célzó közlés az adott személy vagy csoport számára meggyőző és hiteles legyen.

A javasolt Online Politikai Marketingmodell működésének teljes folyamatát, a 3. ábrán követhetjük.

A 3. ábrán a javasolt modell – a szavazó személyes meggyőzésére szolgáló – valamennyi elemét láthatjuk. A választó a Facebookon, intelligens keresőmotor alkalmazásával, kommunikál. Az adott IP-cím által egy adott Facebook-oldalra leadott lájkok valódiságát ellenőrizzük (hamis lájkok kiszűrése), és megszámláljuk. Ha[3] azok száma túllépi a beállított küszöböt, a korábban – a meggyőzési tudatosság ismeretei alapján összeállított (Friestad – Wright, 1994) – személyre szóló üzenetet a választóhoz továbbítjuk IP-cím alapján. A megcélzott választó az ismertetett „A meggyőzés kiértékelésének (információfeldolgozási) valószínűség modellje" szerint (Petty – Cacioppo, 1986) kiértékeli-feldolgozza az üzenetet, és döntést hoz. Ha ez a döntés a választás napján történt, és a részvétel mellett döntött, elmegy szavazni. Az adott pártra vagy politikusra leadja szavazatát. Ha a politikai személyes meggyőzés és a szavazás időpontja között hosszabb idő telik el (időrés), a szavazó politikai attitűdje megváltozhat, a meggyőzési üzenet hatása csökkenhet, más hatások is érhetik, a szavazót.

Az attitűd és a politikai viselkedés között racionális feltételezések szerint összefüggés van.[4] A gyakorlatban azonban az attitűd mégsem nyilvánul meg mindig egyértelműen a viselkedésben: a szavazáson való részvételben, az adott pártra leadott szavazatban. A „politikai attitűd és a választói viselkedés előrejelzése" széles körben tanulmányozott, vitatott, ellentmondásos terület.

Összegzés

Jelen tanulmányunkban az *Online Politikai Marketing* lehetséges alkalmazására, újszerű eljárást mutattunk fel. Ennek alapját az a hipotézis képezi, hogy a szavazat is egy különleges társadalmi termék, mely a társadalom életét,

3 A politikai elköteleződés mértékének jellemzői nemcsak az egyes oldalakon megjelenő tartalmak lájkolása, hanem a követők, kommentek, posztolások, megosztások mennyisége együttesen. Valószínűleg tisztán nem ragadható meg egyik lehetséges paraméterrel sem az elköteleződés mértéke. Azonban minél nagyobb arányban lájkolja, osztja meg és kommenteli az adott politikai szereplő posztjait valaki, annál erősebb lehet az elköteleződése.

4 Attitűd, „beállítódás". Az attitűdvizsgálatok során a szociálpszichológiában azt elemzik, hogy egy adott egyén vagy csoport hogyan viszonyul egy adott jelenséghez. Az attitűd ugyan tanult értékelés, de mégis viszonylag tartós hajlam arra, hogy valamire kedvezően vagy kedvezőtlenül reagáljunk.

jólétét alapvetően meghatározza. Ezen analógia mentén a politikatudományban ismert komparatív összehasonlító eljárást alkalmaztuk. A viszonyítási alapot a marketingelméletben ismert Online Viselkedésalapú Reklámozás (OBA) procedúra képezte. Ennek alapján: *a kidolgozott Online Politikai Marketingmodell szerinti eljárást úgy határozhatjuk meg, mint a potenciális szavazók online térben történő politikai viselkedésének nyomon követését (Facebook-lájkok ellenőrzése, megszámlálása).* Az összegyűjtött adatok alapján hipotetizált politikai attitűd jellemzőinek felhasználását arra, hogy számukra, személyre szóló, releváns üzenetet továbbítsunk.

Irodalomjegyzék

Alessandri, S. – Mitchell, N. (2003): *Book Review: The Media Handbook: A Complete Guide to Advertising Media Selection, Planning, Research, and Buying, Second Edition.* Journal of Advertising Education, Volume: 7 issue: 2, page(s): 41–41. DOI:10.1177/109804820300700213.

Balázs, K. et al. (2018): *A meggyőzési tudatosság: a pszichológia mostohagyermeke*, Magyar Pszichológiai Szemle, 2018, 73. 3/3. 391–410., DOI: 10.1556/0016.2018.73.3.2

Barela, S. J. – Duberry, J. (2021): *Computational Politics: How to Respond to the Techniques and Technologies of Persuasion and Manipulation?* ECPR General Conference, Virtual Event, 30 August – 3 September 2021 https://ecpr.eu/Events/Event/SectionDetails/1136

Başaran, S. – Ejimogu, O. (2021): *A Neural Network Approach for Predicting Personality from Facebook Data,* Volume:11 issue:3, https://doi.org/10.1177/21582440211032156

Bene, M. (2020): *Virális politika. Politikai kommunikáció a Facebookon*. L'Harmattan Kiadó. ISBN 9786155436277

Bene, M. et al. (2021): *Ki mit költ? Politikai hirdetési aktivitás a Facebookon a 2019-es európai parlamenti és az önkormányzati választási kampányokban*. Médiakutató: médiaelméleti folyóirat, 22 (3-4). pp. 49-58. ISSN 1586-8389

Bennet, S. C. (2011): *Regulating Online Behavioral Advertising*, 44 J. Marshall L. Rev.

Boerman, S. C. et al. (2017): *Online Behavioral Advertising: A Literature Review and Research Agenda*. Journal of Advertising, 46, 363–376, DOI:10.1080/00913367.2017.1339368

Chester, J. – Montgomery, K. C. (2017): *The role of digital marketing in political campaigns*. Published on 31 Dec 2017 | DOI: 10.14763/2017.4.773

Cristofaro, E. et al. (2014*): Paying for Likes? Understanding Facebook like fraud using honeypots*. Proceedings of the 2014 Conference on Internet Measurement Conference. November 2014 Pages 129–136, ACM: New York, USA. DOI:10.1145/2663716.2663729

Dobber, T. et al. (2019): *The regulation of online political micro-targeting in Europe*. Published on 31 Dec 2019 | DOI: 10.14763/2019.4.1440

Friestad, M. – Wright, P. (1994): *The Persuasion Knowledge Model: How People Cope with Persuasion Attempts*. Journal of Consumer Research, Vol. 21, No. 1 (Jun., 1994), pp. 1–31. (31 pages) Published By: Oxford University, DOI:10.1145/2663716.2663729

Hansen, G. J. (2008): *A Review of: Lynda Lee Kaid and Christina Holtz-Bacha, Eds. The Sage Handbook of Political Advertising*. Mass Communication & Society 11(4): 463–466, DOI:10.1080/15205430701791022

Iidan, L. – Feigenbaum, J. (2019): *Show me your friends, and I will tell you whom you vote for: Predicting voting behavior in social networks*. ASONAM ,19: Proceedings of the 2019 IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and MiningAugust 2019 Pages 816–824., https://doi.org/10.1145/3341161.3343676

Jakopánecz, E. (2015): *A fogyasztói ellenállás*. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Gazdálkodástani Doktori Iskola

Lazer, D. et al. (2009): *Computational Social Science*, p. 721–722, Article in Science March 2009 DOI: 10.1126/science.1167742 Source: PubMed

Merkovity, N. (2008): *Politikai kommunikáció és politikai marketing. Egy politológiai alrendszer továbbgondolása.* (PhD-hallgató, SZTE ÁJK, politológiai tanszék), Politikatudományi Szemle XVII/4. 77–100. pp. https://epa.oszk.hu/02500/02565/00056/pdf/EPA02565_poltud_szemle_2008_4_078-100.pdf

Molen, V. et al. (2018): *Judgments of the Dark Triad Based on Facebook Profiles*. Journal of Research in Personality 73(2018) 150-163. DOI.: 10.1016/j.jrp.2017.11.010

Orosdy, B. (2007): *A politikai marketing rendszere, A polling, a politikai termék és a verseny*. Marketing Oktatók Konferenciája 2007, Marketing & Menedzsment 2007/4–5.

Pál, G. (2019): *Politológia. A politika világa a politikatudomány szemével*. Dialóg Campus, Budapest, 2019, 352. oldal ISBN 978-615-6020-97-0 (nyomtatott) ISBN 978-615-6020-98-7 (elektronikus) ISSN 2630-919X

Petty, R. E. – Cacioppo, J. T. (1986): *The Elaboration Likelihood Model of Persuasion.* Advances in Experimental Social Psychology 19(1):124-205, DOI:10.1016/S0065-2601(08)60214-2.

Petty, R. E. – Cacioppo, J. T. (1984): *The Effects of Involvement on Responses to Argument Quantity and Quality: Central and Peripheral Routes to Persuasion*, Journal of Personality and Social Psychology 46(1):69-81, DOI:10.1037/0022-3514.46.1.69

Rajesh, T. – Rangaiah, D. B. (2020): *Facebook Addiction and Personality*. Heliyon, 14 Jan 2020, 6(1):e03184, DOI: 10.1016/j.heliyon.2020.e03184,

Sala, L. et al. (2014*): Personality Traits and Facebook Use The Combined/Interactive Effect of Extraversion, Neuroticism and Conscientiousness*. Social Networking, 2014, 3, 211–219., Published Online October 2014 in SciRes. DOI:10.4236/sn.2014.35026

Satya, R. R. B. et al. (2016): *Uncovering Fake Likers in Online Social Networks.* Proceedings of the 25th ACM International on Conference on Information and Knowledge Management,October 2016, Pages 2365–2370., DOI: 10.1145/2983323.2983695

Szilágyi-Gál, M. (2011): *A politika mint termék?* Médiakutató, 2011 nyár. Politikai kommunikáció https://mediakutato.hu/cikk/2011_02_nyar/05_politika_termek/?q=politikai_kommunikacio#politikai_kommunikacio

Thaler, R. H. – Sunstein, C. R. (2008): *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness.* Yale University Press, New Haven, CT, 2008

Youyou, W. et al. (2015): *Computer-based personality judgments are more accurate than those made by humans.* PNAS January 27, 2015 112 (4) 1036–1040.; first published January 12, 2015; https://doi.org/10.1073/pnas.1418680112

Webinar (2020): *International IDEA*. Online Political Advertising and Microtargeting: The Latest Legal, Ethical, Political and Technological Evolutions. International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2020., DOI: 10.31752/idea.2020.65.

Könyv: Rust, J.; Kosinski, M. & Stillwell, D. (2020): *Modern Psychometrics: The Science of Psychological Assessment*

Könyv: Rust, J. et al. (2020): *Modern Psychometrics*: *The Science of Psychological Assessment*

Mellékletek

1. melléklet: Kosinskí-report

https://computerhistory.org/blog/ai-social-media-data-politics-collide-with-stanford-gsbs-dr-michal-kosinski/

On May 19, the Computer History Museum (CHM) hosted Stanford Graduate School of Business Associate Professor Dr. Michal Kosinski for a riveting conversation about the intersection of social media information, machine learning, and politics. Kosinski, profiled by *Vice* earlier this year, is known for his research combining personality, Facebook likes, and demographic information. Dr. Kosinski joined Director of the Museum's Software History Center David C. Brock on the CHM Live for "Big Data Gets Political."

"Big Data Gets Political: Stanford University's Michal Kosinski in Conversation with the Museum's Software History Center Director David C. Brock," May 19, 2017. Produced by CHM Live at the Computer History Museum.

Magyar/Saját fordítás

Mit tudnak meg a kutatók az Ön digitális lábnyomaiból?
Kosinski az egyórás beszélgetést azzal kezdte, hogy elmagyarázta korábbi kutatásait mint *számítógépes pszichológus.* Arra összpontosít, hogy mit lehet megtudni az egyénekről abból a nagy mennyiségű információból, amit a számítógépek használata során hátrahagyunk. Kosinski megosztotta, hogy meg tudja jósolni a jövőbeli viselkedést, és pontosan meg tudja állapítani az életkort, a nemet, a szexualitást, a vallási meggyőződéseket és még sok mást csak abból, hogy létrehoz egy algoritmust, amely a Facebookon megjelenő kedveléseket tanulmányozza. „Mindannyian hatalmas mennyiségű digitális lábnyomot hagyunk magunk után" – mondta Kosinski. „A kutatásomban az a fő célom, hogy megpróbáljak ezekből az adatokból valami újat megtudni az emberi pszichológiáról vagy az emberi viselkedésről."

A nagy adatelemzés megnyerheti a választásokat?
Kosinski arról is beszélt, hogy az ehhez hasonló értékeléseket már most is használják a magáncégek. Ennek egyik példája a Cambridge Analytica analitikai vállalat, amely a Trump- és a LeaveEU-kampánnyal dolgozott együtt, hogy a szavazókról dossziét készítsen, hogy mikrocélzott üzeneteket és reklámokat tudjon küldeni. Kosinski a cég munkájával foglalkozott, megkérdőjelezve gyakorlatuk hatását, és kifejtette, hogy a személyre szabott politikai marketing csak egy része a választások megnyerésének. Azt is kijelentette, hogy ezt a technológiát mindenféle politikus használja, köztük Barack Obama és Hillary Clinton is, így nem biztos, hogy egyetlen politikusnak is tisztességtelen előnyt biztosít. Kosinski arról is beszélt, hogy milyen előnyökkel jár, ha ezeket az adatokat a politikusok rendelkezésére bocsátják, beleértve a választói elkötelezettség növelését, valamint azt, hogy a politikusok jobban megértik a választóik számára fontos kérdéseket.

Rossz dolog az információs „visszhangkamrában" élni?
Brock azzal a kérdéssel fordult Kosinskihez, hogy a mikrocélzott politikai üzenetek nem hozhatnak-e létre „egy olyan világot, ahol az emberek képtelenek egyetérteni abban, hogy mi a valóság", mivel a politikusok üzenetekkel akarják meggyőzni az embereket, ahelyett, hogy ösztönöznék a polgári vitát vagy pontos információkkal látnák el a választókat. Kosinski a kérdésre válaszolva azt mondta, hogy a „visszhangkamrában" vagy „információs buborékban" való élet elkerülhetetlen, és hogy az egységes „konszenzusos valóság" korlátozó lehet.

Hogyan használhatják a számítógépek a fényképeket a legintimebb tulajdonságaink előrejelzésére?
Kosinski ezután rátért jelenlegi kutatásaira, amelyekben neurális hálózatokat programoz, hogy a Facebook-profilképekből pszichológiai tulajdonságokat fejtsenek meg, hasonlóan a Facebook-like-okhoz. „Az emberek nagyszerűen képesek megjósolni más emberek intim tulajdonságait… az arcuk alapján" – mondta Kosinski, aki példaként a nem, az érzelmek és a genetikai rendellenességek felismerését sorolta fel. „De nem vagyunk jók más intim tulajdonságok, például a személyiség, a szexuális irányultság vagy a politikai nézetek előrejelzésében. Ez azt is jelentheti, hogy az arcodon nincs információ a politikai nézeteidről, de azt is jelentheti, hogy az agyad nem fejlődött ki, vagy nem tanulta meg, hogy ezt az információt egy emberi arcból kinyerje." A továbbiakban kifejtette, hogy a gépi tanuló algoritmusok hogyan képesek hihetetlenül nagy pontossággal felismerni ezt az információt.

Dr. Michal Kosinski a „post-privacy" világról:
Kosinski megosztotta a „post-privacy" világgal kapcsolatos elképzeléseit és aggodalmait is, és kijelentette, hogy az adatvédelemre összpontosító technológusok hamis reményt keltenek a fogyasztókban a jövőbeli adatvédelemmel kapcsolatban. „A jövőben egyáltalán nem lesz magánélet – mondta Kosinski. – És minél hamarabb felismerjük ezt, annál hamarabb kezdhetünk el beszélgetni arról, hogy hogyan lehet biztosítani, hogy ez a post-privacy világ még mindig lakható, biztonságos és kellemes hely legyen."

CHANGES IN BUSINESS MODELS IN THE INTERMEDIARY SECTOR OVER TIME

Jordan Tütünkov-Hrisztov

Abstract: In our days, the digital transformation of tourism happens at a continuously increasing pace. Globalization, the widely employed information and communication technology (ICT) tools, the new social, economic, and demographic relations require the reinterpretation of the concept of the intermediary sector. The present study demonstrates the development history of the intermediary sector and its business models from Thomas Cook to our days.

Keywords: Intermediary sector, Information and communication technology, Digital revolution, P2P, Online travel agency, Meta searchers

Absztrakt: *Napjainkban a turizmus digitális átalakulása folyamatosan növekvő ütemben zajlik. A globalizáció, a széles körben alkalmazott információs és kommunikációs technológiai (IKT) eszközök, az új társadalmi, gazdasági és demográfiai viszonyok megkövetelik a közvetítő szektor fogalmának újraértelmezését. Jelen tanulmány bemutatja a közvetítő szektor fejlődésének történetét és üzleti modelljeit Thomas Cook-tól napjainkig.*

Kulcsszavak: *Közvetítő szektor, Információs és kommunikációs technológia, Digitális forradalom, P2P, Online utazási iroda, Meta keresők*

The concept of the intermediary sector

In the national and international scholarly literature, the definitions relating to the intermediary sector were born around its anniversary. According to the definition that is considered the classical one, it connects the two sub-systems of tourism, demand and supply, i.e., the tourist and the touristic product (Lengyel, 2004). According to the definitions from the scholarly literature, these may include the totality of persons, enterprises, information offices, links suitable for the reservation of services (Lubbe, 2000). The traditional travel agency sector, the global distribution systems (GDS) including the online and mobile travel agencies (OTA and MTA), the tourism destination management (TDM) organisations and clusters, as well as the coupon, community, and

sharing economy aspects are considered as parts of the intermediary sector. Gábor Michalkó expounds in his book entitled Tourismology that "in order for demand and supply to find each other, the so-called intermediary sector plays an important role, which is not a separate connecting link functioning similarly to the ferry getting across the river, but it is an institution continuously overcoming demand and supply, circulating as an intermediate gel moving out from the sector of travel agencies, through the marketing communication on the most diverse levels, including the media, while helping the effective operation of tourism" (Michalkó 2012). According to the above definition, Gábor Michalkó includes the marketing activity into the intermediary sector as well.In order to define the concept of the intermediary sector in 2016, a qualitative examination using the Delphi method was carried out with the support of the Tourism Institute of the Budapest Metropolitan University. Specialists who are considered experts both in the theoretical and the practical questions of the intermediary sector were selected into the committee of the 21. panel of experts. In order to create content, 2 rounds of questionaries were carried out. After the discussions, a narrower and a wider interpretation of the intermediary sector was defined, based on the literature in the field:

> *The intermediary sector in a wider interpretation involves all those natural and legal persons, enterprises, links, internet platforms, which connect the touristic product and the tourist and all those tools, which can influence the tourist in its decision making, respectively. Narrowing the broader interpretation, it contains all those tools, which are directly connected with the commercial activity, i.e., with the organisation, reservation, performance of the journeys.*

The evolution of the intermediary sector

The business model of organized travel was first employed by Thomas Cook. His main innovations include the introduction of vouchers, the cession of a part of the commissions received from purchases in bulk in favour of the consumers, the assembling of travel packages, the issuing of travel leaflets and prospects, the employment of tour guides during the journeys. Although the infocommunication revolution unfolding at the end of the last century also affected this model, one and a half centuries after his invention, these still characterise organized tourism. The two main actors of the intermediary sector are the following:

- the tour operator, who deals with wholesale distribution, creates the travel packages, and who sells them by themselves or through intermediaries,
- the travel agent, who directly sells the travel package assembled by the tour operators to the consumer (Lengyel, 2004, 185).

The travel agency may be any type of combination of the above two.

The activity of travel agencies incorporates the compilation and provision of services containing at least two of the following: passenger transport, accommodation and other touristic services (especially meals, guidance, entertaining and cultural programs respectively), as well as the assembly and provision of the service (hereinafter: travel service) (Act CLXIV of 2005). It is an undertaking that needs capital strength and professional skills in order to be able to incorporate the combination of foreign services among organized frames into a uniform package,

at its own risk, for the benefit of the passenger. It sells its products itself, or through distributors (travel agencies). That means that its main functions are producing at its own responsibility, risk, the synchronization of services in space and time. For travel organizations, knowing the market is an indispensable requirement (Mundruczó–Stone, 1996).

The independent travel agencies (intermediaries) were created before the appearance of travel agencies. Their importance achieved its apex with the spread of railways, air transport and of organized tourism. The intermediary is a natural or legal person, who occasionally or regularly organizes bilateral or multilateral co-operation in the intermediation of touristic services (Act CLXIV of 2005).

The travel agency means usually:

- Undertaking mediating foreign services in return for a commission,
- Retailer functioning in different areas of tourist offer,
- Trade representatives of service providers and full commissioners of the tourist/customer, respectively.

As opposed to other retail activities, the classic agent does not provide the foreign commodity funds in advance, it does not reserve, does not undertake the responsibility for the quality of services and for the quantity of sold services. The basis of its operation is the mandate contract fixing the rights and obligations of both parties, the financial conditions of sale, the auxiliary materials supporting the sale, the marketing costs. Their co-operation will be characterized by mutual confidence and firm-secrecy. Foreign commodity funds take a central place in the intermediary activity, however, according to international practice, the intermediaries, besides their reservation function on behalf of another sending travel agency, as receiving office, may provide local services for the arriving travellers. Such services can include for instance transfer, guiding, or providing additional services. In case of different intermediaries, providing local assistance (servicing) will be considered the main activity (Ivanova, 2010).

Table 1. classifies travel operators and the travel agents based on their activity, geographical location, specialization, and business model.

Table 1.
Grouping of travel operators and agents (cf. Buhalis and Laws, 2001, 14–17)

Criteria	Type of travel operators or agents	Description
International travel organization	1. Traveling in 2. Traveling out	1. Active tourism, inbound, incoming activity 2. Passive tourism, outbound, outgoing
Inland travel organization		Inland mediated services or preparing, selling travel packages
Free time or business	1. Free time 2. Business 3. Both	1. Preparing travel packages, their sale 2. Serving corporate clients
Specialization	1. Mass tourism 2. Specialized (niche)	1. Great international travel agencies offering in numerous destinations travel packages of wide range of products 2. Travel agency specialized for certain products and target groups
According to geographical coverage	1. Multinational 2. National 3. Regional	1. Mostly global 2. It is functioning among national frames 3. Specialized for the given geographical region. It often also serves free time and business tourism.
According to the business model	1. Traditional, street 2. Online 3. Both	1. Personal connections 2. It serves internet buyers 3. Combination of these two

Source: Nevmerzhitskaya, 2013, 14–15.CRS/GDS systems

Following the revolution of transport, the information and communication revolution unfolding throughout the second half of the last century had the greatest impact on tourism. During the 1970s, the Computerized Reservation Systems (CRS) were created, which developed into Global Distribution Systems (GDS). The CRS/GDS systems increased the efficiency of travel organisators and travel agents, also decreasing the communication and administrative costs and assuring a more effective presentation of touristic products.

Figure 1.
Function of GDS systems.

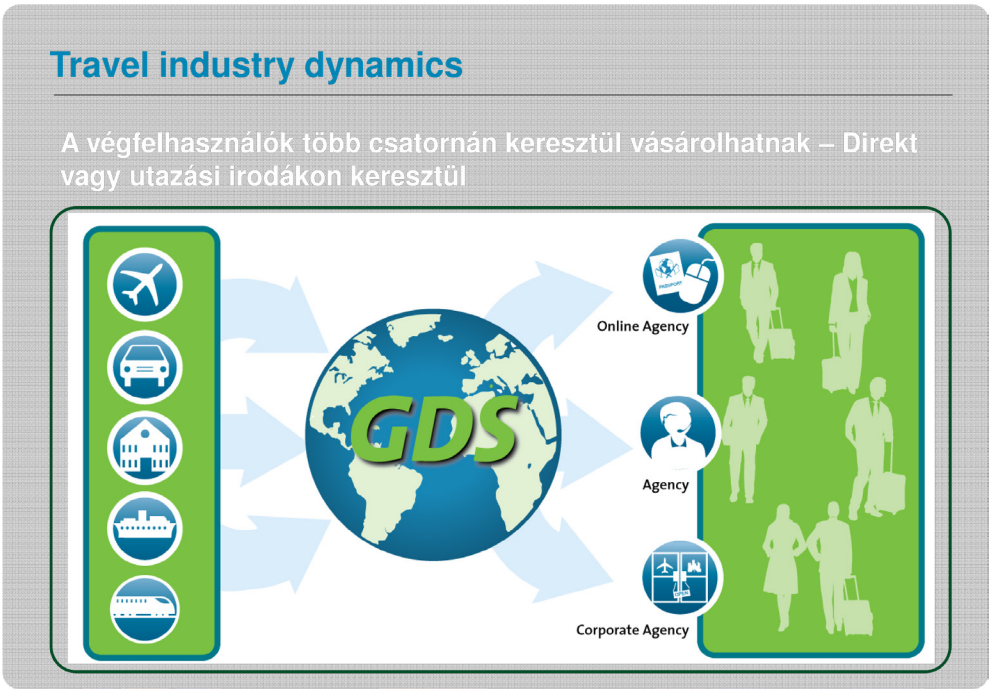

Source: BÍRÓ, 2014

(Text over the picture: The end users can buy through different channels – directly, or through travel agencies)

The World Wide Web

The appearance of the internet gave an impulse to the development of the unfolding information and communication technologies. During the 1990s, their cost-decreasing effect prevailed in tourism. Later, after the millennium, Web1 and Web2 technologies assured indirect connections among service providers and consumers. The internet, with the possibility of online reservation, set three contradictory parallel processes in motion in tourism.

Disintermediation is the process when the intermediaries are completely bypassed from the distribution channel, consequently, a direct connection is established between the tourist service provider and the consumer.

Re-intermediation is the process when the role of the former participants of the distribution channel is revaluated, the travel agency or the travel agent taking over the role of wholesale distribution.

We can speak about intermediation when completely new actors appear on the touristic market, for instance the new online intermediaries that

appeared around the millennium, who, against commission, mediate between the consumer and the touristic provider (Saga technology 19. May, 2007. http://news.sagabg.net/item_96.html) Online travel agencies (OTA)

The OTA is an online travel agency, where services of online accommodation reservation, air ticket sale, and travel packages can be accessed.

Figure 2.
Success factors of online travel agencies.

Source: Bíró, 2014

The metasearch engine

The metasearch engine is the searcher of searchers. It forwards search requests to different searchers, however, the results will be displayed uniformly. Based on key words, the results can be listed. It does not have a database: the meta-member will be connected to the given page, but not to the whole home page The metasearch engine is able to filter out the cheapest air tickets, however it is not possible to reserve them on it. It redirects customers to the website of the service provider, there it gets payment from the service provider.

Destinations, TDM

Although TDMs and clusters do not possess travel operator's or travel agent's licenses, do not provide information services, marketing activities, and do not harmonize local touristic resources, these are important participants of the agent's sector. "Through this, the destinations become central elements of the tourism system, since from the point of view of the demand aspect, these create homogeneous offer units, which assure the different services for the tourists; and although the compilation of services will be carried on collectively, these

will be fulfilled also independently from each other. The supply palette may not consist only from the uncoordinated side-by-side adjustment of the products of variant quality of different service providers, since the guest usually does not differentiate on the basis of different undertakings, but it appraises the quality of the destination in its totality. Just therefore an orderliness of certain degree is vital for the destination, in order that it should offer itself and act as a really competitive unit" (AUBERT 2011).

Community shopping

According to the report of the Hungarian Tourism Closed Joint Stock Company (Magyar Turizmus Zrt.) under the title "Touristic Trends" (2012), community shopping is the new method of commerce, where the customers take part in the shopping experience in groups. The business model of community shopping gained ground mainly in the sale of accommodation and travel packages. It is functioning similarly to the purchasing model of the tour operator. The more people buy a touristic service, the cheaper the purchase price will be and the bigger discount can be ceded to the passenger.

Peer-to-peer (P2P)

„Social media is a group of internet applications, which is built onto the ideological and technological basis of Web 2.0 and which makes the establishment and modification of user content possible" (Kaplan– Haenlein, 2010, 61).

Figure 3.
Services of Peer-to-Peer.

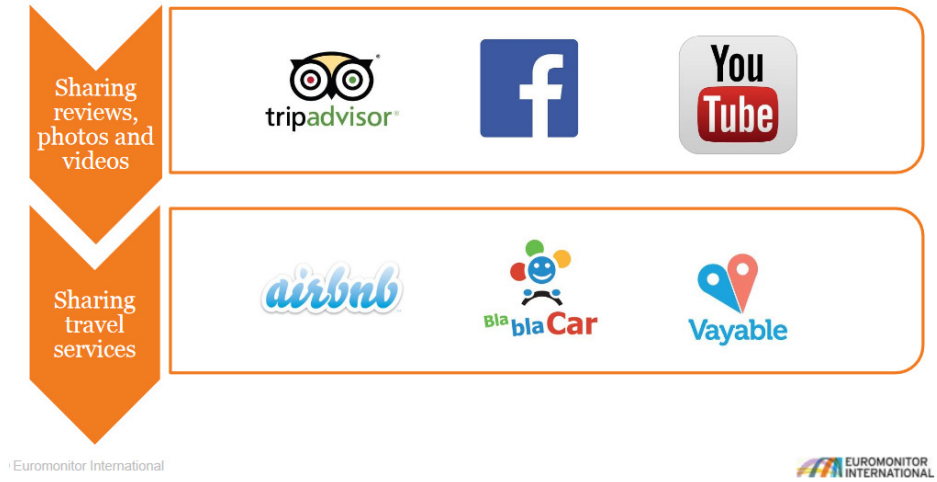

Source: Euromonitor International

Table 2.
Introduction to the actors of the intermediary sector and their business model

	Activity	Business model
Travel agent	- Mediation of one-component services - Ticket sales - Sale of travel packages	- Commissions received from service providers - Ticketing fee - Reservation fee - Commercial activity
Travel agency	- Inland service provided to foreign partner (inbound) - Buying of services in bulk, their inclusion in the travel package (outgoing)	- Sale to foreign partners - Income originating from the sale of travel packages from own or distributor's sales
CRS/GDS	- It provides opportunities to travel agencies and to their customers at IATA airlines, hotels, program offices, and with other service providers.	- Commissions received from service providers - The travel agency sector and the online travel agencies pay for using the system
TDM	"The basic objective of TDM-organization is to harmonize the offer of the destinations and to market it, to strengthen the positive effects of tourism and to create partnerships and co-ordination between the participants involved (local governments, touristic enterprises, NGOs)" (Lőrincz, 2014).	- Membership fees - State and local government support-Tenders - Own incomes
Online travel agencies (OTA)	Sale of tourist services, mainly air tickets and accommodations online.	- Commissions received from the service providers- Individual solutions are offered to touristic undertakings, e.g., for preparing booking engines
Meta search engines	Search engines that forward search requests towards other engines. They display for instance the cheapest airline tickets.	The meta search engine redirects to the website of the service provider, for which it will be remunerated per click.
Community shopping	One of the methods of e-commerce, where the traders publish temporary special offers on the pages of single service providers.	The low price of products and services is due to the fact that the service providing website buys in bulk from the service provider (hotel or travel agency), consequently it obtains services more favourably. These will be redirected to the travellers at advantageous price.
Community economy	A sharing economy (or community economy) means the economic and social system, which provides access to wares, services, data and to the knowledge shared with others, i.e., makes community access possible.	The community economy is functioning as an online intermediary between the homeowner and the tenant. The collecting of the fee from the guest and the payment of the accommodation provider will be performed by the economy.

Source: Own editing

The division of P2P sharing resources (peer-to-peer, directly communicating with each other, figure 3.) has spread during the past decade. Its aim is to sell unused goods and resources (Kalóz, 2015).

Shared economy is advantageous to the host, since it provides an additional income to their salary and is also advantageous to the renters, because they can rent a whole flat with the price of a hotel room. Community economy poses serious challenges to the hotel industry today, as they are the main losers of the spreading of this business model.

The following two tables show the business model and SWOT analysis of the participants of the intermediary sector.

Table 3.
SWOT analysis of the participants of the intermediary sector

Intermediary sector	Strengths	Weaknesses	Dangers	Possibilities
Travel agent (TA)	- Personal connection with the passengers - Contractual relationship with the service providers - Access to information - Skills - Responsibility for the product	- Less added value - Insufficiency of digitalization - Offline sales - High maintenance costs - Inflexible supply	- Strong market competition - Internet reservations - Expansion of discount airlines - Additional services of low cost airlines - Dynamic packages	- Own products, niche - They will integrate under the great ones - Home office, e-agent - CRM - Digitalization - 0-24 hours availability - Guidance
Travel organizer (TO)	- Market knowledge - Capital strength - Professional skills - Managers of their own products - Responsibility for products - Monopoly in certain branches of tourism: in the field of resorts, professional, cultural tourism	- Travel packages assembled in advance - Group travels - Pushing individual requirements into the background - High-risk undertaking	- Strong market competition - Expansion of discount airlines - Additional services of low-cost airlines - Direct reservations - Dynamic packages	- New gap markets - Personalized services, - Digitalization, mobile applications - Dynamic packages - Individual customization
CRS/GDS systems	- Strong business connections (B2B) with the service providers and with the travel sector - Co-location of more complex air tickets - IATA support	- High operational costs - Presently, only travel agencies and clients with business purposes use it - Weak B2C (Business to Customer) connections - Weak integration of back office in the business tourism	- Direct reservation on the airline websites - Bypassing of intermediaries - Expansion of discount airlines	- Direct connection with the passengers - Mobile applications - Increasing the proportion of hotels and other reservations - Technical innovations

Intermediary sector	Strengths	Weaknesses	Dangers	Possibilities
Direct websites of service providers	- Direct connection with the passengers - It is not necessary to pay commission to the intermediary- Frequent flyer programs, bonuses	- Only own products can be reserved - Certain intermediaries, when they buy in bulk, they sell at lower prices	- Conflicts with the intermediaries - In case of more complex travel packages, they are less reliable	- Applications - Additional services - Co-operation with other service providers - Retaining buyers
Online travel agency (OTA)	- Low operation costs - Global availability - Easy, quick handling - Immediate information - Easy maintenance of connections	- Distrust - Insufficient information - They will be used by the passengers only for obtaining information, afterwards they reserve directly	- Digitalization of the travel sector - Community shopping - Community economy - Data protection	- Technological development, employment of super meta searchers - Mobile internet solutions
TDM	- Owners of the area - Local knowledge; development of touristic products - Knowledge of the local competitive sector	- Uncertain financing - Vision and the lack of long-term plans - Lack of licenses	- Lack of legal regulation - Dependence from the central and local politics - Short-term thinking - Frequent personal exchanges	- The new Territorial Development Act - Brand building - Co-operation with the competitive sector on local level - Digitalisation - Clusters - Local collaboration
Meta searchers	- Independent - Advanced programming technic - Easy usability - Better customer experience, quick	- No break-through - The redirection is often problematic	- There is no professional background - There is no office behind them	- Their employment is increasing, however it is far from expectations

Intermediary sector	Strengths	Weaknesses	Dangers	Possibilities
Community purchase	- Cheap access to the product	- Uncontrollable services - The discount prices approach listing prices	- Growing competition, the market cannot bear so many participants	- Premium services at basic prices
Social media	- The firms reach great crowds quickly, easily, and cheaply - It has an impact on travel decisions - Destination brands - Strengthening B2C connections, dialogue - Support of sales	- It reflects individual subjective opinions - Information is not always authentic	- Information may be manipulated	- Online marketing - Electronic propaganda - Extension of commercial activity - Brand building - Customer retention
Community economy	- It brings income to the lessor - In comparison with the hotel prices, the guests obtain private appartements to let at a lower price	- Disadvantages of short-term letting - Protesting of local inhabitants	-Unequal competition conditions with the hotels - Fierce counter lobby - Environment protection, hygienic, taxing measures	- Regulation of the activity

Source: own editing

Trends affecting the intermediary sector in the next decade

With the involvement of the students of the Tourism Institute at the Budapest Metropolitan University, in the 2016/2017 academic year we carried out a quantitative research and examined the travel and reservation habits of Hungarians, as well as the trends of the near future on a sample of 1525 people. During our qualitative research, in the second round of questions of the Delphi survey mentioned in section 2, we examined future trends that affect the intermediary sector. We compared the results with those of focus group interviews carried out among the students who graduated from our university, having received a Russian-language education. The results suggest that the following trends will affect the intermediary sector during the coming decade (ranked from top to bottom):

1. The absorption and circulation of digital knowledge, the acceleration of the development of digital technologies, the spread of mobile applications;
2. The increase of the role of globalization;

3. The spread of conscious shopping in tourism as well, with the role of sustainability increasing in tourism;
4. The increase of the importance of tourism in the world economy;
5. The creation of a new middle class;
6. The increase of the role of social media in the preparation and planning of journeys;
7. The increase of the role of bloggers;
8. Space loss of mass tourism, increasing demands for individual authentic experiences;
9. The expansion of groups with high solvent demand and the stabilization and increase of their income, respectively;
10. Less, however stronger market participants on the market of tourism.

The results of the representative survey can be accessed on the following link: www.kerdoivem.hu/res/90312808834826/

Summary

The literature review of the study and the results of the empirical research contribute to a new interpretation and understanding of the function and changing role of the intermediary sector. The novelty of the interpretation of the intermediary sector is that while preserving the system theory, the study does not counterpose the traditional and the new: the offline and online intermediaries are integrated, thus it treats the whole intermediary sector as a whole. It is taken for granted that within the coming decades, similarly to other economic sectors, tourism will entirely shift to the digital realm. The creation of new business models is a natural consequence of the development of the intermediary sector. Globalization and the ICT have changed travel habits: travellers are, thanks to the new technologies, much more prepared, their digital knowledge is increasing, and they are more inclined to take the administration of their journeys into their own hands. The spread of mobile applications inspires travellers to use them more often. The importance of conscious shopping, the role of social media is increasing in preparing the journeys. As opposed to traditional travel catalogues, the role of blog entries is constantly growing. Instead of mass tourism, the demand of travellers is turning towards uniqueness: they do not want to be tourists anymore, they want to live on the target area similary to the locals, so they are longing for authentic experiences. According to the forecasts, tourism possesses both the quantitative and qualitative conditions for further development.

Bibliography

Aubert, A. (2011): *Destination-management*. University of Sciences of Pécs, Kempelen Farkas Students' Information Centre, Pécs, 2011.

Lengyel, M. (2004): *General Theory of Tourism*. Under the editorship of Farkas Heller Academy of Economic and Touristic Services LLC, Budapest, 2004.

Lubbe, B. (2000): *Tourist Distribution: Managing the Travel Intermediary*. Juta Academic, South Africa, 2000.

Michalkó, G. (2012)**:** *Tourismology*. Academic Publishing House, Budapest, 2012. **Act CLXIV of 2005 on trade**: https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0500164.TV

Mundruczó, – Stone, G. (1996): *Tourism – Theory and Practice*. Publishing House of Economics and Law, ISBN 963 224 0197.

Ivanova, P. (2010): Посредници в туризма. Туроператори. Lektzii po ikonomika. http://www.bg-ikonomika.com/2012/09/18_22.html Last download: 23 September 2017.

Nevmerzhitskaya, (2013): Scenarios of the future work of business travel agencies. HAAGA-HELIA Master's Thesis, pp 14–15.

Bíró, B. (2014): Today trends of tourism, actual situation of CRS/GDS and online reservation market, travel agency vs internet. Presentation BKF (Budapest Metropolitan University, Faculty of Economic Sciences) 2014.

Buhalis, D. (2001): Tourism Distribution Channels: Practices and Processes. In Buhalis & Laws (2001): *Tourism Distribution Channels: Patterns, Practices and Challenges*. Coeditor, Thompson, London.

Hungarian Tourism Ltd. (2012): Actual online touristic trends. Hungarian Tourism Ltd., Marketing Office. http://itthon.hu/documents/28123/4381875/online_trendek_2012_0309.pdf/17a40e2e-0c6f-4056-a325-7346213ce0b5 Last download: 23 September, 2017.

Lőrincz, K. (et. al) 2014: Economic sustainability of the touristic destination management system in Hungary. Faculty of Economic Sciences, Pannon University, November, 2014. http://www.gtk.uni-pannon.hu/wp-content/uploads/2015/03/TDM_fenntarthatosag_Lorincz_Raffay_Hajmasy_2014november.pdf Last download: 23 September, 2017.

Euromonitor (2014): THE NEW ONLINE TRAVELCONSUMER, ETOA, http://www.etoa.org/docs/default-source/presentations/2014-the-new-online-travel-consumer.pdf Last download: 23 September, 2017.

Kaplan, A. M. – Haenlein, M. (2010): *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media*. Elsevier Ltd, Bloomington, 2010.

Kalóz, E. (2015): Community economy: theoretical considerations and characteristics of the practice. http://epa.oszk.hu/01900/01963/00047/pdf/EPA01963_informacios_tarsadalom_2015_1_044-067.pdf (Download: 7. April, 2017.)

Saga Technology (2007) Дигитална разходка до Чикаго и назад http://news.sagabg.net/item_96.html Last download: 23 September, 2017.

Professional magazine on high degree (2013): http://felsofokon.hu/oktatas/az-internet-mint-informacioforras/ Last download: 29 September, 2017

Gymnasium of Városmajor (2012) http:/wiki.vmg.sulinet.hu/doku php?id=informatika:keresorendszerek Last download: 29 September, 2017

ADALÉKOK A TÁRCA NÉLKÜLI MINISZTERI POZÍCIÓHOZ AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN ÉS AZ AZT KÖVETŐ IDŐSZAKRA

Bathó Gábor

Az I. világháborút megelőző, illetve a világháború kirobbanását követő időszak kormányainak nem újszerű, de mégis jelentős problémára kellett választ adniuk. Több olyan kormányzati feladat állt elő, amely egyértelműen a háborúból eredt, és olyan feladatokra is készülni kellett, amelyek majd csak a háború befejezését követően, a háborúból a békébe való átmenet időszakában jelentkeznek. Ezek a feladatok olyan súlyúnak bizonyultak, hogy szükség volt az 1848 óta[1] viszonylag változatlan kormányzati struktúra reformjára. E nagy kihívást jelentő feladatok: a háború alatti és a háborúból a békébe való átmenet népjóléti, munkaügyi és közélelmezési kérdései, átfogó gazdasági problémái, illetve a kisebbségekkel és a választójoggal kapcsolatos kérdések.

A kormány – vagy az akkor bevett elnevezéssel a ministerium – összetételét a független felelős magyar ministerium alakításáról szóló 1848. évi III. törvénycikk határozta meg. Az ún. összminisztérium a miniszterelnökből és nyolc miniszterből állt, és az alábbi – korabeli megfogalmazás szerint – ügyköröket intézték: belügyek; országos pénzügy; közmunka- és közlekedési eszközök és hajózás; földművelés-, ipar- és kereskedés; vallás- és közoktatás; igazságszolgáltatás és kegyelem; honvédelem, a nyolcadik miniszter pedig az uralkodó mellett tartózkodva az ún. király személye körüli teendőket látta el a törvénycikk 13. paragrafusa szerint. A korabeli szóhasználat egyébként eltért a maitól, illetve a korabeli mindennapi és a hivatalos szóhasználat is eltért egymástól. Maga a törvény (1848: III. tc.) a teljes kormányt nevezte ministeriumnak, az egyes belső egységeket pedig osztályoknak. Valójában azonban már a kezdetektől az egyes tárcákat minisztériumnak hívták, a miniszterek testületi szervét pedig minisztertanácsnak.[2] Az egyes osztályok (minisztériumok) nem voltak a miniszterelnök mint a minisztertanács elnökének szigorú felügyelete alatt, hanem autonóm szervezetté váltak, megteremtve ezzel fokozatos önállóságukat. A minisztériumi osztályok szakminisztériumokká váltak, önállósultak, és így elsősorban a miniszterelnök politikai befolyása maradt rájuk. A miniszterelnök jogállását elsősorban a minisztertanács munkájában érvényesíthette.[3]

1 *Független felelős magyar ministerium alakításáról szóló 1848. évi III. törvénycikk*

2 MEZEY Barna (szerk.*): Magyar alkotmány*történet. Budapest, Osiris, 2003, p. 403.

3 CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976, p. 256.

A kiegyezést követően a magyar minisztériumok (osztályok) számát és ügykörét a király elnöklete alatt 1867-ben tartott miniszteri értekezleten határozták meg.[4] Ennek következtében a kormány összetétele és minisztériumok száma, annyiban változott meg, hogy az 1868. évi XXX. tc. értelmében kilencedikként egy tárca nélküli minisztert is kineveztek, aki a horvát–szlavon–dalmát ügyeket intézte. Fontos megállapítás, hogy a tárca nélküli miniszteri pozíció egészen 1917-ig kizárólag a horvát–szlavón–dalmát ügyek intézésére szolgált, más feladatot ebben a formában nem rendeztek.[5]

A Tisza Kálmán bukását közvetlenül megelőző időszak a véderővitától és a tíz évvel korábban elfogadott állampolgársági törvény következményeivel kapcsolatos vitától volt hangos. Tekintettel arra, hogy a Tisza-kormány jelentős, sőt kiemelt szerepet szánt a kereskedelemügynek, illetve a kereskedelem ágazati irányításának és a kereskedelempolitikának, a kormány ez irányú szerkezetmódosítását határozta el.

Az 1889. évi XVIII. törvénycikk módosította a kormány összetételét a közmunka, közlekedési eszközök és hajózás, továbbá a földművelés, ipar és kereskedelem részére felállított osztályai, minisztériumai tekintetében, és a minisztériumok számát nem változtatva két névmódosítást hajtott végre. A törvénycikk hatályba lépését követően a közmunka- és közlekedésügyi minisztert kereskedelemügyi miniszternek, a földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztert pedig földmívelésügyi miniszternek nevezték.[6] A képviselőház a törvényen keresztül utasította a kormányt, hogy a két új miniszter hatáskörét, illetve ügycsoportjait megállapítsa. Furcsa, de nem példa nélküli ez a helyzet, azaz hogy a parlament tulajdonképpen biankó felhatalmazást ad a kormánynak a minisztériumi struktúra tartalommal való megtöltéséhez, és csak magát a struktúrát szabályozza. A törvényhozó arra is felszólította a kormányt, hogy a kormánystruktúra megváltoztatásának költségeit az 1889. évi állami költségvetés keretén belül rendezze (azaz további költségvetési forrást ehhez nem rendelt). A két minisztériumi elnevezésmódosítás tartósnak bizonyult: a kereskedelemügyi miniszternek 1935-ig, a földművelésügyi miniszternek 1967-ig volt helye a magyar kormányzati struktúrában.

Az I. világháború kezdetére a magyar kormány a miniszterelnökből, nyolc miniszterből és egy tárca nélküli miniszterből állt. Tulajdonképpen a struktúra 70 év alatt, azaz 1848 óta annyiban változott, hogy két minisztérium neve megváltozott, és egy tárca nélküli miniszteri pozíció alapítására került sor. Erre azt mondhatjuk, még az 1849–1867. közötti időszak leszámításával is, hogy a kormányzati struktúra stabil, szinte kőbe vésett.

Ebben az állapotában érte a kormányt a világháború és a világháborúval kapcsolatos többletfeladatok ellátásának kötelezettsége, növekvő igénye. Erre a kihívásra az első módosítási javaslatot Esterházy Móric gróf miniszterelnök terjesztette elő. A megoldási javaslat kevéssé minőségi, mint inkább

4 BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1992*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, p. 72.

5 MEZEY Barna (szerk.*): Magyar alkotmány*történet. Budapest, Osiris, 2003, p. 403.

6 1889. évi XVIII. tc. 2. §

mennyiségi javaslat volt. Az Esterházy-kormány javaslata az volt, hogy a világháborúval kapcsolatos többletfeladatok ellátására szükséges a kormány létszámának növelése. Ennek érdekében törvényjavaslatot nyújtott be a kormány: „a magyar felelős ministerek számának ideiglenes felemeléséről szóló törvényjavaslat”-ot.[7]

A törvényjavaslat, amelyet a kormány az országgyűlés elé tárt, az iránt tartalmazott felhatalmazást, hogy a magyar felelős ministeriumnak az 1848. évi III., illetőleg az 1868. évi XXX. és 1889. évi XVIII. törvénycikkekben meghatározott tagjain felül a háborúnak és a békére való átmenetnek tartamára a kormány tagjává még négy tárca nélküli miniszter legyen kinevezhető, akikre a kormány a háborúval és a békére való átmenettel kapcsolatos feladatokon kívül az állami igazgatás rendes keretein kívül eső egyéb teendőket is bízhat.[8]

Az 1889. évi minisztériumi névváltáshoz képest ebben az esetben sokkal inkább biankó csekket ad az országgyűlés a kormánynak. A törvényjavaslat a négy új tárca nélküli miniszternek sem elnevezését, sem ügykörét közelebbről nem szabja meg. Ezzel együtt a javaslat a kormánynak még olyan további felhatalmazást is ad, amelyet a korábbi törvények (1848. évi III. tc., 1868. évi XXX. tc. és 1889. évi XVIII. tc.) csak az egyes minisztériumok hatáskörének és ügykezelésének részletes megállapítása tekintetében adnak meg a kormánynak. Ez a javaslat ezt a felhatalmazást már annak megállapítására is kiterjeszti, hogy a jelzett általános kereten belül milyen természetű ügyek ellátására létesíttetnének külön-külön a szóban levő miniszteri állások.

A törvényjavaslat folytán előálló költségtöbblet fedezésére, amíg erről az állami költségvetési törvény nem gondoskodik, évi négyszázezer korona átalányösszeget bocsátottak a kormány rendelkezésére, amely összeg terhére a kiadások az állami zárszámadásban külön fejezet alatt voltak elszámolandók. Az átalányösszeg terhére voltak elszámolandók a törvény folytán felmerülő összes személyi és dologi kiadások. A törvényjavaslat kikötötte, hogy a miniszteri állásokon és két államtitkári álláson kívül más rendszeresített állások a törvény alapján nem szervezhetők és nem tölthetők be.

Súlyos hibája a törvényjavaslatnak és a később elfogadott törvénynek is, hogy – bár hangsúlyozottan ideiglenes változtatásról van szó – nem tartalmazza azt az időtartamot, amelyre a felhatalmazást adja a kormánynak. Ebből a szempontból nézve tehát ez a törvény a kormány számára az ideiglenesség látszatával mégis végleges felhatalmazást ad.

Az országgyűlés a törvényjavaslatot a magyar felelős miniszterek számának ideiglenes felemeléséről szóló 1917. évi XI. törvénycikk néven fogadta el.

Tekintettel arra, ahogyan korábban erről már szóltam, a törvény szövege nem tartalmazza azt, hogy mely feladatokra nevezhetők ki a tárca nélküli miniszterek. Ehhez mérten a tudományos szakirodalomban eltérő feladatköröket említenek e négy tárca nélküli miniszteri pozícióval kapcsolatban. A gyakrabban említett feladatkörök a következők:

7 *Képviselőházi irományok*, 1910. LVII. kötet, p. 15.

8 *Képviselőházi napló*, 1910. XXXVI. kötet, p. 734.

- kisgazdák minisztere;
- közélelmezésügyi miniszter;
- nemzeti kisebbségek minisztere;
- népjóléti miniszter;
- választójogi miniszter;
- átmenetgazdálkodási miniszter.

Bölöny József megbízható gyűjtésére támaszkodva a következő feladatok jelentek meg valójában a törvénymódosítást követően az Esterházy-kormányban:[9]

- népjóléti és munkaügyi miniszter;
- átmenetgazdasági miniszter;
- választójogügyi miniszter.

Látható, hogy a törvényjavaslatot benyújtó, támogató és forszírozó Esterházy-kormány nem használta ki teljes mértékben a törvény adta lehetőségeket. 1917 augusztusától a harmadik Wekerle-kormány másként élt ezzel a lehetőséggel. A Wekerle-kormányban 1917. augusztus 23-tól, a kormány fennállása alatt a következő tárca nélküli miniszterek voltak (a horvát–szlavón–dalmát miniszter kivételével):

- népjóléti és munkaügyi;
- átmenetgazdasági;
- választójogügyi;
- közélelmezésügyi miniszter.

Az elfogadott törvényt két szempontból érdemes értékelni: egyrészt közigazgatási, másrészt alkotmányjogi, alkotmányossági szempontból. A közigazgatás szempontjából azt a kérdést kell feltennünk, hogy mennyiben indokolt a felelős miniszterek számának növelése. Alkotmányjogi szempontból pedig azt kell megvizsgálni, hogy az új miniszteri állások létesítésére a kormánynak ilyen általános keretben adandó felhatalmazás megfelel-e az alkotmányjog követelményeinek.

A közigazgatási szempontú kérdést tekintve: általánosságban és rendes viszonyok közt alig volna indokolható a miniszteri állásoknak egyszerre majdnem felével való szaporítása, különösen anélkül, hogy ezeknek rendeltetése és ügyköre külön-külön egyidejűleg törvényben megállapíttatnék. Ennek ellenére az országgyűlés érintett bizottságai ettől eltekintettek, mivel nem hagyhatták figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a törvényjavaslat a háború által előidézett kivételes helyzetben keletkezett.

9 BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1992*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, p. 112.

A törvényben foglalt intézkedések kifejezetten korlátolt időre: a háborúnak és a békére való átmenetnek tartamára szorítkoznak; azonban ez az idő természetesen nem előre megismerhetően korlátozott. Az pedig kétségtelen, hogy a világháború hosszú tartamával, óriási arányaival és minden téren megjelenő súlyos következményeivel mind a közigazgatás, mind a közgazdasági és szociális élet terén a sürgős megoldást igénylő különleges kérdések és feladatok egész sorát vetette fel, és ezekből kifolyólag a kormányzatra az eddiginél összehasonlíthatatlanul nagyobb munkaterhet rótt, és fog még róni a békére való minél simább átmenet lehetővé tétele érdekében. A korszakban más országok is hasonló módon kezelték a helyzetet, mint amire a törvényjavaslat kérte a felhatalmazást; sőt a II. világháború esetében is találkozhatunk ilyen megoldásokkal, Magyarországon is újra.

Az új miniszterek munkakörének egyénenként való megállapítása és ennek a törvényhozás hatásköre alól való elvonása ellenkezik a törvényes gyakorlattal. A javaslatot megvitató bizottságok azonban tekintettel arra, hogy csak kivételes jellegű, meghatározott időtartamra szorítkozó, átmeneti intézkedésről van szó, melyből az alkotmányos gyakorlatra nézve hátrányos következmény nem jön létre, támogatták a javaslatot. Egyébként tévedtek abban, hogy az alkotmányos gyakorlatot ez nem fogja befolyásolni, hiszen több tárca nélküli miniszteri pozíció jóval túlélte az I. világháborút, és a II. világháború környéki kormányok ugyancsak alkalmazták ezt az eszközt a háborúval és békével kapcsolatos, többletként jelentkező kormányzati feladatok megoldására.[10]

Tekintettel a helyzet súlyosságára a bizottságok célszerűbbnek is találták a kormánynak megadni a lehetőséget arra, hogy előzetes megkötöttség nélkül, a fejleményekhez és szükséghez mérten állapítsa meg, milyen ügyek ellátására létesítse a megadott általános felhatalmazás keretében a tárca nélküli miniszteri állásokat, és ennek alapján határozza meg külön-külön azok elnevezését és munkakörét is.[11]

A törvényjavaslat pénzügyi kihatását aránylag csekélynek ítélték meg a bizottságok; a törvényjavaslat szerint a felmerülő összes személyi és dologi kiadásokra évi 400 000 korona áll a kormány rendelkezésére. Kimondja a törvényjavaslat azt is, hogy a négy miniszteri és két államtitkári álláson kívül más rendszeresített állás ebből kifolyólag nem szervezhető és nem tölthető be.[12]

Az 1917. évi XI. törvénycikk alapján felállított tárca nélküli miniszteri pozíciók közül néhány tartósabbnak bizonyult a többinél. A később létesített, kisgazdákért felelős tárca nélküli miniszteri pozíció 1924-ig, a nemzeti kisebbségekért felelős tárca nélküli miniszteri pozíció 1922-ig, a népjóléti tárca nélküli miniszteri pozíció pedig egészen 1932-ig fennmaradt.

10 *Képviselőházi irományok*, 1910. LVII. kötet, p. 13.

11 *Képviselőházi irományok*, 1910. LVII. kötet, p. 14.

12 *Képviselőházi irományok*, 1910. LVII. kötet, p. 14.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE EXTERNALISATION OF INTELLIGENCE: A SPECIFIC DIMENSION OF SUSTAINABILITY

József Zoltán Málik

Abstract: Digital technologies have created a second economy that is virtual and autonomous, but the main characteristic of this autonomous economy is not only that it extends the physical economy. Its main feature is that it continuously provides the business world with an "outer", external intelligence, which therefore has to rely gradually less on the human factor and on human resources. The management of our affairs is increasingly being delegated to machines and organized around the algorithms of the virtual economy. Business, engineering, and financial processes can now rely on the "repositories" and databases of large intelligent functions. This article aims to provide a brief historical presentation of this process, during which I discuss challenges and visions that we will soon face.

Keywords: IT and AI paradigm shifts, cognitivism, machine association, virtual economy, efficiency, technological unemployment, allocation

Absztrakt: *A digitális technológiák létrehoztak egy második gazdaságot, amely virtuális és autonóm, de ennek az autonóm gazdaságnak a fő jellemzője nem csupán az, hogy kiterjeszti a fizikai gazdaságot. Sokkal inkább az, hogy folyamatosan „külső" intelligenciával látja el az üzleti világot, amelynek ezért fokozatosan kevésbé kell támaszkodnia az emberi tényezőre és az emberi erőforrásokra. Ügyeink intézését egyre inkább gépekre bízzuk, és a virtuális gazdaság algoritmusai köré szervezzük. Az üzleti, mérnöki és pénzügyi folyamatok immár a nagy intelligens funkciók „repozitóriumaira" és adatbázisaira támaszkodhatnak. Ennek a cikknek a célja ennek a folyamatnak a rövid történeti bemutatása, amely során azokat a kihívásokat és jövőképeket tárgyalom, amelyekkel hamarosan szembe kell néznünk.*

Kulcsszavak: *IT és AI paradigmaváltások, kognitivizmus, géptársítás, virtuális gazdaság, hatékonyság, technológiai munkanélküliség, allokáció*

Introduction

With artificial intelligence, we have entered a new and different era of the economy. It has reached a tipping point where, in principle, we can provide enough public goods for everyone, but where the means of access to these and to jobs will continue to shrink. Thus, this new period that we have entered is not going to be so much about production in the future, i.e., how much the economy is growing. The new era will be centred around distribution, i.e., how people share in the public goods produced. In the future, everything – including trade policy, trade regulations, or government action – will be evaluated in terms of the distribution of public goods, while the prevailing tenets of economic thought, such as belief in growth or efficiency, will probably be shaken. While we hear quite a lot about problems of sustainability related to resources (raw-material coverage) among the challenges of the future, there is much less talk about a new issue. To give it a slightly alarming name, it can be called the technological-economic singularity. This also belongs to the issue of sustainability, and I believe that it will affect everyday people even sooner. Not to mention that it will radically change our social life.

On the paradigm shifts in IT and AI

Before elaborating on my opening remarks, I would like to briefly explain how we got here. This historical review will also be useful in order to acknowledge the essence of the breakthrough in the field of artificial intelligence, and thus to see that we have actually reached a social paradigm shift, the significance of which measures up to that of printing or the industrial revolution, and may even exceed them[1].

About every 20 years, the digital revolution produces a quantum leap and creates something qualitatively different. Each leap originates from a series of specific new technologies, and each causes distinctive changes in the economy. The first quantum leap was the appearance of integrated circuits in the 1970s and 80s: tiny processors and memories on microchips that miniaturized technical devices while greatly speeding up calculations. Engineers started using computer-aided design programs, managers could track inventories in real time, and geologists could recognize layers of the earth and estimate potential oil deposits. For the first time, the economy had serious help, so we could perform mass calculations quickly and cheaply, and for this, we did not have to use large machines that filled rooms. The age of modern, fast personal computers arrived. I note that a new quantum leap, not included in my presentation, but likely to be the next (fourth, or possibly further) step in the line of leaps – nanotechnology and quantum computing – will qualitatively surpass this speed and scale efficiency.

1 The summary basically reflects the opinions of the author; alternatives and further details can be found in the following works: Nilsson (2009), Quintarelli et al. (2021).

The second quantum leap of the 1990s and 2000s linked digital agents and processes. Computers were connected to local and global networks by telephone, fibre optic cables, or satellite transmission. The internet became a commercial factor, web servers were introduced, and cloud applications provided us with shared computing resources. Every agent suddenly became able to communicate with everyone else. The virtual economy of linked machines, software, and processes was created, where physical operations could be executed digitally. The age of hyper-globalization arrived, and from the technological point of view, it was largely the result of the development of computer networks.

The third quantum leap – the one we are witnessing now – roughly started in the 2010s and brought us something that at first seemed insignificant: cheap and ubiquitous sensors. We have radar and laser-based, gyroscopic, magnetic sensors, blood chemistry sensors, pressure, temperature, flow, and humidity sensors, hundreds and thousands of which are connected to a wireless network to inform us of the presence of objects or chemicals, or the current state and position of a system, or about its change due to external circumstances. These sensors provide us with mass data, and this data is waiting for us to process and interpret it. With this, we reached the era of "Big Data", the essence of which is that we have extremely large and highly complex data sets, from which patterns, trends, and various relationships can be recognized and analyzed by computers.

The development of methods and intelligent algorithms has become a key problem for the recognition of things and the automation of decision-making. We have come to recognize and process the digital image and natural language, in fact to the point where we can engage computers in human interactions and communicate with computers as we would with other humans. If not perfect yet, we have digital language translation, voice and face recognition, machine-based inductive reasoning, and digital assistants. What caused a real surprise is that these intelligent algorithms do not work based on symbol processing, as was thought long ago, so not on the basis of symbolic-logical rules and grammar. Instead, they learn by associations, using the mass of new AI systems, gadgets, and data.

The beginnings of modern artificial intelligence research can be traced back to 1956, to a conference at Dartmouth College where the central figures of classical AI (Herbert Simon, Allen Newell, John McCarthy, Claude Shannon, Marvin Minsky) gathered to discuss whether any feature of learning and intelligence could be fundamentally described in a way that a machine could imitate. At this conference, the hypothesis that has become the central thesis of classic AI was formulated for the first time: cognition is a representational system, i.e., thinking is essentially rule-based, and it is also symbol processing. This approach is also called cognitivism and states that the human mind operates according to a single common algorithmic rule system. It can be object recognition, making a chess move, a logical deduction, or understanding

a sentence or a story. In each case, it is the same general mechanism: "Look for patterns, and if the situation meets the requirements of the pattern, then perform action M." This is a general scheme of all thinking mechanisms. However, the details of symbol processing are not at all evident, and they represent the main activity of the traditional AI program and also the challenges, the answers to which shaped and are still shaping the traditional AI program.

The new-school AI has switched from this traditional program to another development that was influenced not by the principle of artificial intelligence research, but by fundamental instrumental and technical issues, mostly machine learning. In contrast to classical computer programs, learning algorithms do not operate statically, based on programmed codes, but dynamically, i.e., they are able to learn independently. Instead of processing information by following a system of symbols and rules typed by people, they do not start from the program but directly from the data. In other words, they do not calculate deterministically (as in the case of the old-school AI) but rely on statistical models. The basis of the new-school AI's intelligent algorithms is therefore not algorithmic rule systems (i.e., it executes what was programmed for it), but associations made possible by smart statistical methods using mass data. It turned out that computers are capable of what we thought for a long time, and what most of the pioneers of old-school AI believed that only humans could do: this is a revolution in the ability of *machine association*.

It would be easy to see associative intelligence as just another stage in the development of digital technology. However, the ability of a machine to form appropriate associations, thereby recognizing the situation and taking appropriate action based on it, corresponds to biological-evolutionary foundations. The life of simpler organisms is also about recognition and perception, which they use to act accordingly. For example, the jellyfish uses a network of chemical sensors to recognize edible substances drifting nearby: this triggers a network of motor neurons, so the jellyfish automatically surrounds the substance in order to digest it. Similarly, when intelligent algorithms help a fighter jet avoid a mid-air collision, the algorithms use the sensors to assess the situation, calculate the possible responses, select one, and make the appropriate evasive manoeuvre(s).

Learning the intelligent algorithms of the new-school AI can work without supervision, using a *trial-and-error* method. When we train animals, the animal is rewarded (punished) and the animal gradually changes their behaviour according to the desired result. In the case of animals, the reward is often food or words of praise. In AI, a reward is a number that the algorithm tries to maximize. Based on the data collected by the sensors of the new AI machines, they are able to make decisions based on algorithms without human intervention. It is important to see that today's industries can not only use machines instead of people for automation. The new-school AI-based machines, similar to the elements of a Lego set, function as intelligent

building blocks through which companies can form or reshape their entire organizational units. In such systems, decision-making powers are also delegated to machines, and appropriate action can be created as a property of the whole system.

In driverless traffic management, autonomous cars drive in the lanes assigned to them, communicating with each other, using road signs and traffic lights, or in an even more direct way. The purpose of this communication is to assess traffic and meet the needs of the rest of the traffic system. Intelligence – the appropriate collective cooperation – stems from the continuous communication between traffic participants and objects. This type of intelligence is therefore self-organizing, communicative, and constantly adapts to the environment, i.e., it works dynamically. So, it is largely autonomous, as these communications and their outcomes take place without human intervention.

However, the new-school AI seems destined to do even more. *Jeopardy!* is a quiz show in the USA, broadcasted since 1984, in which three players have to solve textual puzzles. The player who thinks they know the answer presses a button and announces the answer. A certain sum of money is assigned to the question, and if the answer is correct, the player wins it, otherwise, they lose it, and in addition, they give the other two players more time to think. The category of the next question is always chosen by the player who answered correctly, and who also chooses the sum. The questions are quite complex and often contain language games; in short, there is need for some ingenuity and creativity in addition to lexical knowledge. Well, IBM exhibited a machine (named IBM Watson) with which they wanted to demonstrate the development of the new-school AI, with absolute success: IBM Watson defeated even the strongest human opponents by an impressive margin in 2011 (PBS News Hours 2011). After its historic success, IBM Watson has been deployed in the field, working with pharmaceutical trusts such as Merck, Novartis, and Pfizer to accelerate drug discovery and predict safety and efficacy (Chen, Argentini, and Weber 2016). The development of new-school AI-based robotics has also made it possible to support surgical interventions (e.g., the *da Vinci system*) or in medical diagnostics, where intelligent algorithms have performed at or above the level of specialists in certain fields.

The social impact of the new-school AI

It is important to note that the essence of the matter is no longer the form of intelligence. Intelligence no longer resides only in the brains of human employees, but – using external databases or delegating decision-making powers – is outsourced to the virtual economy, partly embodied in communications between intelligent algorithms: intelligence has become external, in brief. In many cases, when it becomes necessary to invite and pay

an expert to manage our affairs, in the future it may be enough to partially or even completely turn to our intelligent devices for an answer. In addition, we do not have to pay huge sums of money for that. The essence of the process will look something like this in the future: for some specific purposes, a request and various inquiries are made from the physical economy. These reach the smart algorithms (and huge databases) of the virtual economy through our technical devices, which process them autonomously – communicate, decide, and act – and then feed their answers actively (acting) or passively (making a report) back to the physical economy, which then has the opportunity to respond appropriately. The virtual economy is thus no longer just a network of computers (as it used to be), but a source of intelligent action – intelligence beyond human employees. This shift from internal intelligence to external intelligence is what is revolutionary. This is what I mean by *"externalisation of intelligence."*

When the printing revolution arrived in the 15th and 16th centuries, the secluded information stored in the manuscripts and codices of the monasteries became public and accessible to others. The information suddenly became external, ending the exclusive property of the church. The information of the old texts became available and shareable for the general public, provided of course that they learned to read. All this caused an explosion of knowledge, which greatly accelerated the arrival of the Renaissance, the Reformation, and modern (Baconian–Galilean–Newtonian) science. Douglass Robertson states that book printing created the foundations of the modern world (Robertson 1990). Now we can witness a similar revolution, when the previously internal intelligence (i.e., expert opinion) becomes available to everyone, as it becomes external, provided, of course, that we have the appropriate tools to access the external knowledge base.

The question now is how this kind of externalisation of thinking and decision-making will change our economic and social life. It is still difficult to accurately predict the end of this process, especially considering the consequences of the new quantum leaps, but there are many reasons to predict that there will be at least as many consequences in the future of this change of information from internal to external in a few hundred years as before.

The outsourcing of work to machines is of course not a new phenomenon: capitalism and the last 200 years of economic history have been about this. And just as all previous revolutions created new professions, AI systems will enable new forms of employment and career types. Economists and social scientists do not argue that jobs are disappearing from the economy, but rather whether they can be replaced by new jobs in sufficient numbers. The lessons of economic history seem to confirm that it is possible. The automobile may have destroyed blacksmithing, but it created new jobs in auto manufacturing and highway construction. According to history, liberated labour resources always find an additional market, and this will be no different in the case of the digital economy. Or will it be?

In the past few decades, multinational companies operating in industrially developed countries have outsourced physical jobs to poorer regions and countries. This outsourcing consumed entire industries in the home countries, and such jobs could not be replaced. In fact, many displaced people have become unemployed, and others have been obliged to enter employment in low-paid or part-time jobs. Isn't this what will happen when jobs are outsourced *en masse* from the physical economy not to a foreign country, but to the virtual economy? And here we are talking about a whole series of intellectual jobs, not only physical ones. *"Technological unemployment"* can take many forms. The term, technological unemployment, comes from a 1930 lecture by John Maynard Keynes, where the renowned economist predicted that in the future the production problem would be solved and we would be able to provide enough goods and services for everyone, but machines (in Keynes's words, "robots") will cause technological unemployment (Keynes 1963). In other words, we will have an abundance of goods, but the means of sharing them, the work related to technology, may become scarce.

According to Ray Kurzweil and Martin Ford, we have got to notice and react to the fact that this is a quantum leap, a *technological-economic singularity* (Kurzweil 2006 and Ford 2015). Until now, technological changes have always had a drastic effect on the labour market only in certain sectors. According to two MIT professors, Erik Brynjolfsson and Andrew McAfee, over the past 200 years, the thesis that improvements in productivity have been followed by increases in employment has always proven true (Brynjolfsson and McAfee 2014). So, the development of technology only temporarily increased unemployment in one sector, but later generated new jobs. Thus, employment returned to its original level and even exceeded it. Moreover, all this happened at a higher level of productivity, promoting economic growth. However, the current technological revolution has general consequences for the labour market: technological unemployment could become all-encompassing. Based on US data, Brynjolfsson and McAfee claim that unemployment has remained persistently high in the last 15 years despite the continuous increase in productivity. Of course, the reason for this would be that the technological changes were too fast and the members of society could not adapt to it all. Yet, it could also be that we actually have to reckon with the Keynes factor, i.e., an increasing number of employees has already been replaced by machines.

After the publication of the above-mentioned books, several major organizations, such as the World Economic Forum, McKinsey, and PwC, have made forecasts (McKinsey 2017) that predict a huge loss of jobs by 2030 (i.e., at the time of the next technological quantum leap). Together with these ominous predictions, there are also suggestions for dealing with the problems:

1) Martin Ford (2015) and others propose the introduction of an unconditional basic income, under which all citizens would receive a regular sum of money from the government, regardless of their socioeconomic status. Many technocrats of Silicon Valley (e.g., Elon Musk or Mark Zuckerberg) are supporters of this program.

2) The authors mentioned above, Brynjolfsson and McAfee, emphasize the technological change distorted by capital. The social consequence of this is that gaining ground in new digitized markets requires special knowledge and skills and the formation of markets characterized by the "*winner takes it all*" necessarily leads to the fact that society develops a relatively small group that acquires more and more wealth, while the others gradually become poorer[2]. Therefore, they recommend the introduction of a negative income tax, the essence of which is that the state would supplement the obtained annual – low – income, thereby promoting the maintenance of living standards and market demand (Brynjolfsson and McAfee 2014).

3) On behalf of the European Parliament, the idea of a robot tax means that firms pay a tax when they replace a human worker with a robot, and in this way – by creating the basis of an unconditional basic income – we can strive for a fair distribution of the world's AI economy (Friis 2018).

4) Richard and Daniel Susskind would limit the privatization of AI entities, thereby correcting the distortion of technological change (Susskind and Susskind 2020).

Not underestimating at all what has been said so far, but what if we have wrongly extrapolated because our thinking is held captive by our current technological standards and current social experiences? Are we not falling into the trap of extrapolation similar to the great horse manure crisis of 1894? The name refers to an alleged 1894 publication in *The Times*, according to which, in 50 years, the horses pulling carriages and omnibuses will be buried under nine feet of horse manure on the streets of London. The 1898 town planning conference supposedly broke up before its scheduled end because it failed to find an answer to the problem that more horses would be needed to remove the manure and that these horses would produce even more manure. The supposed problem of horse manure flooding the streets of big cities eventually was solved by a new development, the spread of automobiles.

Similarly, the aforementioned authors might as well exaggerate technological progress over other explanations. The views predicting mass unemployment and the growth of economic inequalities are mainly fed by the belief that they appear as an automatic and inevitable consequence of technological change. And they underestimate and do not sufficiently take into account the political and human decisions that led to the accumulation of capital in many societies. For example, they consider the current market mechanisms as given and do not take into account the complex impact mechanisms arising in the economy and in society, which may be significantly different from today's realities. The

2 More specifically, this means that only the makers of the best products in an industry will gain market share because the vast majority of consumers will not buy the second-best software or gadget just because it is a little bit cheaper, slower, and offers fewer options at a more reasonable price together with less service assistance - the "winner takes it all" principle takes place gradually in the case of high technologies.

authors uncritically share the thesis that the social relations of the (near?) future will be determined even more by the difference between those who have and have not the means of production (this is, by the way, wrapped in a new guise, a classic Marxist thesis), while certain processes seem to work against this sharp distinction. Chris Anderson, for example, lists convincing examples in his several books and believes that the democratization of the means of production can be found in the development of technology. He demonstrates with theoretical accuracy that *free of charge*, which until now was more of a marketing ploy, would become a radical, new business strategy in the future, without which companies will not be able to survive in the long run (Anderson 2009).

Perhaps we are entering a new economic and social era in which the problem is no longer the issue of jobs, but access to production. Industrial work in the modern sense only became the main means of access after the industrial revolution. Before, agricultural work, manufactory tours, or inherited privilege (capital) ensured access. Now there is a new way to access goods. With the new-school AI, we are entering a novel era of the economy, a new phase where not production will matter primarily, but the access to goods; we also used to call this distribution, that is, who gets what and how they get it. Let me explain.

Our era's production-based economy values and rewards everything that helps economic growth. Growth and efficiency have been the focus of economic thinking since the industrial revolution. Services in the virtual economy, such as e-mails, bring immeasurable benefits to the user, while costing (almost) nothing. Now, when physical services with prices are increasingly replaced by virtual services delegated to AI, GDP will decrease gradually. Productivity (defined as GDP per hour worked) will also decline. Following traditional economic thinking, this GDP decrease can be counterbalanced in several ways. For example, email services can increase the performance of other businesses. And post office workers who are laid off because of the e-mail service, drift to jobs that are more productive than their old ones, while new entrants to the labour market do not choose to become post office workers in the first place. Okay, it is clear. But if production is vastly outsourced to the virtual economy, this whole line of thought can easily collapse. However, it is also true that virtual services distort GDP overall.

In my opinion, we will probably have to supplement and change the criteria by which we measure the economy today, because GDP, productivity, and efficiency can become problematic indicators in the ever-expanding virtual economy. How to ensure access to the output of the economy, especially access to the remaining physical products and services that have not been digitized or cannot be outsourced to the virtual world, may become the primary questions of the future.

This is not a brand-new topic as it has been dealt with in philosophy since antiquity, and it has been at the forefront of interest in modern political philosophy and social sciences since John Rawls (Rawls 1971): it is the idea of

justice. What can give new impulses to this issue from our point of view are the social changes that would occur. And it seems that we have also reached a limit here. The new economic thinking is forced not only by the new-school AI and the virtual economy but also by ecological constraints. More specifically, it is a question of shaking the methodological thesis in economics that resources are *moderately* limited and that the main actors of the economy make rational decisions with this in mind. Here, it is worth considering the social impact of the two processes on each other.

Let me present an example here that illustrates the drama of a potentially emerging situation in the issue of access control (Taing, L. et al. 2019). South Africa is running out of drinking water, and it is happening fast. In recent years, Cape Town, one of South Africa's capital cities, has come extremely close to reaching zero-day, the so-called point at which the city's reservoirs dry up and the water in them becomes too muddy to use. South Africa has experienced prolonged and intense droughts since 2015, which climatologists also consider a very rare event. In 1998, the country launched a legislative process with the introduction of area-based restrictive measures to combat water shortages, but the provincial and local governments could not manage the situation effectively – in no small part due to the lack of a culture of water conservation, the growing population, and large social inequalities. However, years of irresponsible over-consumption of the country's national water resources have taken their toll, and the consequences have become apparent. When calls were made to reduce water consumption nationwide in 2018 due to the drought, Cape Town had little choice but to focus on changing water usage habits, which implied mixed reactions from residents:

- anger and blame – why was the city not prepared for the severe drought;
- panic – long queues formed at springs in big cities, and some households accumulated a lot of water in containers;
- disbelief – some accused the city of using Day Zero as a scare tactic to cover up municipal mismanagement, thus depriving the poor of drinking water (although it was never articulated how this would benefit the politicians running the city); and
- disregard – some people used drinking water to water their lawns and fill their swimming pools, defying the city's call to refrain from this practice.

I think these are typical attitudes, and as a test at a global level, we witnessed similar reactions to the critical situation due to COVID-19 around the world. Albeit with some differences, ultimately unprepared and clumsy governmental measures induced the above-discussed attitudes of the population. This reinforces the vision of a more dystopian future in the responsible thinker.
The other possible, more optimistic, perhaps somewhat utopian scenario is that AI will free us from everyday work, and the resulting free time will bring about the greatest liberation in world history. Max Tegmark mentions this

development as a new, modern-day digital Athens (Tegmark 2017). Just like the ancient Athenian citizens, who did not have to work for their livelihood because slaves did it for them, the man of the future, taking advantage of the blessings of robotization and the virtual economy, will be able to pursue more useful and creative activities: concentrating on their families, public affairs, and their own physical and mental rejuvenation and development.

Conclusion

Technology always presents us with opportunities, but the future of humanity depends on our own decisions and choices. The future of AI is closely related to the future of humanity. We are facing very serious challenges. Can we prevent AI systems from developing without ethical standards? If not, there is a fear that we will lead society towards a more unjust world. Can we cooperate with the virtual economy? If not, we are in an existential crisis. Will our political institutions have the knowledge and authority to meet the economic and social challenges of the new era? If not, it may have unforeseeable consequences. In a previously published study (Málik 2016), I tried to answer the first question, and I wanted to reflect on the other two issues in this article. My feelings are ambivalent, and I think this short essay reflects that. In my opinion, no matter how things turn out, AI will shape humanity in our favour only if we ourselves are able to conduct humble, open, intelligent discourses and adapt, respectively. Otherwise, we can only expect the aforementioned human reactions and confused conspiracy theories. And the most important thing that is particularly missing from today's politics is to speak clearly, and to set meaningful (not populist and self-defeating) goals and visions to achieve in which we multiply our performance by making the human-machine relationship cooperative – not the classical one rooted in a production-based economic paradigm but somehow in the new sense outlined in my article.

References

Anderson, C. (2009): *Free: The Future of a Radical Price*. Hachette Books, New York.

Brynjolfsson, E.; McAfee, A. (2014): *The Second Machine Age*. W.W. Norton Company, New York.

Chen, Y.; Argentinis, E; Weber, G. (2016): IBM Watson: How Cognitive Computing Can Be Applied to Big Data Challenges in Life Sciences Research. *Clinical Therapeutics*. Vol. 38, No. 4, pp. 688–701.

Friis, J. W. (2018): "Should robots pay taxes?", European AI Alliance, 27 November 2018 [Blog]. Available at https://ec.europa.eu/futurium/en/blog/should-robots-pay-taxes-0.html#_ftnref2 (Download: 2022. 09. 27.)

Ford, M. (2015): *The Rise of the Robots*. Basic Books, New York, 2015.

Keynes, J. M. (1963): Economic possibilities for our grandchildren. In.: Keynes: *Essays in Persuasion*. W. W. Norton, New York, pp. 358–373.

Kurzweil, Ray (2006): *The Singularity is Near*. Penguin Books, New York.

Málik, J. Z. (2016): Ethical Considerations in Digital World. *Journal of Legal Theory*. Vol. 17, No.2, pp. 80-90.

McKensey Global Institute (2017): Artificial Intelligence: The Next digital frontier. Discussion Paper. Available at https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/industries/advanced%20electronics/our%20insights/how%20artificial%20intelligence%20can%20deliver%20real%20value%20to%20companies/mgi-artificial-intelligence-discussion-paper.pdf (Download: 2022.09.27.)

Nilsson, N. J. (2009): *The Quest for Artificial Intelligence: A History of Ideas and Achievements*. CUP, Cambridge.

PBS News Hours (2011): Miles vs. Watson: The Complete Man Against Machine Showdown. PBS News Hours. Available at https://www.youtube.com/watch?v=YgYSv2KSyWg&t=156s (Download: 2022. 09. 27.)

Rawls, J. (1971): *The Theory of Justice*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Robertson, D. (1990): The Information Revolution. *Communication Research*, Vol. 17, No. 2, pp. 235–254.

Quintarelli, S. et al. (2021): Artificial Intelligence Demystified. ECE/TRADE/C/CEFACT/2021/19. Available at https://unece.org/sites/default/files/2021-07/AGAT-AI-Brochure.pdf (Download: 2022. 09. 27.)

Susskind, R.; Susskind, D. (2022): *The Future of Professions*. Oxford University Press, Oxford.

Taing, L.; Chang, C.C.; Pan, S.; Armitage, N.P. (2019): Towards a water secure future: reflections on Cape Town's Day Zero crisis. *Urban Water Journal*, Vol. 16, No. 7, pp. 530–536.

Tegmark, M. (2017): Life 3.0: *Being Human in the Age of Artificial Intelligence*. Penguin Books, New York.

TRANSZNACIONÁLIS ÉRTELMISÉGI ELIT: BEVEZETŐ EGY KUTATÁSHOZ

Túry György

Absztrakt: A jelenség, illetve annak bizonyos részterületei, amit a kutatás górcső alá vesz, *transznacionalizmus* néven hivatkozott a nemzetközi és magyar nyelvű szakirodalomban is. Néhány vetülete évtizedek óta alaposan, jól dokumentáltan, gazdagon adatolva kutatott, mások kevésbé. Általánosan elfogadott definíciója nincs, jóllehet sem a jelenséget, sem annak egyre látványosabban növekvő jelentőségét nem kérdőjelezik meg a kutatók. Jelen tanulmány egy nagyobb ívű és tágabb perspektívájú kutatás első, önmagukban is megálló részeredményeit mutatja be, bevezetve az olvasót a legfontosabb fogalmak definícióiba, ismertetve a kutatás tágabb kontextusát is, a következő résztémákra fókuszálva: a transznacionalizmus jelensége, jelentése és jelentősége; a transznacionális értelmiségi elit jellemzői; a kortárs transznacionális (akadémiai) tudásipar és -transzfer működése; valamint a transznacionális értelmiség identitásképzése és habitusa. A kutatás azt a célt tűzi ki maga elé, hogy hozzájáruljon annak az univerzális jelentőségű folyamatnak a leírásához és megértéséhez, amire akként kérdezhetnénk rá, hogy pontosan milyen és mekkora szerepet játszik a transznacionális értelmiségi elit a kortárs globalizáció alakulásában és alakításában.

Kulcsszavak: *transznacionalizmus; transznacionális értelmiségi elit; transznacionális tudásipar és -transzfer*

Abstract: *The phenomenon and its related subfields under investigation are referred to as transnationalism both in the international and the Hungarian literature. Some of its aspects are well researched, others are less so. It does not have a universally accepted definition, however, its existence and significance is not questioned by any researcher. This paper introduces some of the first results of such research. It offers definitions and investigates contextual issues, focusing on the following topics: the meaning, definition, and significance of transnationalism; the characteristics of transnational professionals; transnational knowledge transfer and the transnational knowledge industry; and, finally, transnational professionals' habitus and identity formation. One of the major questions that we want to answer is the exact nature and size of the role transnational professionals play in the contemporary processes of globalization.*

Keywords: *transnationalism; transnational profesionals; transnational knowledge transfer and knowledge industry*

Alapvetések

A jelenség, illetve annak bizonyos részterületei, aspektusai, amit a kutatás górcső alá vesz, *transznacionalizmus* néven hivatkozott a nemzetközi és magyar nyelvű szakirodalomban is. Bizonyos vetületei évtizedek óta[1] alaposan, jól dokumentáltan, gazdagon adatolva kutatottak, mások kevésbé. Általánosan elfogadott definíciója nincs, jóllehet sem a jelenséget, sem annak egyre látványosabban növekvő jelentőségét nem kérdőjelezik meg a kutatók, szakemberek, döntéshozók, de akár a laikusok sem. Kutatása inherens módon multi-, illetve transzdiszciplináris és gyakran szerepel a következő rokonterületek kutatásainak kontextusában is: globalizáció, migráció, diaszpóra, multikulturalizmus, poszt-, illetve neokolonializmus, kozmopolitanizmus.

Jó pár fontos, alapkérdés tekintetében egyetérteni látszanak a kutatók, ami azt is jelzi, hogy legitim és releváns a meglévő szakirodalom, és jó alapot nyújt további kutatások számára. Egyetértenek például abban, hogy a transznacionalizmus a globalizáció egyik összetevője, attól elválaszthatatlan, ám a két fogalom (és jelenség) nem ugyanazt jelenti, nem felcserélhetők. A globalizáció mindazon tevékenységek összességére utal, amelyek társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális területeken átívelve eredményeznek egyre jelentősebb mértékű interakciót országok, kontinensek és kultúrkörök között. Mára közhelyszerű igazsággá vált, mégsem szükségtelen megjegyezni, hogy e folyamatok a 21. században minden eddigi, a globális történelemből ismertnél gyorsabb módon mennek végbe. A transznacionalizmus pedig (és e definíció finomodni fog a későbbiekben) egyének és civiltársadalmi[2] csoportok, illetve intézmények országhatárokon átívelő mobilitását, illetve ezen mobilitások módosulásait, jellemzőit jelenti a felgyorsult globalizáció kontextusában. A második lábjegyzetben hivatkozott korai szerző, Schiller a következő definíciót ajánlja: [olyan egyének/aktorok, akik] „határokon átívelő viszonyrendszerek sokaságát alakítják ki és tartják fenn: családi, gazdasági, társadalmi, szervezeti, vallási és politikai viszonyrendszerekét" (idézi Tedeschi et al., 2020: 3).[3] Ezen egyének/aktorok tehát két vagy több társadalomhoz is kötődnek *egyidejűleg*. Nyilvánvaló és mindenki előtt ismert tény, ugyanakkor, hogy határokon átívelő tevékenységek, mobilitások az ismert emberi történelem során mindig is léteztek. Ezek a korábban is ismert minták és jellegzetességek azonban nem pusztán jóval intenzívebbekké és általánosabbá váltak, de új jellemzők és dinamikák is megjelentek jelenkori változatában.

1 A terület egyik legfontosabb korai kutatója, N. G. Schiller szerzőtársaival közösen jegyzett két, 1992-es publikációjának címe: *Towards a Definition of Transnationalism*, illetve *Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration*. A téma két másik korai alapszerzője is csak az 1990-es évek legvégén publikálja első idevágó tanulmányait, ld. Portes, A.; Guarnizo, L. E. & Landolt, P. (1999): *The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field*, illetve Vertovec, S (1999): *Conceiving and Researching Transnationalism*.

2 Civil társadalmi alatt, követve Kaldor (1999) definícióját, olyan egyéneket, csoportokat, szervezeteket, intézményeket értünk, akik/amelyek függetlenek az államtól, illetve az államhatároktól.

3 Amennyiben nem jelölöm másként, a fordítások a sajátjaim.

Transznacionalizmus típusa	Definíció	Szerzők
felülről szerveződő	Bevándorlók, illetve visszatelepülők transznacionális aktivitását befolyásolni tudó anyaországbeli kezdeményezések	M. P. Smith; L. E. Guarnizo; J. Itzigsohn; S. Mahler; E. Ostergaard-Nielsen
alulról szerveződő	Bevándorlók anyaországukkal kapcsolatos gazdasági, politikai és kulturális tevékenységei	M. P. Smith; L. E. Guarnizo; A. Portes
tágan értelmezett	Nem vagy alig intézményesített, fizikai mobilitást nem feltétlenül feltételező, materiális és szimbolikus interakciók	J. Itzigsohn; C. D. Cabral; E. H. Medina; O. Vazquez
szűken értelmezett	Földrajzilag meghatározott transznacionális térben rendszeresen megvalósuló interakció	J. Itzigsohn; C. D. Cabral; E. H. Medina; O. Vazquez
reaktív	Anyaországgal való (kulturális) identifikáció, illetve anyaországban való (gazdasági) tőkefelhalmozás	J. Itzigsohn; S. G. Saucedo; C. Beauchemin; M. Safi
határokon átívelő tevékenységek és társadalmi folyamatok	Embereket és/vagy intézményeket összekötő, határokon átívelő tevékenységek	S. Vertovec; N. G. Schiller; L. Basch; C. Blanc-Szanton
gazdasági, szociokulturális és politikai	Transznacionális vállalkozások gazdasági tevékenysége; országok közötti hivatalos politikai aktusok; szociokulturális események szervezése, azokban való részvétel	A. Portes; L. E. Guarnizo; P. Landolt
minor	Transzverzális, a generálisba illeszkedő (kulturális) folyamatok	F. Lionnet; S. Shih; A. Wong
megfordított	Másodgenerációs visszatérők	R. King; A. Christou; T. Reynolds

A határokon átívelő interakciók típusait többféle módon is lehet kategorizálni. Az második lábjegyzetben már említett A. Portes egy későbbi, 2001-es munkájában a következő tipológiát ajánlja: nemzetállamok interakciója; hivatalos, egymástól különböző országokban aktív szervezetek interakciója; több olyan

hivatalos szervezet interakciója, amelyek több országban aktívak és, negyedikként, civil társadalmi, nem intézményes aktorok interakciója. Az első két típusú interakciót nemzetközinek, a harmadikat multinacionálisnak, a negyediket transznacionálisnak nevezi (2001: 185). Olyan civil társadalmi és/vagy individuum-kontextusú, határokon átívelő interakciók tehát, amelyek élnek a globalizáció adta lehetőségekkel és kihívást jelent(het) nek a nemzetállamok centralizáló törekvéseivel szemben. Kutatók megkülönböztetnek még alulról, illetve felülről jövő transznacionalizmust (*transnationalism from below*; *transnationalism from above*), illetve szűken és tágan értelmezett transznacionalizmust is (*narrow transnationalism*; *broad transnationalism*).

Vertovec (2009) szerint hat elméleti premissza alapozza meg a transznacionalizmus jelenségét. Ezek a következők: szociálmorfológia (határokon átívelő társadalmi hálózatok); önkép (többes identitás, többes kötődés); a kulturális reprodukció milyensége (kulturális hibriditás); tőkemobilitás (transznacionális vállalatok interakciói); a politikai elköteleződés tere (technológia alapú/támogatású részvétel politikai aktivitásban) és, utolsóként, tér- és lokalitás(re)konstruálás (határokon átívelő [akár virtuális] társadalmi tér létrehozása). Lehetséges tipologizálását az alábbi táblázat tartalmazza (Tedeschi et al., 2020: 7).

Transznacionális értelmiségi elit

Néhány évvel ezelőtt, 2018-ban a Földet benépesítő közel 7,6 milliárd ember 3,2%-a élt azon ország határain túl, ahol született. Ez az arány manapság (2022) is hasonló. Túlnyomó többségük fiatal, szegény és alulképzett. A 3,2% egy nagyon csekély hányada, azonban számuknál szinte kifejezhetetlenül nagyobb befolyással bír globálisan jelentős folyamatok inicializálásában és azok véghezvitelében. A számok tükrében azt állíthatjuk, hogy ők egy kisebbség (törpe) kisebbségét alkotják tehát (Harrington–Seabrooke, 2020: 402). Őket nevezzük *transznacionális értelmiségi elit*nek.[4]

A kutatás ezen csoportot vizsgáló szelete azt a célt tűzi ki maga elé, hogy hozzájáruljon annak az univerzális jelentőségű folyamatnak a leírásához és megértéséhez, amire akként kérdezhetnénk rá, hogy milyen és mekkora szerepet játszik a transznacionális értelmiségi elit a kortárs globalizáció alakulásában és alakításában. A transznacionális értelmiségi elit legfontosabb jellemzői a következők: magasszintű absztrakt tudás birtokosai; magasszintű nemzetközi mobilitási képesség és hajlandóság birtokosai; magasszintű társadalmi és kulturális tőke birtokosai; valamint azon tudások és képességek birtokosai, amelyek alkalmasak a globális folyamatok alakítására (Harrington–Seabrooke,

4 A *transznacionális értelmiségi elit* kifejezés az angol nyelvű szakirodalomban bevett *transnational professionals* magyarítására tett kísérlet.

2020: 399).[5] Ahogy az ipari termelésen alapuló gazdaságok fokozatosan átadták helyüket a tudásalapú gazdaságoknak, egyre világosabban, egyértelműbben és markánsabban kezdett láthatóvá válni azon elit értelmiségi foglalkozások növekvő tere, jelentősége és befolyása, amelyek a globális nemzetközi térben fejtették/fejtik ki tevékenységüket. E foglalkozások között találhatunk hagyományosnak mondhatókat is, pl. könyvelők, orvosok, jogászok, de megjelennek új, azelőtt egyáltalán nem vagy csak részben létező foglalkozások is, mint például a szoftverfejlesztők, egyéni vagyonkezelők (*wealth managers*), minőségbiztosítási szakemberek, dizájnerek. Ezen szakmák művelői nem pusztán nyertesei a globalizáció indukálta folyamatoknak, hanem kulcsszerepük volt/van azok megszületésében is, azáltal, hogy aktív részesei, illetve irányítói és alakítói azoknak a jogi, politikai, gazdasági, technológiai és kulturális (rész) folyamatoknak, amelyek az elitek, a tőke és az ideák mobilitását lehetővé, akár szükségszerűvé teszik. Államok és globális cégek mellett többen is úgy látják a transznacionális értelmiségi elitet, mint csoportot, mint a kortárs globális folyamatok egyik legjelentősebb alakítója (pl. Evetts, 2003). A transznacionális értelmiségi elitet alapvetően három dolog különbözteti meg azon pályatársaiktól, akik ugyanazon vagy hasonló szakmák művelői, de a származási helyük szerinti országban élnek és dolgoznak. Az egyik az, hogy képesek és hajlandók kilépni a nemzeti keretek közül. A másik az, hogy olyan társadalmi és kulturális tőke birtokában vannak, ami(k) ezt lehetővé teszik (nyelvismeret, bizonyos habitus stb.). A harmadik pedig az, hogy vagy olyan jellegű tudásuk van, ami globális problémák, illetve kihívások megoldására alkalmas (pandémiák, klímaváltozás, energiaellátás, egészségügy, természeti katasztrófák stb.), vagy pedig olyan jellegű, amire szüksége van a nemzetközi, illetve transznacionális cégeknek és szervezeteknek (Harrington–Seabrooke, 2020: 400). Munkájuk, habitusuk, (egymással való) kapcsolataik és hálózataik (pl. szakmai szervezetek) segítségével képesek globális jelenlétük, befolyásuk és hatalmuk növelésére.

Fent idézett szerzőpáros munkája négy olyan szakmacsaládot mutat be röviden, amelyekre mint a transznacionális elit értelmiségi szakmák jellemző reprezentánsaiként tekinthetünk. Az első ilyen csoportba a jog, a pénzügyek, a közgazdaság és a könyvelés/könyvvitel bizonyos területein tevékenykedők sorolódnak. Ez a klasszifikáció könnyen érthető: elég arra gondolnunk, hogy az ügyfeleik körébe sorolható nemzeti kormányok, multinacionális cégek, nonprofit szervezetek, oktatási és kutatási intézetek, de akár tehetős magánszemélyek is olyan munkákkal bíz(hat)ják meg őket, például az adózás, befektetés, kereskedelmi tevékenység területén, amelyek definíciószerűen feltételezik olyan ismeretek és képességek birtoklását, amik határokon átívelők. E szakmák transznacionálissá válásában (is) kulcsszerepet játszanak az (elsősorban

5 Többek között Z. Bauman 2000-es könyvének (*Liquid Modernity*) hatására, pontosabban az abban említett, az elit értelmiség nemzetközi mobilitása növekvő arányú fluiditásának ismeretében, ma már nem feltétlenül tartozik a transznacionális értelmiségi elit definíciójához az, hogy az ezen csoporthoz tartozó egyének (és családjaik) folyamatosan és végleg a szülőföldjüktől különböző országban éljenek. Itt érdemes megemlíteni viszont azt, hogy ők gyakran produktívabbak és befolyásosabbak (munkájuk, kapcsolati hálójuk okán), mint adott ország bennszülöttjei.

angolszász) elitegyetemek.[6] A második csoport a fizikusoké és természettudósoké, akik – tudvalevőleg – hosszú évszázadok óta dolgoznak együtt más országbéli kollégáikkal. A kortárs Egyesült Államokban például a doktori fokozattal rendelkező fizikusok és biológusok körülbelül fele nem az USA-ban született. A harmadik szakmacsoportba sorolódnak a matematikusok, a számítógép-tudományok művelői és a mérnökök – talán amiatt is, mert a munkájukban közös matematikai alapok univerzális érvényűek.[7] A negyedik csoport a közegészségügyben és orvoslásban dolgozóké, és ez az a terület, ami a legjobban kutatott a négy közül.

Közel száz évvel ezelőtti jóslat látszik valóra válni azzal, ahogy a transznacionális értelmiségi elit képessé vált arra, hogy lokális normákat globálissá, illetve globálisakat lokálissá tegyen. Ez a jelenség ugyanis akként is értelmezhető, mint Durkheim azon meglátásának valóra válása, miszerint az értelmiségi szakmák művelői lesznek – ebben az értelemben – a modern társadalmak stabilizálói (Durkheim és Mauss, 1937, idézi Harrington–Seabrooke, 2020: 405). Utóbbiak példaként említik jogászok és pénzügyi szakemberek sikeres kísérletét arra, hogy egy adott ország (az USA) vállalati csődtörvényét szinte globális érvényűvé tegyék. Hasonló jellegű példaként említik a vagyonkezelő alapokat (*trusts*) is, amelyek a középkori Angliában született jogi konstruktumokból váltak helyi jellegzetességeket is mutatni képes globális praxisokká.[8]

Transznacionális (akadémiai) tudásipar

Fenti és hasonló példák kapcsán is fontos megjegyezni, hogy milyen kulcspozíciót töltenek be az egyetemek, mint (kialakult vagy kialakulóban lévő praxisokat legitimizálni képes) intézmények, illetve az egyetemi oktatók és kutatók, mint a (globális) tudástranszfer nehezen túlbecsülhető jelentőségű alakítói és szereplői. Éppen ezért, a most következőkben velük fogok foglalkozni. Termé-

6 Csak egy jellemző adat: az Egyesült Államok top tízes közgazdaságtudományi tanszékén dolgozó adjunktusok kb. 75%-a nem az USA-ban szerezte bachelor szintű egyetemi diplomáját (Hunter et al., 2009: F246). A későbbiek során fontos téma lesz, ezért már itt megjegyzendő, hogy az elitegyetemeken végzettek (akár nemzetiségüktől függetlenül is) osztoznak a tanulmányaik során (is) alakuló másodlagos habitusuk (leginkább társadalmi és kulturális tőkében manifesztálódó) milyenségében, ami természetesen megágyaz a későbbi karrier során kiépülő kapcsolati hálónak és előrevetíti annak jellemzőit.

7 Már egy igen korai globális adat szerint is a számítógép-tudományok művelőinek körülbelül egyharmada dolgozik azon ország határain túl, ahol született (Ioannidis, 2004).

8 Az olvasónak is feltűnhetett már eddig is, hogy a konkrét példák és adatok többsége angol nyelvű országokból és angol nyelvű kutatásokból származik. Jóllehet több – akár angol nyelvű – kutató is felhívja arra a figyelmet, hogy muszáj kitekinteni az angloszférán (*Anglosphere*) túlra is, ahhoz, hogy pontosabb és teljesebb képet kapjunk a globális folyamatokról, erre kevés példát találunk. A tanulmány több helyütt előrevetíti a további kutatás során érintendő, ilyen jellegű aspektusokat és specialitásokat (a kelet-közép-európai régiót téve meg a kutatás egyik fókuszává). E tanulmányban is tudatosan és hangsúlyosan teszek kísérletet arra, hogy nem angol nyelvű országokat érintő kutatásokat ismertetek, illetve referálok (például Japán, Kína, Spanyolország stb.).

szetesen az akadémiai szféra sem képez kivételt azon jelenségek csoportjában, amelyek leírásának és elemzésének horizontja és kontextusa egyre egyeduralkodóbb módon a globális színtér. Ez nem azt jelenti, értelemszerűen, hogy ne beszélhetnénk nemzeti és regionális jellemzőkről, sajátosságokról és prioritásokról, de nagyon nyilvánvalóvá vált (az elmúlt egy-két évtized során), hogy globális minták, globális rangsorok, globális folyamatok és globális prioritások vannak jelen ezen a területen, sőt, bizonyos tekintetben éppen ezen a területen (azaz a tudásipar területén, aminek egyik legfontosabb és meghatározóbb szegmense a [globális] akadémiai szféra). Ha picit is szűkítjük és konkretizáljuk a kérdést, és a *transznacionális akadémiai tőke* felhalmozásának jellegére, összetevőire és megképződésének folyamatára fókuszálunk, akkor az tűnik ki világosan a legfrissebb kutatásokból és szakirodalmakból, hogy globális régiókra osztható fel a Föld e tekintetben (is).

Ezen régiók határai (és Bauman gondolatmenetét magunkévá téve ezen semmi meglepő nincs) *fluid*ok. Az egy-egy régióhoz tartozó kisebb egységek (leggyakrabban országok) ráadásul nem is feltétlenül kell hogy fizikai közelségben legyenek egymással (erre a későbbiekben látunk majd néhány példát). Melyek tehát ezek a globális, de nagyon eltérő súlyú régiók és miként jellemezhetők? Az első csoportba azok az országok tartoznak, amelyek esetében a nemzeti/országos kiválóságot megtestesítő tudományos eredmények egyben (és gyakorlatilag automatikusan) globális kiválóságot és sikert is jelentenek. Azaz olyan jellegű kutatások, olyan fórumokon ismertetve, olyan platformokon publikálva, olyan impakt faktort implikálva, olyan (szó szerinti és metaforikusan értett) nyelven megfogalmazva, amelyek globális presztízst és relevanciát eredményeznek, illetve jelentenek – majdhogynem automatikusan és definíciószerűen. Egyetlen olyan ország van a világon, ami kétségtelenül ebbe a csoportba tartozik: az Amerikai Egyesült Államok. A legtöbb kutató idesorolja még a legjelentősebb gyarmati múlttal rendelkező, szintén angol nyelvű országot: Nagy-Britanniát is. A transznacionális akadémiai tőke felhalmozása szempontjából kiemelt jelentőségű faktorok, azaz doktori fokozatot adományozó intézmény, publikációk nyelve és fóruma (azaz tudományos periodikák és ezek, illetve tudományos könyvek kiadói) mind az Egyesült Államokban koncentrálódnak a legintenzívebben, illetve ahhoz kötődnek a legszorosabban. A második csoportba azon országok (nemzeti és transznacionális) akadémiai tőkéjét akkumuláló kutatói, illetve intézményei (egyetemek, illetve kutatóhelyek) tartoznak, amelyek globális szinten is jelentősebb gazdasággal és népességgel rendelkeznek, *és* amely országok kutatói számára mind a transznacionális, mind pedig a nemzeti, országos tudományos karrier lehetősége is adott, de – ellentétben az első csoportba tartozó kollégáikkal – a kettő nem (tudja) egymást fedni. Egyéni és intézményes döntések eredménye az, hogy „és", illetve „vagy-vagy" kerül a két lehetőség közé, azaz: nemzeti/országos karrier (és akadémiai tőkefelhalmozás) *és* transznacionális karrier (és akadémiai tőkefelhalmozás), illetve nemzeti/országos karrier (és akadémiai tőkefelhalmozás) *vagy* transznacionális karrier (és akadémiai tőkefelhalmozás). Az ezen csoportba tartozók esetén a nemzeti/

országos karrier és akadémiai tőkefelhalmozás *nem* járul hozzá a transznacionális karrier építéséhez és a transznacionális akadémiai tőke felhalmozásához. Ezek – ismét: ellentétben az első csoportba tartozókkal – párhuzamos, egymást nem erősítő folyamatok.[9] Ide sorolódik, például Németország, Franciaország, Japán vagy – picit speciális esetként, amiről lesz még szó – Spanyolország. A harmadik csoportba tartozókat az jellemzi, hogy nem igazán adott a nemzeti/országos karrierépítés lehetősége, leginkább amiatt, mert kis népességű (ám többnyire igen jómódú) országokról beszélünk esetükben (Benelux államok, Izrael, Svájc stb.). Ezen országokban az egyéni a tudományos karriert definíciószerűen a nemzetközileg (is) értelmezhető, transznacionális kontextusú tudományos eredmények elérése jelenti, valamint az, hogy akadémiai tőkéjüket, nagy arányban, már azzal alapozzák meg, hogy doktori fokozatukat az első csoportba tartozó országokban (közülük is inkább az USA-ban) szerzik meg. A negyedik, utolsó csoportba tartozik a világ legtöbb országa: ezek akadémiai szférájában gyakorlatilag alig ismert a nemzetközileg értelmezhető karrier. Azok, akik mégis képesek ilyet befutni, szinte kivétel nélkül annak köszönhetik transznacionális akadémiai tőkéjük akkumulálását, hogy maguk mögött hagyják származási helyüket (a gyakorlatban ez leginkább azt jelenti, hogy doktori fokozatukat már az első három csoportba tartozó országok egyikének egyetemén szerzik).[10]

Tovább bonyolítja a képet, amire különféle diszciplínák kutatói is felhívják a figyelmet, hogy az ún. perifériá*ról* és/vagy perifériá*ból* úgy beszélni, hogy azt a centrum(ok)ban is meghallják, csak úgy lehet – és az a helyzet, hogy e szabálynak ellentmondó példát nem nagyon találhatunk –, ha a beszélő elsajátította, interiorizálta a centrum által elvárt (szó szerinti és metaforikusan értett) nyelvet, diszkurzív kontextust, és rendelkezik annak megfelelő habitussal (utóbbi, ismét csak definíciószerűen, aligha lehet más, mint másodlagos elsajátítású habituskészlet).[11]

Ahogy e tematikus egység bevezetésekor már jeleztem, a fenti globális régiók határai, valamint a bennük azonosítható hatalmi pozíciók is folyamatosan változnak, Bauman nyomán *fluid*nak tételezhetők. A spanyol nyelvű akadémiai világ például képesnek tűnik érdekérvényesítésre: nem az angol nyelvűvel szemben (az szinte lehetetlen volna), hanem amellett. A kínai út pedig más

9 Nyelv, nyelvhasználat és (nyelvi-kulturális) identitás kapcsán még szó esik kapcsolódó jelenségekről a későbbiekben.

10 Fentieket leginkább egy magyar kutató, Demeter Márton munkássága alapján ismertettem, és ennek kapcsán megjegyzendő, hogy (többek között) az ő kutatásai alapján nagyon plasztikusan kirajzolódnak azok a döbbenetes aránytalanságok, amik a globális tudástermelést és a transznacionális akadémiai tőke felhalmozását jellemzik. Az ún. centrumországok kutatói jegyzik a legmagasabb presztízsű publikációk 70-80, akár 90 százalékát is, tudományterülettől függően. A részletekért lásd Demeter publikációit.

11 Talán a legbeszédesebb példa ennek megvilágítására annak tudatosítása, hogy a posztkoloniális tanulmányok (Postcolonial Studies) legismertebb képviselői (A. Appadurai; H. K. Bhabha; S. Hall; E. Said; G. C. Spivak) kivétel nélkül centrumországokban szereztek tudományos fokozatot, gyűjtöttek akadémiai tőkét és építettek (transznacionális) akadémiai karriert. A habitusról a későbbiekben lesz még szó.

okból érdemesül figyelemre: nem egy „autonóm másodlagos centrumot" céloz meg létrehozni (Demeter, 2019: 94) (ami értelmezés nem lenne teljesen indokolatlan a spanyol nyelvű példa esetén), hanem már létező centrumpozíciókat foglal el. Ennek több módja és figyelemreméltó eredményei is vannak, ezek közül járunk körül néhányat a továbbiakban, kiemelten is annak témáját, hogy a Kínába visszatérő, transznacionális akadémiai tőkével (is) rendelkező kutatók/oktatók milyen és mekkora szerepet játszanak ezekben a folyamatokban.

Alapvetésként megállapítható (és ennek részleteit, illetve konkrét összetevőit a következőkben ki is fogom fejteni), hogy a vizsgált csoport („*returned academics*"[12]) igen jelentős mértékben és jól körülhatárolható területeken járul nagyban hozzá a kínai felsőoktatás innovációs folyamataihoz, azok látványos sikereihez. Ezen (jelentős) hozzájárulást felhalmozott transznacionális akadémiai tőkéjük, forrásaik és kapcsolatrendszereik teszik lehetővé, azok mobilizálják. Ennek részletei, illetve ezek otthoni hasznosulási módjai alább kifejtésre kerülnek, ezek bevezetése és tárgyalása előtt azonban egy fontos megállapítást/kitételt kell tennünk, ami az ezek és rokonjelenségek értelmezési módjára vonatkozik, arra tehát, hogy miként interpretáljuk ezeket a jelenségeket.

Hosszú évtizedek teltek úgy el, hogy (különösebben mélyreható reflexió megtétele nélkül) *agyelszívás*ként („brain drain") került a vizsgált jelenség meghatározásra. Azaz meglehetősen egyoldalú folyamatként tételeződött, amelyben vannak nyertes, profitáló felek, és vannak veszteséget elkönyvelő felek. Az utóbbi körülbelül két évtized (azaz gyakorlatilag a 21. század eddig eltelt része) azonban több olyan, nagyon jelentős és látványos változást is hozott, amik nem pusztán lehetővé teszik, de szinte kikényszerítik, a szó jó és előre vivő értelmében, azt, hogy egy másfajta értelmezésnek (is) teret adjunk. Q. Chen és Y. Li ezzel foglalkozó tanulmányában például központi értelmezői szerepet kap ez a megváltozott interpretációs keret. A folyamatot ők akként tekintik át, hogy az miként tagozódik/tagozódhat be a *fenntartható fejlődés* globális, transznacionális trendjeibe. Nem gyökeresen új jelenséget vizsgálnak tehát (noha vannak ennek új elemei is), hanem bevezetnek egy olyan értelmezési keretet, ami lehetővé teszi azt, hogy másként lássuk és értékeljük ezeket a jelenségeket és folyamatokat.

A meglehetősen negatív konnotációjú *brain drain* kifejezés helyett, de legalább mellett, felhívják azon értelmezési lehetőségekre is a figyelmet, illetve mutatnak rá ezek létjogosultságára, amikre a *brain gain*, illetve a *brain circulation* (nehezen magyarítható) kifejezései utalnak. A jelenkor globális tudástranszfer folyamatai, a nemzetközi kooperációk, a transznacionális innovációk – többek között – erre a jelenségre (is) alapozódnak, arra tehát, hogy ezen aktorok (személyek, személycsoportok, intézmények) transznacionális mezőkben te-

12 Lásd az 1. táblázat megfelelő sorát, illetve az ott megadott egyéb információkat is, a transznacionális egyének releváns csoportját illetően („felülről szerveződő", illetve, kisebb mértékben, „megfordított" transznacionalizmus).

vékenykednek, illetve akár létre is hoznak ilyeneket.[13] Ebben az értelmezési keretben már nem egyirányú mobilitásokról és folyamatokról beszélhetünk, hanem többirányú, fluid közegben megvalósuló interakciókról, amelyek jelentős mértékben hozzájárulnak a globális gazdaság működéséhez.

Az 1970-es évek vége óta, azaz mióta Kína jobban kinyitott a világ felé, nagy számban vándoroltak centrumországokba olyan ambiciózus fiatalok, akik új (vagy átmenetileg új) hazájukban gyökeret eresztettek és karriert futottak be az akadémiai szférában (is). Az utóbbi években viszont, több tényezőnek is köszönhetően, az e csoporthoz tartozók közül jelentős számban térnek haza Kínába. Ezt motiváló tényezők egyrészt azok a hivatalos intézkedéscsomagok, amelyek vonzóvá teszik a lépés megtételét: nemzetközileg is versenyképes kompenzáció és nemzetközi mércével is versenyképes munkakörülmények.[14] Kutatások azt bizonyítják viszont másrészt, hogy nem is feltétlenül ezek a hivatalos intézkedéscsomagok a legfontosabb motiváló tényezők, hanem olyan, egzakt módon kevésbé megfogalmazható, kutatható és mérhető faktorok, mint egyéni karrierlehetőségek, nemzeti és kulturális identitás, habitus, családi szempontok stb. A harmadik nagyobb, motiváló erővel bíró tényezőt az olyan makroszintű elemek jelentik, mint például a kínai gazdaság szárnyalása a globális versenygazdaságban, a kitűnő kutatási lehetőségek, illetve a látványosan nemzetköziesültté vált felsőoktatási rendszer kiépítése (Chen–Li, 2019: 2).

Legfőképpen tudástranszfer és kapacitásbővítési folyamatokban van megkerülhetetlen szerepük, azáltal, hogy új tanításmódszertani, kutatási és felsőoktatás-menedzsment tudásokat és tapasztalatokat képesek megismertetni és meghonosítani az őket fogadó intézményekben. A következő négy területen várható tőlük jelentős tudás- és tapasztalattöbblet: angol nyelvi kompetencia; akadémiai vízió; szervezeti és menedzsment szkillek; valamint nemzetközi kapcsolatok kiépítése, fenntartása és ápolása. Rosen és Zweig (2005) a transznacionális (akadémiai) tőkét elemző eszmefuttatásukban akként definiálják a fogalmat, mint olyan tudományos és szervezeti, szervezési ismereteket magában foglaló tudás- és habituscsomag, ami nemzetközi ismeretek és kapcsolatok akkumulálása révén jön létre és – definíciószerűen – nem tudna megképződni a transznacionális dimenzió hiányában, tehát: a kizárólag hazájukban karriert építő kollégák kevéssé alkalmasak ezen

13 Ebbe a kategóriába tartoznak az ún. *Institutes for Advanced Studies* (IAS), amennyiben a *brain circulation* jelenségének biztosítanak intézményes kontextust. Az első ilyet a Princeton Egyetemen alapították 1930-ban, és a mai napig alig is utolérhető mintaként szolgál az őt követő, hasonló célokból létrehozott kutatóhelyeknek. Jelenleg körülbelül (definíciótól függően) 100-150 IAS létezik a világon, és több szempont alapján is csoportosíthatók. Régiónkban nyolc ilyet találunk, ezek a következők (alapításuk sorrendjében): IWM Wien; IFK Linz/Wien; New Europe College, Bukarest; Centre For Advanced Study, Szófia; Center for Advanced Studies Southeast Europe, Rijeka és Polish Institute of Advanced Studies, Varsó. Magyarországon jelenleg (2022) kettő IAS működik: a 2011-ben alapított Center for Advanced Study, CEU és a 2018-ban alapított Corvinus Institute for Advanced Studies (mindkettő Budapesten).

14 Többek között a következő neveken futnak ilyen programok Kínában az utóbbi években: „One Hundred Talent Program", „Program of Introducing Discipline-Based Talent to Universities" és „Overseas High-Level Talents Program" (Chen–Li 2019: 2).

szerepek betöltésére (ebből a felállásból aztán, könnyen kikövetkeztethető módon, jelentős feszültségek és érdekellentétek is adódnak, gyakorlatilag minden érintett intézményben).

A visszatérő, transznacionális akadémiai tőkével rendelkező oktatóktól és kutatóktól a következő területeken várnak el jelentős, jól látható eredményeket. Az első ilyen a rangos nemzetközi publikációk területe. A globális akadémiai versenyben az ilyen publikációk számítanak a legerősebb valutának, ezek mindenütt ismertek és elfogadottak (az, hogy ezek „termelésének" hátterében milyen faktorok és mekkora szerepet játszanak, más kérdés, és erre a kérdéskörre utal a tanulmány más helyütt). A második terület a nemzetközi fejlesztések, a nemzetköziesítés területe. Ide sorolódnak, többek között, a nemzetközi programok, a nemzetközi együttműködések, a hallgatói és oktatói csereprogramok, nemzetközi konferencialátogatások és -szervezések, nemzetközi (szerkesztő)bizottsági tagságok és egyebek. Nem indokolatlan megjegyezni, hogy a mindezekben betöltött szerep nem feltétlenül formális: nagyon gyakran ezek informális közreműködések (és sok esetben éppen informális jellegük teszi őket hatékonnyá). A harmadik nagyobb terület pedig az oktatás bizonyos területeire vonatkozik, kiemelten (és logikusan) is az angol nyelvű oktatásra. A kurrikulum nemzetköziesítése ugyanis az intezmény/egyetem nemzetköziesítettségének egyik, ha nem legfontosabb fokmérője. Ebben a folyamatban a transznacionális akadémiai tőkével rendelkező kollégák kiemelt fontosságú szerepet tudnak játszani – és ezt el is várják tőlük.[15]

A transznacionális akadémiai tőkével rendelkező oktatók és kutatók azonban – szinte kivétel nélkül – jelentős nehézségekről is beszámolnak vissza-, illetve beilleszkedésük folyamata kapcsán. Egy egyetemi struktúrát, szervezetet, működési és fenntartási módot ugyanis ahhoz képest könnyű megváltoztatni, hogy az adott intézmény működési kultúrája is megváltozzon. Egy nagyon találó kifejezéssel *akadémiai beltenyészetnek* („*academic inbreeding*") lehet nevezni azt a jelenséget (Chen–Li, 2019), ami a leginkább felelős azért, hogy megakadjanak a nemzetközi kontextusban is értelmezhető eredményeket ígérő folyamatok és fennmaradjanak a meglévő, megcsontosodott és gyakran a fejlődést gátló hierarchiák. Az egyik megkérdezett interjúalany a következőképpen fogalmaz:

A tehetségtámogatás területén markáns nézeteltérések vannak az egyetem felsővezetése és az az alatti szervezeti szintek között. Míg az egyetemvezetés nagy hangsúlyt fektet arra, hogy hazacsábítsa a tengerentúli tehetségeket, bizonyos dékánok és tanszékvezetők érzékenyek a témára, mert fenyegetésként tekintenek ránk [visszatérőkre]. Ez az ellenállás nem feltétlenül látványos: sokszor alig érzékelhető akadályokat gördítenek elénk, és a helyi források fölött is ők rendelkeznek. Őszintén szólva, az elnök támogatása híján aligha tudnék itt talpon maradni. Ez alapvetően kulturális kérdés. Az oktatói kar fele itt végzett.

15 A legrangosabb kínai egyetemek oktatási palettáján a kurzusok 5-10%-a angol nyelvű (Chen–Li, 2019: 6) és 2022 Magyarországán is jócskán találunk már arra példát, hogy bizonyos képzések már nem is kerülnek magyarul, hanem csak angolul meghirdetésre.

Ők meglehetősen hagyománytisztelők és nem igazán nyitottak új ötletekre és változásokra… Meg kell az embernek tanulnia, hogy hogyan birkózzon meg ezekkel a kérdésekkel (Chen–Li, 2019: 6).

Transznacionális identitás és habitus

A téma talán legjelentősebb kortárs kutatója, B. Harrington azt állítja, hogy a „hasadt habitus stratégiai előnyt jelenthet" bizonyos transznacionális elit értelmiségi szakmák művelői számára (2017: 282). E kijelentés kontextusa keretében azt vizsgáljuk majd, hogy a transznacionális elit értelmiségi lét definíciószerűen jelenti-e azt, hogy hasadt habitussal van dolgunk. Másként fogalmazva: a transznacionális értelmiségi elit tagjaként definiálható egyén habitusa vajon definíciószerűen hasadt-e. A vizsgálat tárgyát képezi azon folyamat(ok) feltérképezése és elemzése is, amely(ek) eredményeként létrejön a szóban forgó habitus. E folyamatok, tapasztalatok, élmények a szakmai karrier építése során (is) születnek – ez különösen igaz azon egyének esetében, akik kapcsolódó primér/elsődleges habitus birtoklásának hiányában kezdik meg szakmai életútjukat. Ennek egyik vetülete azon jelenkori jelenség leírása, elemzése és értelmezése, amire a transznacionális elit értelmiségi munkavégzésének praxisában képződő *globális habitus*ként utalhatunk.[16]

Ha és amikor lokálisból globálissá váló praxisokról beszélünk, definíciószerűen felmerülnek azon tér alakulásának jellegzetességei, változásai, amelyet a vizsgált szakmák képviselői, akár szó szerinti, fizikai vagy virtuális értelemben létrehoznak, belaknak, amihez kötődnek, ami (egyéni, kulturális) identitásuk részévé válik. A szakirodalom ezeket transznacionális tereknek hívja („*transnational spaces*") és két nagyobb csoportra oszthatók. Az egyik a globális nagyvárosok, a másik pedig azon – egyre növekvő jelentőségű – virtuális terek, amelyek például multinacionális szervezetek vagy a globális infokommunikációs csatornák terén belül képződnek.[17] Elsősorban a fizikai értelemben (is) vett mobilitás kutatása kapcsán rajzolódnak ki azok a minták, amelyek magyarázó erővel bírnak a lehetőségek kiaknázása tekintetében, a képességek (valamint tudás és habitus) alapján. Itt is két nagyobb csoportról beszélhetünk: az egyik a makro-, a másik a mikrostrukturális tényezők halmaza. Előbbiekhez tartozik például a gyarmati örökség („*postcolonial legacy*"), utóbbiakhoz a személyes szakmai kapcsolati háló, illetve tőke, az elsődleges, illetve másodlagos habitus elemei, piacképes tudás, nyelvismeret stb. Teljesen logikusnak tűnik

16 Ehhez kapcsolódó, általánosabb érvényű terminus a *mediatizált transznacionális életstílus*é (*mediated transnational lifestyle*), ami az infokommunikációs technológiák (ICT Information and Communication Technology) szédületes ütemű fejlődésének, hozzáférhetőségének és globális elterjedtségének köszönheti születését, és nem látszik különösebb jóstehetség szükségessége ahhoz, hogy azt mondjuk: ezen folyamatnak csak a legelején vagyunk. A 2020 eleje óta tartó Covid-19 globális pandémia csak tovább gyorsítja ezt és a hozzá kapcsolódó folyamatokat.

17 Lásd erről például A. Athique *Transnational Audiences* című könyvét.

az, például, amit statisztikák is látványosan alátámasztanak, hogy az egykori brit gyarmatbirodalomhoz tartozó területekről folyamatosan és nagy számban érkeztek/érkeznek a vizsgálat tárgyát képező csoporthoz sorolható egyének és családjaik leginkább az Egyesült Államokba, az Egyesült Királyságba, illetve más, fejlett gazdasággal rendelkező angol nyelvű, illetve angol nyelven is funkcionáló országokba, régiókba (Ausztrália, Hong-Kong, Kanada, Malajzia, Szingapúr, Új-Zéland stb.). A kutatások arra is felhívják viszont a figyelmet, másrészt, hogy jelentős azon nyelvi, kulturális közösségek száma is, amelyekre egyáltalán vagy többnyire nem jellemző a mobilitásra való hajlandóság (ennek nyelvi és egyéb okait is vizsgálják).[18] Európában ilyen országok Franciaország vagy Spanyolország, a nem európai, de fejlett gazdasággal rendelkezők közül pedig például Japán. Ennek fényében különösen relevánsnak tűnik az a kérdés, hogy a transznacionális értelmiségi elit nemzetközi mobilitása milyen mértékben szorítkozik az angol nyelvű célországokra.[19]

A fent említett Japán, annak nagyvárosai és kiemelten is a főváros, Tokió több szempontból érdekes – és nem angol nyelvű célországokba irányuló transznacionális értelmiségi mobilitás kutatása szempontjából releváns – terepe idevágó vizsgálódásoknak. Ahogy arra S. Yamamura felhívja a figyelmet, a globális nagyvárosok kutatása („*global city research*”) kapcsán gyakran kerülnek ugyan a vizsgálódások terébe, akár fókuszába is a transznacionális vállalatok, illetve a transznacionális értelmiségiek, azonban az ilyen esetek túlnyomó többségében ezen aktorok gazdasági hatása az, ami a kutatás tárgyát képezi. Márpedig, ha globális vagy regionális szinten jelentős nagyvárosok adják a kutatás földrajzi, térbeli értelemben vett keretét, akkor logikus azon kérdések felvetése is, amelyek arra irányulnak, hogy a transznacionális vállalatok, illetve a transznacionális értelmiségiek, akik és amelyek munkájuk, de magánéletük, családjaik kapcsán is (legalább részben, legalább időlegesen) e városokhoz kötődnek, e városok (is) alakítják identitásukat, mi módon, miért és milyen mértékben alakítják ezen nagyvárosok tereit, de, akár túlmenve az alakításon: miként *konstruálnak* ezen aktorok önálló, a szakirodalomban transznacionálisnak nevezett tereket. Röviden: a térhasználat, valamint a tér konstruálása válik vizsgálat tárgyává. Konkrétabban: a lakó- és munkahely térbeli elhelyezkedése a globális vagy regionális nagyváros szövetében, a társadalmi eseményeknek helyet adó lokációk, a szabadidős tevékenységek helyszínei, azaz a transznacionális lét mindazon aspektusai, amelyeknek (fizikai vagy virtuális) térbeli dimenziója (is) van.

Az urbanisztikai kutatások markáns új területeinek egyike éppen ezekkel a lokációkkal foglalkozik, az angol nyelvű szakirodalomban *global city-regions* terminussal utalva rájuk. Helyi jellegzetességeik és helyi dinamikáik nagyon

18 Az EF EPI (English Proficiency Index) nagymintájú empirikus kutatások alapján készült rangsorai magyarázhatnak bizonyos trendeket, lásd itt: https://www.ef.edu/epi/

19 A nem angol nyelvű célországokba irányuló, e kategóriába tartozó mobilitások esetén erősen árnyalja a képet az a tény, hogy az ebben részt vevő egyének és csoportok által generált valós és/vagy virtuális transznacionális terek viszont túlnyomó többségükben angol nyelvűek.

jelentős változásokon esnek át a globalizáció eredményeként és növekvő mértékben függetlened(het)nek a nemzetállamoktól, globális jelentőségű eseményeknek, illetve jelenségeknek teret adva (Hoyler, 2018), az őket (részben) belakó, illetve akár (részben) megkonstruáló transznacionális értelmiségiek aktív közreműködésével.

Yamamura több tucat mélyinterjú alapján végzett ilyen irányú kutatása azt a képet vetíti elénk, hogy két, markánsan megkülönböztethető (ám érdekes módon esetenként egymást is átfedő) típusa van a kortárs Tokióban élő és dolgozó transznacionális értelmiségiek térhasználatának. Ezek egyike a nagyváros ún. Arany Háromszögén *(Golden Triangle)* belüli elhelyezkedés, ahol koncentráltan vannak jelen a multi- és transznacionális vállalatok irodái és székhelyei, az angol nyelven (is) szolgáltatásokat nyújtani tudó vállalkozások, üzletek, szórakozóhelyek, valamint azok az oktatási intézmények, ahová a célcsoport iskolába járatja gyerekeit. Ezeket a nagyvárosi tereket nevezi Yamamura *gaijin* gettóknak. A másik típus jóval kevésbé koncentrált a város bizonyos területeire: az ezeket belakó/használó transznacionális értelmiségiek szervesebb és diszperzebb módon válnak a városlakók és -használók csoportjainak tagjaivá, őket Pro-Tokyoites-nek nevezik. Utóbbi csoportba tartozók döntését egyéni életmódválasztásuk határozza meg a legnagyobb mértékben, az előbbiekbe tartozókét pedig, a kutató vizsgálódásai alapján, ezeknél jóval mélyebb, strukturálisan beágyazottabb tényezők/erők, mint például gazdasági, politikai, kulturális döntéshozók tevékenységeinek eredményei. Ez utóbbi összefüggés teret kínál természetszerűleg városfejlesztési koncepcióknak is, azaz lehetőséget ad tudatos városrendezési elképzelések megvalósítására (például olyan új városnegyedek kialakításával, amelyek elsődleges célközönsége éppen ez a réteg).[20] A cél ezekben az esetekben az, hogy még vonzóbbá tegyék ezeket a globális vagy regionális nagyvárosokat a transznacionális vállalatok, érdekcsoportok, egyének számára: ideális esetben a helyi, a nemzeti és a nemzetek feletti, valamint a gazdasági, politikai és kulturális érdekek és szempontok is találkozhatnak akár.[21]

A transznacionális értelmiségi lét kritériumairól többször és több helyütt is esett már szó ebben a tanulmányban. Ezek közé sorolódik a nyelvismeret és -használat, valamint a speciális habituskészlet. Egyik terület sem nevezhető teljes mértékben fehér foltnak a nemzetközi szakirodalomban és kutatásokban, jóllehet utóbbiak nem ezekre a kérdésekre fókuszálnak elsősorban, amikor a vizsgált csoportot próbálják pontosabban leírni és jellemezni. Feltűnőbb a hiány olyan fontos, ezekhez erősen kapcsolódó lehetséges és jelentős kutatási területek esetében, mint például a transznacionális értelmiségi csoporthoz tartozók identitásvizsgálata. Az identitás jó pár területe képezheti kutatás tárgyát

20 Ezek többfélék lehetnek: zöldmezős vagy rozsdaövezeti beruházások, dzsentrifikációs folyamatok tudatos generálása és befolyásolása stb. Mindezek Budapesten és a kelet-középeurópai régió más nagyvárosaiban is megfigyelhető jellegzetességek.

21 És, természetesen, ezek ellenkezőire is találunk jó pár példát (eredeti, helyi lakosok, lakóközösségek szegregálttá válása, megfizethetetlenné váló lakbérek, környezetrombolás stb.).

és kecsegteti a kutatókat (illetve az ő munkáik alapján [is] dolgozó döntéshozókat) olyan eredményekkel, amelyeknek a tudományos, teoretikus hozadékán túl gyakorlati és alkalmazható vetületei is vannak. Az egyéni identitás következő rétegei különösen fontos kutatási területeknek tűnnek: szakmai identitás, kulturális identitás, nemi és társadalmi nemi (gender) identitás, családi identitás, politikai identitás. Az alábbiakban ezek közül érintünk néhányat, kiemelten is a nyelvismeret és -használat talaján megképződő (és változó) kulturális identitást.

M. Boussebaa és A. D. Brown 2016-os tanulmányukban már egy tíz évvel korábbi (2005) munkára hívják fel a figyelmet, amelyben a szerzőcsapat azon kutatások hiányára utal, amelyek a globális anglicizálódás[22] identitásra gyakorolt hatását vizsgálnák. Akkori (2016) meglátásuk szerint gyakorlatilag nem történt előrelépés ezen a területen az ő kutatásaikat megelőző évtized során (körülbelül tehát 2005 és 2016 között). A jelenség megléte pedig senki előtt nem ismeretlen, és valószínűleg nagyon kevesen vonnák kétségbe jelentőségét is. Kiváltó oka a globalizáció – bármennyire triviálisan hangzik is. Az utóbbi évtizedek során a globalizált piac- és versenygazdaság kikényszerítette azt, hogy a régebb óta már a legjelentősebbnek minősülő *lingua franca*, az angol nyelv szédületes tempóban növekvő számú nem angol nyelvű környezetben működő szervezet *mindennapi nyelv*évé váljon (Boussebaa, 2016). Egy *lingua franca mindennapi nyelvvé* válása, különösen globális szinten, nem pusztán mennyiségi, hanem minőségbeli változás is, nagyon komoly, többféle és nagyszámú kapcsolódó következményt generálva (ezek egyike az identitásra gyakorolt hatás).

A Boussebaa–Brown szerzőpáros kutatása azért is releváns és útmutató, mert a transznacionális értelmiségi eliten belül a minket is leginkább érdeklő szféra kontextusában végzik azt: a transznacionális akadémiáéban. Emellett az ő kutatásaik másokéval is termékeny és előre vivő párbeszédbe hozhatók, különösen azokéval, akik a transznacionális tudástermelés globális mintázataival, de fogalmazhatunk pontosabban és drasztikusabban is: annak látványos (és folyamatosan újratermelődni látszó) egyenlőtlenségeivel és aránytalanságaival foglalkoznak. Az utóbbiak kutatásaira rímel a Boussebaa–Brown szerzőpáros azon tétele, miszerint az „anglicizálódás olyan dominanciaként értelmezhető, ami [a meglévő] centrum–periféria identitásviszonyokat (re)produkálja" (2016: 2).

22 A fogalom arra a jelenségre utal, amikor nem angol nyelvű környezetben válik az angol nyelv dominánssá, ismerete és használata elvárássá. Ahogy az idézett szerzőpáros megjegyzi, különféle – ezeket a jelenséget leíró – fogalmak vannak forgalomban, még a szakirodalomban is. Ilyenek például az anglicizálódás („Englishization"), a vállalati anglicizálódás („corporate Englishization") és – az általuk, a tanulmányban is preferált – szervezeti anglicizálódás („organizational Englishization") (19). Néhány megjegyzés a kérdéskör kapcsán: 1) kissé nehézkes a fogalom javasolt magyarítása („anglicizálódás"), a szerző reméli, hogy javaslat születik ennél jobbra is, 2) valamennyire félrevezető is, nemcsak magyar, de angol szövegkörnyezetben is, hiszen a jelenség inkább utal *amerikanizálódás*ra, mint anglicizálódásra, de a nemzetközi szakirodalomban is bevett szokás szerint *American English*-t használunk, nem pedig *American*t, amennyiben nyelvi identitáson (is) alapuló személyes, kulturális identitásról beszélünk és 3) szükségtelen részletesen ecsetelni, hogy a kérdés vizsgálata mennyire releváns és fontos hazánkban és a régióban is, annak figyelembevételével különösen, hogy milyen mértékben vált az angol nyelv használata nemcsak elterjedtté, de elvárttá is az utóbbi egy, másfél évtized során azon szakmacsoportokban, amelyek a leginkább érintettek.

Mivel nyelv(használat) és identitás meglehetősen szorosan kapcsolódik egymáshoz, logikus annak felvetése, hogy mi történik abban az esetben (és ez nem teoretikus felvetés, hanem a [transznacionális szférákban, így a transznacionális akadémiai szférában is dolgozók] mindennapjainak tárgyszerű leírása), ha az angoltól különböző nyelv korábbi használata *nem mellett*, *hanem helyett* az angol válik közel egyeduralkodóvá, ahogy ez történik nemcsak a vállalati, de a tudásipari szektorban is. Az identitásképz(ődd)és, ahogy ezt az elmúlt évtizedek kutatásainak és elméletalkotásainak nyomán tudjuk, nem rigid folyamat, és eredménye sem teljes mértékben fixált – sokkal inkább fluid, változó, alakuló. Ennek fényében különösen izgalmas és releváns kérdés annak vizsgálata, hogy ez miként alakul az akadémiai szférában, ahol is – vélik kutatók – kedvezőbb feltételek alakíthatók a preferált identitás megkonstruálásához.

„Global business speaks English", azaz a globális üzleti szféra angolul beszél, idézik Neeley-t (Boussebaa, 2016: 5), és azon nyomban hozzáteszik, hogy ugyanez vonatkozik a globális akadémiai szférára is, amit ennek mintájára – talán kissé bombasztikusan – úgy fejezhetnénk ki, hogy „The global university speaks English".[23] Az idézett kutatók nehézsúlyú foucauldiánus értelmezési keretbe ágyazva tárgyalják a kérdést, amire itt és most nekünk nem feltétlenül van szükségünk. Gondolatmenetünk szempontjából elég annyit megjegyezni, hogy – ennek nehézségét nem tagadva – magunk is elismerjük Foucault zseniális és aligha túlbecsülhető jelentőségű hatalom (és rezisztencia) elméletének hasznosságát és relevanciáját a probléma vizsgálatakor. Ilyen értelmű identitásképzésről, Foucault-t követve, a fegyelmező hatalom („*disciplinary power*") terében és kontextusában lehet beszélni, ami az embert a legapróbb sejtjeiig áthatja („*seeps into the very grain of individuals*" – ahogy magát a francia gondolkodót idézik [2016: 4]), és olyan viselkedés- és életmódválasztásokat eredményez, amelyek egyrészt illeszkednek a kívánatosnak tartott mintázatokba és elvárásokba, másrészt viszont felügyelik és büntetik az ezektől eltérő(eke)t. A hatalom efféle működéséhez elengedhetetlen e logika interiorizálása az általa felügyelt egyének részéről, akik ekként tehát hasonló módon fogják alkalmazni a felügyelet és büntetés technikáit – ráadásul nem pusztán másokkal, de önmagukkal szemben is.[24] Ezen technikák egyik leghatásosabb eszköze – és egyben megjelenési formája is – a nyelv. Így zárul tehát a logikai kör.

Az egyetemi-akadémiai szféra partikularitásaira alkalmazva a fentieket, ezek azt jelentik, hogy az utóbbi egy-két évtized során globálisan megkerülhetetlenné vált, a Foucault-i értelemben vett hatalmi és fegyelmező funkciókkal is bíró rangsorok és egyéb keretrendszerek kikényszerítik az általuk ge-

23 Ennek ellentmondásairól (is) lásd a *The Paradox of the Global University* című tanulmányt, M. L. Stevens és S. Giebel tollából.

24 Ne feledjük azonban, szintén Foucault-t követve, hogy ahol hatalom van, ott ellenállás is van. Ez igaz természetesen a nyelvhatalmi kontextusban is, és figyelemreméltó módokon mutatkozik meg a nyelvi-kulturális identitásformálások során (az akadémiai szférában is).

nerált mintázatokba való betagozódást[25] – és ez kivétel nélkül az angol nyelv közegében zajlik. Nemcsak intézmények, hanem egyének is pusztán e mátrixban vál(hat)nak értékelhetőkké és értelmezhetőkké. Ez az értelmezési keret azt láttatja, hogy a transznacionális kontextusban tevékenykedő intézmények és szervezetek (így természetesen az idesorolható egyetemek és kutatóhelyek is) hatalmi rezsimekként („*regimes of power*") (is) funkcionálnak (Boussebaa, 2016: 16), többek között az identitásképzés területén.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy a kortárs globalizációs folyamatok kontextusában megvizsgáljam egy arányát tekintve nem, ám befolyását vizsgálva annál nagyobb jelentőségű társadalmi csoport jelenkori státuszát, jellemzőit és jelentőségét. Azok aránya, a globális népességhez viszonyítva, akik azon ország határain kívül élnek és dolgoznak, mint ahol születtek – az utóbbi évek jelentős migrációs mozgásait is figyelembe és számba véve – még mindig nem éri el a 4%-ot. Közéjük sorolódnak azok is, akiket transznacionális egyéneknek, illetve transznacionális családoknak nevez a szakirodalom. Túlnyomó többségük alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik, és habituskészletük sem kedvez társadalmi előmenetelüknek. Ezen – globális – kisebbségnek azonban szintén van egy – arányát tekintve – (törpe)kisebbsége, akiket a szakirodalom *transnational professionals* néven nevez. Ennek magyarítására javaslom a *transznacionális értelmiségi elit* kifejezést, és jelen tanulmányommal a rájuk irányuló társadalomtudományi kutatások meghonosodásához kívánok hozzájárulni, bemutatva azon globális folyamatokat is, amelyek nagy mértékben járultak és járulnak hozzá ma is ahhoz, hogy súlyuk és befolyásuk magasan számarányuk felett legyen tételezhető.

Irodalom

Athique, A. (2016): *Transnational Audiences: Media Reception on a Global Scale.* London: Polity.

Bauman, Z. (2000): *Liquid Modernity*. London: Polity.

Blaskó, Zsuzsa (2016): Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle*, 6(1): 71–88. DoI: 10.18030/socio.hu.2016.1.71

Boussebaa, M. and **A. D. Brown** (2016): Englishization, Identity Regulation and Imperialism. *Organization Studies.* 1–23. DOI: 10.1177/0170840616655494

25 Gondoljunk itt azokra a „kiválósági" elemekre, illetve szempontokra, amelyeket a tanulmány több más pontján is említek, és amelyek akkumulálása a(z egyéni és intézményi) transznacionális tőke növekedéséhez vezet: makulátlan tanulmányi pedigré (értsd: ideálisan angol nyelvű elitegyetemen elnyert tudományos fokozat), megfelelő fórumokon való kutatási beszámolók, oktatási és kutatási támogatások elnyerése (értsd: angol nyelvű elitegyetemekre elnyert ösztöndíjak) és a legfontosabb, szinte globálisan fetisizált tétel: elsőrangú, angol nyelvű publikációk.

Chen, Q. and **Y. Li** (2019): Mobility, Knowledge Transfer, and Innovation: An Empirical Study on Returned Chinese Academics at Two Research Universities. *Sustainability*. 11(22): 1–14. 10.3390/su13031333

Demeter, Márton (2020): *Academic Knowledge Production and the Global South: Questioning Inequality and Under-Representation*. London: Palgrave Macmillan. 10.1007/978-3-030-52701-3

– (2019): The World-Systemic Dynamics of Knowledge Production: The Distribution of Transnational Academic Capital in the Social Sciences. *Journal of World-Systems Research*, 25(1): 112–144. https://doi.org/10.5195/JWSR.2019.887

Evetts J. (2003): The Sociological Analysis of Professionalism: Occupational Change in the Modern World. *International Sociology*. 18: 395–415. https://doi.org/10.1177/0268580903018002005

Harrington, B. (2017): Habitus and the Labor of Representation Among Elite Professionals. *Journal of Professions and Organization*, 4: 282–301.

Harrington, B. and Seabrooke, L. (2020): Transnational Professionals. *Annual Review of Sociology*, 46: 399-417. https://doi.org/10.1146/annurev-soc-112019-053842

Hoyler, M.; Parnreiter, C.; Watson, A. (2018): *Global City Makers: Economic Actors and Practices in the World City Network*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Hunter R.; Oswald A.; Charlton B. (2009): The Elite Brain Drain. *The Economic Journal*. 119: F231–F251.

Ioannidis J. (2004): Global Estimates of High-Level Brain Drain and Deficit. *The FASEB Journal*. 18: 936–939. https://doi.org/10.1096/fj.03-1394lfe

Kaldor, M. (1999): Transnational civil society. in: T. Dunne and N. Wheeler (Eds.): *Human Rights in Global Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 195–213.

Neeley, T. (2012): Global Business Speaks English. *Harvard Business Review*, 90: 116–124.

Portes, A. (2001). Introduction: The debates and Significance of Immigrant Transnationalism. *Global Networks*, 1(3): 181–194.

Portes, A., Guarnizo, L. E., and Landolt, P. (1999): The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2): 217–237.

Rosen, S.; Zweig, D. (2005): Transnational Capital: Valuing Academic Returnees in a Globalizing China. in: Li, C., Ed. *Bridging Minds Across the Pacific: U.S. – China Educational Exchanges*. Lanham, MD: Lexington Books, 111–132.

Schiller, N. G., Basch, L., and **Blanc-Szanton, C.** (1992a): Towards a Definition of Transnationalism. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645(1): 9–14.

– (1992b): Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645(1): 15–24.

Stevens M. L. and **S. Giebel** (2020): The Paradox of the Global University. in: Rider S.; Peters M. A.; Hyvönen M.; Besley T. (Eds.) *World Class Universities: A Contested Concept*. Springer: Singapore. 123–137. https://doi.org/10.1007/978-981-15-7598-3_9

Tedeschi, M., Vorobeva, E., and **Jauhiainen, J. S.** (2020): Transnationalism: Current Debates and New Perspectives. *GeoJournal*. https://doi.org/10.1007/s10708-020-10271-8

Vertovec, S. (1999): Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2): 447–462.

– (2009): *Transnationalism*. London: Routledge.

Yamamura, S. (2019): Transnational Professionals' Socio-Spatial Venturing Out to the Tokyo Global City-Region, *Regional Studies, Regional Science*, 6(1): 512–519. DOI: 10.1080/21681376.2019.1677173

A TÉRSÉGI VÁLLALKOZÁSI TÉRSZERKEZETI MODELL ELMÉLETI BEMUTATÁSA

Makszim Györgyné dr. Nagy Tímea

Absztrakt: Tanulmányomban a vállalkozások térszerkezeti jellemzőinek elméleti modelljét kívánom bemutatni, melynek a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell nevet adtam. Ez a modell egy területileg integrált vállalkozási térszerkezeti modell, amely egy kiválasztott térségben a vállalkozási struktúra területi fejlődésre gyakorolt hatásainak mérésére hivatott. A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell a vállalkozások kvantitatív és kvalitatív jellemzőit, azok összefüggésrendszerét veszi górcső alá, figyelembe véve, hogy a vállalkozások strukturális jellemzői mélyen beágyazódnak a makro- és mezoszintű gazdasági folyamatokba. A modellalkotás folyamatát komoly szakirodalmi áttekintés előzte meg, melyek közül részletesen foglalkoztam a Paul Krugman (2003) által képviselt Új gazdaságföldrajz elmélettel, a Michael Porter (1990) munkásságához kötődő *Rombusz*-modellel, Michael Storper (1997) *Szentháromság*-modelljével, valamint Lengyel Imre regionális versenyképességi *Piramis*-modelljével (Lengyel, 2000). Ezek eredményeire épül az a gondolati keret, mely révén a térszerkezet és a területi folyamatok vállalkozási szférára gyakorolt hatása empirikusan elemezhetővé válik.

Kulcsszavak: vállalkozás, vállalkozási struktúra, térszerkezet, modell, mikro-, makro- és mezoszint, területi különbségek.

Abstract: *In my study, I present a theoretical model of the spatial characteristics of enterprises, which I have named the Regional Entrepreneurial Spatial Structure Model. This model is a regionally integrated spatial structure model of businesses designed to measure the impact of the business structure on regional development in a selected area. The Regional Entrepreneurial Spatial Structure Model focuses on the quantitative and qualitative characteristics of enterprises and their interrelations, taking into account that the structural characteristics of enterprises are deeply embedded in macro- and meso-level economic processes. The modelling process has been preceded by a substantial literature review, including in particular the New economic geography theory of Paul Krugman (2003), the Rombus model associated with the work of Michael Porter (1990), Michael Storper's (1997) Trinity model and Imre Lengyel's Pyramid model of regional competitiveness (Lengyel, 2000). These results provide the conceptual framework for an empirical analysis of the impact of spatial structure and territorial processes on entrepreneurship.*

Keywords: *business, business structure, spatial structure, model, micro-, macro- and meso-level, territorial differences.*

Bevezetés

Tanulmányomban a vállalkozások térszerkezeti jellemzőinek elméleti modelljét kívánom bemutatni, melynek a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell nevet adtam. Ez a modell egy területileg integrált vállalkozási térszerkezeti modell, amely egy kiválasztott térségben a vállalkozási struktúra területi fejlődésre gyakorolt hatásainak mérésére hivatott. A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell a vállalkozások kvantitatív és kvalitatív jellemzőit, azok összefüggésrendszerét veszi górcső alá, figyelembe véve, hogy a vállalkozások strukturális jellemzői mélyen beágyazódnak a makro- és mezoszintű gazdasági folyamatokba. A modellalkotás folyamatát komoly szakirodalmi áttekintés előzte meg, melyek közül részletesen foglalkoztam a Paul Krugman (2003) által képviselt Új gazdaságföldrajz elmélettel, a Michael Porter (1990) munkásságához kötődő *Rombusz*-modellel, Michael Storper (1997) *Szentháromság*-modelljével, valamint Lengyel Imre regionális versenyképességi *Piramis*-modelljével (Lengyel, 2000). Ezek eredményeire épül az a gondolati keret, mely révén a térszerkezet és a területi folyamatok vállalkozási szférára gyakorolt hatása empirikusan elemezhetővé válik. A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modellben három kiemelt alrendszer (makro, mikro és mezo) kölcsönhatása érvényesül, ahol a vállalkozói szektor a gazdasági és társadalmi környezetbe ágyazottan szerepel, statisztikai módszertani eszközökkel alátámasztott összefüggésrendszerben. A modell megalkotása során abból indultam ki, hogy milyen tényezők, folyamatok alakítják egy térség vállalkozásainak összetételét, hogyan működik a vállalkozások és a térségi szereplők kapcsolatrendszere. Ehhez fontosnak tartottam a tényezőknek célorientált struktúrába rendezését, melynek kiindulási alapját a térségek és a vállalkozások keresleti és kínálati tényezőinek egymással való összevetése jelentette. A vállalati kereslet és kínálat, illetve a térségi kereslet és kínálat egyes elemei a makro-, valamint a mikrokörnyezet részét képezik, míg a köztük lévő kapcsolatok rendszere a mezoszintű gazdasági tér szerkezetét határozza meg. Modellemet ebből a hármas felosztásból kiindulva alkottam meg. A modellben szorosan összefonódnak és összefüggésben állnak egy térség fejlettségét, teljesítményét, tagoltságát befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők csakúgy, mint a vállalkozások szerkezetét, struktúráját meghatározó jellemzők. Modellem fő célja a gazdasági téren belül a vállalkozási szempontú területi különbségek, illetve az azt előidéző és befolyásoló tényezők (térbeli folyamatok) vizsgálata, azaz a vállalkozási szféra szempontjából értékelni a területi dimenziót mikro-, makro- és mezoszinten. Így meghatározható a vállalkozási struktúra területi fejlődésre gyakorolt hatása, kijelölve azokat a beavatkozási hatóterületeket a megyei gazdaságfejlesztés számára, melyek segítségével mérsékelhetők a középszintű (elsősorban megyei) területi egységek közötti fejlettségi különbségek.

A modellkészítés módszertani háttere

Az általam felállítani kívánt modell megalkotásának folyamatát komoly szakirodalmi áttekintés előzte meg, melyek közül részletesen foglalkoztam a *Paul Krugman (2003)* által képviselt„Új *gazdaságföldrajz elmélettel*, a *Michael Porter (1990)* munkásságához kötődő *Rombusz-modellel*, *Lengyel Imre regionális versenyképességi Piramis-modelljével (Lengyel, 2000),* valamint *Michael Storper (1997) Szentháromság-modelljének* elméleti modellemhez kapcsolódó gondolataival. Ezek eredményeire épül az a gondolati keret, mely révén törekszem a térszerkezet és a területi folyamatok vállalkozási szférára gyakorolt hatásainak empirikus elemzésére. Az említett négy irányzatnak csak azokat a főbb jellemzőit emelem ki, amelyek a területi fejlődés, a térszerkezet (azaz a gazdasági tevékenységek térbeli eloszlása), a regionális versenyképesség és a gazdasági térben megnyilvánuló fejlettségi különbségek tisztázásához elengedhetetlenek. Keresem azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek magyarázatot adhatnak a vállalkozási szféra és a regionális folyamatok összefüggéseire, ezáltal megalapozva a modellalkotás folyamatát.
A *Krugman* és a *Porter* által kidolgozott modellek közös vonása, hogy mindkettő számára a kiindulási alapot *Marshall* neoklasszikus térgazdaságtanra vonatkozó teóriája képezte. Mindkét szerző a *Marshall* által modellezett folyamatok modernizálására tett kísérletet, megragadva a globalizációs folyamatok újszerű törvényszerűségeit.
A neoklasszikus elmélet fogyatékosságai, így például a külső gazdasági adottságok figyelembe vételével való elégedetlenség, a *Marshall* által is képviselt neoklasszikus modellek továbbgondolásához vezettek. Megindult a tudományos magyarázatok keresése arra vonatkozóan, hogy adott időszakokban és térségekben miért mutatnak egyre növekvő tendenciát a területi különbségek. Ez az 1990-es évek elején új lendületet adott a térgazdaságtani kutatásoknak, amelyek két fő irányzat mentén haladtak:

- az egyik a *Paul Krugman* nevével fémjelzett Új gazdasági földrajz elnevezésű irányzat;
- a másik pedig *Michael Porter* agglomerációs előnyöket hangsúlyozó elmélete.

Ezek az elméletek már nem éltek a csökkenő határhaszon feltételezésével, ami lehetővé tette a területi különbségek okainak más irányú tudományos elemzését. E két irányzat paradigmaváltást idézett elő a közgazdaságtudományi elemzések alapegységeiben is. A 90-es évekig még csak a mikro- és a makroszint elkülönítése volt jellemző, így a vállalatok (és vállalkozások), a háztartások, a termékpiacok, valamint maga a nemzetgazdaság képezték a vizsgálatok alapjait. A kettő közötti mezoszint, azaz a regionális és városi szint háttérbe szorult *(Martin, 1999). Krugman* és *Porter* azonban közgazdasági elemzéseik középpontjába egyre inkább a gazdaság térbeliségének vizsgálatát helyezték, melynek következtében átértékelték a területi verseny és a versenyképesség

fogalmát, továbbá a vizsgálat alapegységeinek az országon belüli térbeli koncentrációkat, régiókat tekintették.

Az Új gazdaságföldrajz elmélete

A gazdaság térbeliségének újszerű értelmezésében úttörőnek tekinthető *Krugman* és a követői által képviselt irányzat. Alapvető céljuk annak vizsgálata, hogy mikor és milyen feltételek mellett koncentrálódnak a gazdasági tevékenységek az egyes régiókban, míg más térségek miért fejlődnek lassabban és maradnak el a fejlettebb régióktól *(Krugman, 1991, 2003)*. A nevével fémjelzett Új gazdaságföldrajz elnevezésű irányzat fő célja a gazdasági tevékenységek térbeli struktúrájának modellezése, továbbá egy általános egyensúlyelmélet kidolgozása. *Krugman* egy matematizált, általános térbeli egyensúlyelmélet megadására törekszik *Marshall* megállapításaira építkezve. *Marshall* közgazdasági teóriájából a külső gazdasági hatások fontosságát emeli ki, ugyanakkor megpróbálja beépíteni a neoklasszikus közgazdaságtan modelljébe a gazdasági szereplők térbeli elhelyezkedését mint endogén változót. Elméletében minőségileg új szintézist teremt azáltal, hogy a térbeli sűrűsödés, a földrajzi koncentrációk és az externális hatások jelentőségét helyezi modelljének fókuszába. A gazdasági tényezők és javak térbeli mobilitását, valamint a gazdasági szereplők térbeli elhelyezkedését figyelembe véve elemzi a területi egyenlőtlenségek törvényszerűségeit a piaci automatizmusok hatására. Modelljében fontosnak tartja a regionális multiplikátorhatások, valamint az export jelentőségének figyelembe vételét.
Kiinduló feltételei:

- dinamikus modell, vagyis tekintettel van a gazdasági-társadalmi folyamatok és a piacok időbeli és térbeli változásaira;
- monopolisztikus verseny;
- lokális extern hatások figyelembevétele;
- növekvő mérethozadék;
- a termelési tényezők mobilak, kivéve a természeti erőforrásokat.

Ezekből az alapfeltételekből kiindulva *Krugman* a gazdasági folyamatok térbeli modellezésére egy kétszektorú gazdaságot állít fel: az egyik szektor a térben immobil mezőgazdaság, a másik pedig a térben mobil gyáripar. A mobil szektorban a gazdasági tevékenységek térbeli eloszlását a centripetális és centrifugális erők alakítják. A centripetális erők lényegében megfelelnek a *Marshall-féle* pozitív lokális extern hatásoknak: nagy piac, nagyméretű munkaerőpiac, hallgatólagos tudás gyors terjedése, melyek erősítik a piaci koncentrációt. A centrifugális erők pedig a térbeli koncentrálódás ellen hatnak, melyek a negatív lokális extern hatásokat jelentik, vagyis az immobil termelési tényezőket,

az ingatlanárakat és a tisztán negatív extern hatásokat (túlnépesedés). A két ellentétes erőt a szállítási költségek nagysága hozza mozgásba, amely végső soron meghatározza az adott térség ágazati szerkezetét is. Alacsony fajlagos szállítási költségek esetén, a jól kiépített közlekedési és informatikai hálózat következtében a centripetális erők hatása erősödik fel, és földrajzi koncentrációt hoz létre. A koncentrálódást a növekvő mérethozadék, a nagyméretű helyi kereslet, valamint a pozitív lokális extern hatások idézik elő. Míg magas szállítási költségek esetén hiába lépne fel növekvő mérethozadék, mégsem figyelhető meg a gazdasági tevékenységek térbeli koncentrálódása, mivel a szállítási költségek meghaladják a növekvő mérethozadékból eredő előnyöket. Ekkor a centrifugális erők hatására az adott tevékenység térben egyenletesen oszlik el, sok kisebb telephely jön létre. A két erő dinamikusan változik az extern hatásokat és a szállítási költségeket befolyásoló tényezők hatására, és végső soron térbeli egyensúlyt alakít ki.

Krugman egyszerűnek tűnő, de a lényeget magában foglaló modellje felhasználható az urbanizációs folyamatok magyarázatában, a településrendszer vizsgálatában, az urbánus-rurális területek elhatárolásában, sőt a gazdasági szereplők szerkezeti elemzésében, vagy a vállalkozói döntések komplex értelmezésében is.

*Kutatási témámhoz szorosan kapcsolódó gondolatait összegezve a következő megállapít*ásokat, következtetéseket vontam *le:*

- Vitathatatlan (empirikus vizsgálatok is alátámasztják), hogy a gazdasági tevékenységek térben sűrűsödnek, koncentrálódnak *(Krugman, 1991)*.
- A kereskedelemben és a munkamegosztásban tapasztalható, napjainkat érintő átrendeződési folyamatokban inkább jellemző a monopolisztikus verseny és a növekvő mérethozadék, mint a tökéletes verseny vagy az állandó hozadék.
- A növekvő mérethozadékot eredményező munkaerőpiaci, technológiai és egyéb pozitív extern hatások nem nemzeti vagy nemzetközi, hanem regionális, illetve lokális agglomerálódási folyamatokon keresztül fejtik ki hatásukat, azaz térben koncentráltan hatnak.
- A területi egyenlőtlenségek állandóan jelen vannak, melyek hátterében leginkább a szállítási költségek, a munkaerő mobilitása, a piaci méretekből fakadó előnyök és hátrányok állnak.
- A szállítási költségek mellett a véletlen szerepének is nagy jelentőséget kell tulajdonítani az ágazati szerkezet elemzésekor.

A *Krugman és követői* által vallott nézeteket élénk kritika övezte. Több kritikában *(Martin, 1999; Ács–Varga, 2000; Olsen, 2002; Lengyel, 2003)* megfogalmazódtak a következő észrevételek:

- Az új gazdaságföldrajz elmélete túlságosan nyilvánvaló, rossz, ráadásul csupán a régi elméletek újfajta modellezése.

- Kevés empirikus kutatás áll mögötte, túlságosan a közgazdaságtudomány elméleti alapkérdéseire koncentrál, és elsikkad a gyakorlati alkalmazhatóság, a gazdaságpolitikai és gazdaságfejlesztési szempontok felett.
- A *Marshall* által megkülönböztetett három pozitív koncentrációs hatás közül csak kettőt sikerült beépítenie modelljébe (a nagyméretű iparági piacot és a specializált helyi munkaerőpiacot), a technológiai tudás tovagyűrűző hatását nem emelte be modelljébe.
- Figyelmen kívül hagyta a tér aspektusát, valamint az innovációt meghatározó legfontosabb folyamatokat, intézményeket.
- A gyakorlatban ezek a modellek csak statisztikailag érvényesülnek, a gyakorlati életben azonban nehezen alkalmazhatók.

Véleményem szerint azonban *Krugman* egyik fontos megállapítása igazolható a gyakorlatban: *a gazdasági tevékenységek meghatározó térbeli eleme a koncentráció, ugyanakkor a dekoncentrációs térbeli folyamatok is jelen vannak a gazdaságban. A két elem térben és időben dinamikusan változik. A gazdasági jelenségek térbeli koncentrációja kettős folyamatot takar:*

1. egyrészt jelenti makroszinten a vállalkozások gazdasági tevékenységeinek (termelés, K + F stb.) koncentráltságát;

2. másrészt mikroszinten a vállalkozási szektor szerkezeti jellemzőinek koncentrációját (foglalkoztatottak száma, árbevétel stb).

A gazdasági jelenségek koncentrációjának erősödése – akár tevékenységi, akár strukturális oldalról közelítjük – növeli a lokális szintű területi egyenlőtlenségeket.

A Rombusz-modell

Az 1990-es évek másik kiemelkedő irányzata *Porter* munkásságához köthető, aki az iparági versenyelőnyök forrásainak földrajzi koncentrálódását vizsgálta. Kutatásom szempontjából két fontos megállapítását emeltem ki. Az egyik arra vonatkozik, hogy a globalizáció hatására az iparági/vállalkozási versenyelőnyök forrásai térben koncentrálódnak, elsősorban az agglomerációs erők hatására *(Porter, 1990)*. A másik pedig, hogy a globális verseny alapegységei nem egymástól elszigetelt gazdasági szereplők (vállalkozások), hanem regionális klaszterek *(Porter, 2000)*. Regionális klaszterek alatt tágabb értelemben a térben koncentráltan megjelenő, globális vállalatokkal és egymással együttműködő helyi vállalkozások és egyéb intézmények csoportjait, hálózatait értjük *(Lengyel, 2003)*. A regionális klaszterek előtérbe kerülését a globális verseny mellett a vállalkozási stratégiák és a technológiaváltás állandó kényszere is indokolják. Sikeres klaszterek persze nem kizárólag a kutatásigényes iparágakban figyelhetők meg, hanem például az élelmiszeriparban, a logisztikában, az építőiparban is.

Porter a tartós versenyelőnyöket biztosító lokális környezeti elemeket egy *rombusz-modellben* összegezte, amely a regionális klaszterek elméleti hátterét alkotja. A lokalitásból adódó előnyök közül az agglomerációs előnyök, az agglomerációs hozadék fontosságát emeli ki mint pozitív lokális extern hatásokat. Az agglomerációkból, azaz a gazdasági tevékenységek térbeli sűrűsödéséből adódó előnyök három alaptípusát különböztetjük meg *(Isard, 1956)*:

- *Nagyvállalati előnyök*: egy vállalaton belül koncentrálódik az összes tevékenység, amely a gyorsabb és hatékonyabb áramlások révén méretgazdaságosságot eredményez.
- *Lokalizációs előnyök*: egy adott iparághoz tartozó vállalkozások térben sűrűsödnek, és a köztük lévő együttműködés költségcsökkenést, méretgazdaságosságot, ezáltal tartós versenyelőnyt eredményez. A lokalizációs előnyök tipikus tényezői: helyi bázisban koncentrálódó, speciális képzettségű humán erőforrás mennyisége, vállalkozási kultúra, tapasztalat, hallgatólagos tudás, innovációs készség és fejlesztések, információk gyors és pontos áramlása, infrastruktúra színvonala, iparági szolgáltatások (számviteli, pénzügyi, jogi tanácsadás) megosztása, a helyi intézményekkel való hatékony együttműködés. Ez utóbbi, vagyis a helyi intézmények és a regionális klaszterek közötti együttműködés kiemelkedő jelentőséggel bír az üzleti siker szempontjából. A klaszterek ugyanis nemcsak az együttműködésben részt vevő vállalkozások méretgazdaságossági előnyeit egyesítik, hanem tudatosan formálják, átalakítják az agglomerációs előnyöket, valamint a lokális szinergikus hatásokat *(Bergman–Feser, 1999)*.
- *Urbanizációs előnyök*: urbanizációból eredő méretgazdaságosságot jelent, amikor több iparág vállalkozásai koncentrálódnak egy adott térségben, ami a különböző gazdasági tevékenységek végzését gazdaságosabbá teszi. Általában nagyvárosokra jellemző előnyök, főleg a város méretéből, lakosságszámából, a korszerű infrastruktúrából, a fejlett információs bázisból, a specializált munkaerőből, a közszolgáltatások méretgazdaságosságából, egyetemek, kutatóintézetek magas színvonalú tevékenységéből eredő költségmegtakarítások.

Napjainkban az élénk globális verseny következtében egyre intenzívebb törekvések mutatkoznak ezen előnyök forrásainak tudatos létrehozására, ami főleg a kis- és középvállalkozások számára nélkülözhetetlen.
A *Porter* modelljének alapegységeit jelentő regionális klaszterek a technológiai tudás túlcsordulásából származó előnyöket hasznosítják, melyek termékdifferenciálásra, innovatív megoldásokra adnak módot. Az innováció forrásait napjainkban a széles értelemben vett társadalmi-területi struktúrák, a társadalmi és gazdasági intézmények agglomerációja és szinergikus kapcsolatai, a technológiai infrastruktúra képezik, és nem elsősorban az ötletadó vállalkozó vagy nagyvállalat. Ezek a dinamikus agglomerációs előnyök magyarázzák a regionális klaszterek tartós versenyelőnyeit.

A tartós versenyelőnyöket magyarázó tényezők mellett a *Rombusz-modell* a befolyásoló tényezőket is rendszerezi. A befolyásoló tényezők a lokális üzleti környezet két jól elkülönülő elemét jelentik:

- *a makroökonómiai* környezetet (gazdaságpolitika, monetáris politika, adó- és jogrendszer, befektetési és innovációs politika, oktatási rendszer stb.) és
- *a mikrogazdasági üzleti környezetet*, mely négy determináns (tényező/input feltételek, keresleti feltételek, vállalati stratégia és a versengés összefüggései, támogató és kapcsolódó iparágak) mentén elemezhető.

A mikrogazdasági alapokon belül *Porter* további elhatárolást végzett, és különbséget tett:

- vállalkozáson belüli tényezők (működés, stratégia, vállalkozási kultúra, menedzsment stb.) és
- vállalkozáson kívüli, lokális üzleti környezet között.

Ezek a tényezők nem külön-külön, hanem az egész rombusz és a determinánsok együttesen határozzák meg a vállalati/vállalkozási lokális versenyelőnyöket. *Porter* két tényezőnek, a térbeli koncentrációnak és az innovációnak kitüntetett szerepet tulajdonított a tartós versenyelőnyök biztosításában. A versenyelőnyöket befolyásoló tényezők egyben kijelölik a hatékony vállalkozásfejlesztés területeit is: kormányzati döntéshozatal, egyedi vállalkozási folyamatok, helyi üzleti környezet minősége. A *Rombusz-modell* következésképpen egy regionális klaszter versenyelőnyeinek forrásait rendszerezi. Gyakorlati jelentősége a lokális versenyelőnyök felismerése, melyeket egy adott térségben működő klaszterek hatékonyan kihasználhatnak.

A modell kritikájaként talán az fogalmazható meg, hogy *Porter* nem vette figyelembe, illetve nem különböztette meg a regionális környezetet, holott mind a makroökonómiai környezettel, mind a mikrogazdasági alapokkal szoros összefüggésben áll, ráadásul napjaink regionalizációs törekvései is a regionális/lokális környezet fontosságát igazolják.

Porter elméletének egyik fontos alapvetése, hogy egy térség akkor sikeres, ha az ott működő vállalkozások többsége sikeres. Ebből következik, hogy azt kell elemezni, hogy milyen eszközökkel lehet elősegíteni a vállalkozási szféra megerősödését egy adott térségben.

A Szentháromság-modell

Az eddig tárgyalt modellek kizárólag üzleti tényezőkre építették a regionális fejlődés értelmezését. A *Michael Storper* által kidolgozott ún. *Szentháromság-modell* azonban nem üzleti interdependenciákat is figyelembe vesz a régiók fejlődésének vizsgálatánál azáltal, hogy a döntéshozókat mint szubjektumokat vizsgálja, és kiemeli azok kulturális hátterének befolyásoló szerepét is. Modelljében a régiók fejlődését három tényezőtől teszi függővé *(Storper, 1997)*:

- *a vállalkozás szervezetétől,*
- *a technológiától* és
- *a térbeliségtől* (az abból fakadó agglomerációs előnyöktől).

Ez a hármas felosztás némi hasonlóságot mutat a *Porter*-féle felosztással, de a közöttük lévő kölcsönös meghatározottság nem a hagyományos közgazdasági mérlegelésen alapul. A vállalkozások együttműködésénél lényegesnek tartja a vállalkozások közötti, valamint a vállalkozáson belüli információk, tapasztalatok megosztását, a szakmai tudás átadását. Az egy értékláncrendszerbe tartozó cégek kapcsolatai nem csupán az egymás számára biztosított termékek és szolgáltatások jellemzőitől függnek, hanem a köztük lévő nem üzleti kapcsolatoktól is. Ezek ugyanis hatással vannak az egymás közötti információáramlásra, aminek következményeként a kölcsönös egymásrautaltsággal is számolniuk kell. A technológia értelmezése kapcsán kiemeli a személyekben és szervezetekben felhalmozódó tudás jelentőségét. Az új termékek, technológiák piaci sikerét elsősorban a térbeli elhelyezkedéstől és az innovációs kapacitástól teszi függővé. Mindezek alapjának a lokális térben koncentrálódó tudástömeget tekintette, amely lehet licence, know-how, de akár egy konkrét személy vagy szervezet is. *Storper* felfogásában tehát sem a technológia, sem a vállalkozási szervezet nem gazdaságon kívüli tényező, hanem sokkal inkább a vállalkozás vezetésének tudatos döntése. A térbeliség mint harmadik tényező kapcsán fontosnak tartja a helyi innovációs kultúra és a régióspecifikus kapcsolati tőke befolyásoló szerepének vizsgálatát. *Storper* e három alaptényező kölcsönös meghatározottsága alapján úgy értelmezi a regionális gazdaságot, mint a három tényező üzleti és nem üzleti kapcsolatainak rendszerét. Ebben a modellben az emberi szereplők szubjektumként és közösségként is megjelennek, a közöttük lévő kapcsolatrendszert pedig a regionális hálózatok hozzák létre, megteremtve és működtetve a régió gazdaságát.

A modell leginkább abban hoz újat a korábbiakhoz képest, hogy túllép a közgazdasági fogalmakon, és szociológiai szempontokat is figyelembe vesz. Összességében magatartástudományi és intézményi irányzatokkal kombinálva fejlesztette tovább a neoklasszikus közgazdasági alapokat. Ugyanakkor a szociológiai szempontok hatásának kimutatása és számszerűsítése problémát okozhat, mivel ezek a nem üzleti interdependenciák alapvetően minőségi kategóriákkal írhatók le. Hatásuk és regionális fejlődést befolyásoló szerepük azonban vitathatatlan a globálisan változó környezetben.

A Versenyképesség Piramis-modellje

Az eddig bemutatott három modell külföldi szerzők feltevéseit vizsgálta a regionális fejlődéssel kapcsolatban. A *Versenyképességi Piramis-modell* pedig a magyar *Lengyel Imre* által felállított, a regionális versenyképességet vizsgáló irányzat lényegét jeleníti meg.

A modell a versenyképességet meghatározó jellemzők három szintjét különbözteti meg: alapkategóriák, alaptényezők és sikerességi faktorok. A modell talapzatát a hosszú távú fejlődéshez elengedhetetlen társadalmi, gazdasági, környezeti és településszerkezeti sikerességi faktorok alkotják. A piramis középső részén a gazdaságfejlesztéshez alkalmazható alaptényezők találhatók, amelyekre épülnek az egységes versenyképesség definíciójában szereplő alapkategóriák. Míg a piramis csúcsán a végső cél, a régió lakosságának életszínvonala, életminősége található. A Piramis-modellben a regionális versenyképesség központi kategóriája a megtermelt jövedelem (gazdasági kibocsátás), amely az adott régió gazdasági növekedését méri. Ez a modell, amely a mérésre kategóriákat és tényezőket állít, alkalmas térségek, főleg megyék és régiók összehasonlítására. Az egyes térségek egyszerű összehasonlítását az alapkategóriák teszik lehetővé. Ezeket befolyásolják az alaptényező mutatói, és hosszú távon a sikerességi faktorok hatnak az adott régió versenyképességére. A versenyt e modell alapján egy összetett mutatószámokat tartalmazó módszer segítségével lehet mérni.

A *Piramis-modell* átfogóan foglalja össze a regionális versenyképességre ható tényezőket, nem tér ki azonban a hatótényezők közötti keresztkapcsolatokat generáló hatásokra. Ilyen hatást hoz létre az innováció, amely a regionális versenyben egy olyan többletet jelent, amely kitörési pontot jelenthet a lokális földrajzi területek számára.

Áttekintettem tehát, hogy a regionális tudomány témám szempontjából meghatározó irányzatai, modelljei hogyan reagáltak/reagálnak napjaink változó gazdasági, társadalmi feltételeire, a térbeliség és a területi növekedés, valamint a koncentrálódás felértékelődésére.

Marshall modelljében ugyan kiemelte az iparágak földrajzi eloszlása kapcsán a külső gazdasági hatások fontosságát, azonban a vizsgálatok szintje kizárólag a mikro- és makroszint maradt, figyelmen kívül hagyva a kettő közötti mezoszintet, a „tér” pedig még nála exogén változóként szerepelt. A 90-es évektől azonban az érdeklődés középpontjába egyre inkább a gazdaság térbeliségének vizsgálata került, és többek között a *Krugman, Porter, Storper és Lengyel* által képviselt irányzatok alapegységei, az országon belüli térbeli koncentrációk, a mezoszintet jelentő régiók lettek a kiemelt területi egységek. A gazdasági szereplők térbeli elhelyezkedése immár endogén változóként szerepel, és a regionális tudomány ezen újabb irányzatai beépítik elméletükbe a térbeli piaci elégtelenségeket, amelyek a régiók közötti egyenlőtlenségeket okozzák.

Amíg *Krugman* a közgazdaságtudomány elméleti alapkérdéseit tartja fontosnak, addig *Porter* gyakorlatban is alkalmazható modellje a gazdaságfejlesztési stratégiák, a gazdaságpolitikai célok kidolgozásával foglalkozik. *Storper* szintén gyakorlatias oldalról közelíti meg a regionális gazdaság folyamatait, és meghatározónak tartja a régióspecifikus kapcsolati tőke, valamint a regionális hálózatok szerepét a térbeliség vizsgálatában. A *Lengyel* által képviselt modell pedig a regionális versenyképességre ható tényezők komplex vizsgálatát jeleníti meg.

Hipotézis

Krugman, Porter, Storper és Lengyel modellje alapján a következő hipotézist fogalmaztam meg:
Kutatásom során feldolgoztam a térbeli folyamatokat vállalkozási szempontból értékelő legfontosabb modelleket, melyekkel kapcsolatban megállapítottam, hogy nincs kiemelten leképezve a mezoszintre vonatkozó elméleti háttér, de a vállalkozásoknak a területfejlesztésben játszott szerepe minden elmélet hátterében és a területfejlesztés gyakorlatában ott van. Ezért indokolt egy olyan modell felállítása, amely a vállalkozások mezoszintű térszerkezeti jellemzőinek a térségek fejlesztésével való kapcsolatát modellezi, és integrálódik a vállalkozási és a mezoszintű területi tervezés folyamatába. **Hipotézisem szerint egy ilyen modell kidolgozható és használható.**

Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell

A fejezet a vállalkozások térszerkezeti jellemzőinek elméleti modelljét mutatja be *(Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell)*, amely a vállalkozások kvantitatív és kvalitatív jellemzőit, azok összefüggésrendszerét veszi górcső alá, figyelembe véve, hogy a vállalkozások strukturális jellemzői mélyen beágyazódnak a makro- és a mezoszintű gazdasági és társadalmi folyamatokba.

Először ismertetem a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell megkonstruálásának előzményeit, majd ezt követően részletesen bemutatom a *Modell részmodelljeit*.

A modellalkotás folyamatát a nemzetközi és hazai szakirodalom vizsgálata mellett feltáró típusú, ún. szakértői mélyinterjúk is támogatták. A kvalitatív kutatás során összesen tíz szakértő megkérdezését tartottam indokoltnak, hogy a megalkotni kívánt modell kellő megalapozottságot nyerjen *(Seidman, 2002; Falus–Ollé, 2008; Inzelt, 2008, 2009)*. A szakértők a későbbi kvantitatív kutatás célcsoportjából, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei üzleti vállalkozások vezetői közül kerültek ki, a vállalkozási szféra különböző méretkategóriáit figyelembe véve. A tíz főből hatan mikro-, hárman kisvállalkozás tulajdonosai voltak, míg egy fő középvállalkozás irányításáért felelős személy.

Az interjúkat ún. strukturált kérdéskör mentén bonyolítottam le, a beszélgetéseket papíron rögzítettem, hogy a későbbiekben bármikor fel lehessen azokat eleveníteni. Az interjúk alapján összegeztem a kvalitatív kutatás eredményeit, legfontosabb tapasztalatait, és felhasználtam azokat a modellalkotás folyamatában.

A modell általános elméleti bemutatása

Természetes módon adódik, hogy egy térség gazdasági fejlettségében meghatározó szerepet játszik a vállalkozói szféra, amely szorosan beágyazódik az adott nemzetgazdaság makrokörnyezetébe, illetve a vállalkozások működését

közvetlenül befolyásoló mikrokörnyezetbe. Így a regionális gazdaság teljesítményét a vállalkozási szektor a makro-, illetve mikrokörnyezeti tényezők szűrőin keresztül képes befolyásolni, figyelembe véve a vállalkozások szerkezeti jellemzőinek és a gazdasági, társadalmi folyamatok összefüggéseinek rendszerét, illetve a területi egyenlőtlenségek mértékét. A vállalkozási szféra az egyik legfontosabb eszköze annak a folyamatnak, ami a gazdasági növekedéshez és fejlődéshez, ezzel párhuzamosan pedig a területi egyenlőtlenségek csökkenéséhez vezethet. A területi különbségek számos okból adódhatnak, de napjaink talán legerősebben ható tényezői a gazdasági, társadalmi jellemzők. Mindezek a kapcsolatok bemutathatók egy olyan modellen keresztül *(ld. 1. melléklet)*, amelyben három kiemelt alrendszer (makro, mikro, mezo) kölcsönhatása érvényesül, ahol a vállalkozási szektor a gazdasági és társadalmi környezetbe ágyazottan szerepel.

A modell megalkotása során abból indultam ki, hogy milyen tényezők, folyamatok alakítják egy térség vállalkozásainak összetételét, hogyan működik a vállalkozások és a térségi szereplők kapcsolatrendszere. Ehhez fontosnak tartottam a tényezőknek célorientált struktúrába rendezését, melynek kiindulási alapját a térségek és a vállalkozások keresleti és kínálati tényezőinek egymással való összevetése jelentette.

A vállalkozási kereslet és kínálat, illetve a térségi kereslet és kínálat egyes elemei a makro-, valamint a mikrokörnyezet részét képezik, míg a köztük lévő kapcsolatok rendszere a mezoszintű gazdasági tér szerkezetét határozza meg. Modellemet ebből a hármas felosztásból kiindulva alkottam meg.

A modellben a ***mikroszint*** jelenti az egyes vállalkozást, annak kvalitatív és kvantitatív jellemzőit és a közöttük lévő kapcsolatok rendszerét.

Makroszint alatt a vállalkozási teret értem, és ezen keresztül az egyes vállalkozások működését is meghatározó komplex gazdasági-társadalmi környezetet.

A ***mezoszint*** pedig nem pusztán a hagyományos területi középszintet (megyét) jelenti, hanem több annál, egyfajta minőségi többletet hordoz magában, ugyanis ez a szint a vállalkozások közvetlen gazdasági tere, hatóterülete, amelyet a vállalkozások összessége és a köztük lévő viszonyrendszer határoz meg. A makro- és a mikroszintek, valamint a mikroszintű egységek közötti kapcsolatot a mezoszint teremti meg.

Az egyenlőtlenségi folyamatokból levonható következtetéseket, a hatásmechanizmusok feltárását statisztikai módszerek alapozzák meg. A modellben szorosan összefonódnak és összefüggésben állnak egy térség fejlettségét, teljesítményét, tagoltságát befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők csakúgy, mint a vállalkozások szerkezetét, struktúráját meghatározó jellemzők.

A *Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell célja* a társadalmi és gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedésében tapasztalható egyenlőtlenségek kimutatása, okainak feltárása a vállalkozási szféra szempontjából. A Modell bemutatja, hogy a lokális/regionális térben milyen tényezők, folyamatok befolyásolják a vállalkozások struktúráját, illetve, hogy egy adott térség vállalkozási szerkezete milyen kapcsolatokat határoz meg, hogyan befolyásolja a térség fejlődését annak érdekében, hogy megalapozza a térségi gazdaságpolitikai döntéseket.

A modell jellemzői, kiinduló feltételei:

- Dinamikus modell, azaz az időbeli és térbeli változásokat is figyelembe veszi a gazdaság térbeliségének vizsgálatában.
- Általános modellnek tekinthető abból a szempontból, hogy a modell paraméterei a nemzetgazdaságon belül valamennyi mezoszintű térségre értelmezhetők.
- Monopolisztikus versenyt feltételez.
- Növekvő mérethozadék lép fel a lokális extern hatások érvényesülése miatt.
- A termelési tényezők mobilak, kivételt képeznek az immobil természeti erőforrások. Fontos azonban kiemelni, hogy a természeti tényezőket mindig adottnak kell tekinteni, legfeljebb bizonyos szempontból kedvezőek vagy kedvezőtlenek, bőségesek vagy szűkösek lehetnek.
- A modellben számolni kell a munkanélküliség létezésével.
- A vállalkozási szektornak kitüntetett szerepe van a térbeli koncentrációs folyamatok vizsgálatában.
- A modell értelmezési kerete, regionális szintje a regionális tereken belül a NUTS3 szint, melyet kutatásunkban a 19 magyarországi megye képvisel. Oka, hogy a vállalkozások törzstevékenységei, lényegi képességei sok esetben még a régióknál is kisebb térségekben koncentrálódnak, ráadásul az extern hatások, a gazdasági, társadalmi folyamatokban meghúzódó területi különbségek is jobban kimutathatók megyei szinten. Emellett az üzleti szférában érzékelhető egyre élénkebb verseny, valamint a regionális politika is azt érzékelteti, hogy a különböző térségi szintek szerepe jelentősen megváltozott. Egyre inkább a gazdasági körzetek, a megyék, a kistérségek (2013. január 1-jétől járások) és a települések kerülnek mind a vállalkozások üzletpolitikájának, mind a regionális gazdaságpolitikák középpontjába a korábbi, szinte kizárólagos nemzetközi és nemzetgazdasági integrációk, illetve régiós kapcsolatok helyett. Ez tehát a lokális szint, amely azonban nem azonos a lokalitás fogalmával. (Természetesen egyes oksági kapcsolatok, illetve következtetések levonása megkövetelheti az országos, a régiós vagy esetleg a kistérségi összehasonlításokat.)

A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell arra épül, hogy ha meg akarjuk ismerni és érteni egy térség, egy földrajzi egység gazdasági térben elfoglalt helyzetét, nagy segítségünkre lehet a gazdasági és társadalmi környezet *(makroszintű részmodell)*, valamint a vállalkozási szektor *(mikroszintű* részmodell) strukturális elemzése. Mivel a makrofolyamatok és összefüggések nélkül nem érthető és magyarázható a térségi vállalkozási struktúra állapota, működése és változása, ezért a modellnek tartalmaznia kell egy ilyen komponenst. *Ez a makroszintű részmodell.* Hasonlóképp szükséges a térségben működő vállalkozások

sajátosságainak feltárása, különösen a természeti, gazdasági és társadalmi környezetükhöz való viszony jellemzőinek vizsgálata. *Ezt a szerepet tölti be a mikroszintű* részmodell.

Ugyanakkor a hatások és összefüggések területileg és időben is eltérnek, így egy adott tényező nem feltétlenül eredményez ugyanolyan hatásokat és összefüggéseket a különböző földrajzi területeken és időszakokban. Éppen ezért elengedhetetlen a területi differenciáltság, a területi egyenlőtlenség vizsgálata, mértékének számszerűsítése, valamint az időben bekövetkező változások elemzése. Ahhoz, hogy a kedvezőtlen folyamatokat befolyásolni tudjuk, ismerni kell a meghatározó okokat és mechanizmusokat. Csak így hozhatunk releváns döntést a beavatkozások irányáról és mértékéről.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a napjainkra kialakult hátrányos helyzet egyrészt gazdasági, másrészt társadalmi természetű. A felzárkózási folyamatban pedig meghatározó szerepet játszik a vállalkozói szféra új munkahelyek teremtésével, innovációval, a termelékenység fokozásával, a közép- és felsőoktatással való tudatos együttműködéssel és a gazdasági versenyhez való rugalmasabb alkalmazkodással.

A modellalkotás során indokolt a vállalat fogalmának újszerű definiálása, értelmezése kifejezetten a térgazdaságtani megközelítés szempontjait szem előtt tartva. Ennek előzménye egy korábban végzett kutatás *(Makszim, 2011)*, mely során a vállalatelméleti szakirodalom tanulmányozása, elemzése, értékelése rávilágított arra, hogy a vállalat fogalmának nincs egységes meghatározása. Többféle megközelítés létezik, melyek mindegyike valamely, a vizsgálat szempontjából lényeges szempont(ok) szerint definiálja a vállalatot. Az a tény persze, hogy sokféle megközelítés létezik, még nem zárja ki a vállalat definiálásának igényét, melyet *Hodgson (2007, Kapás 2008 nyomán)* is megerősített, mint az egyik legelismertebb szaktekintély napjaink vállalatelméleti kutatói között. A vállalatelméletek és a térgazdaságtan részletes vizsgálata feltárta a lehetőséget a vállalatfogalom területi szempontú gazdagításához. E szerint *a vállalat értelmezhető úgy is, mint „a vállalati szerkezeti jellemzőknek és a területi fejlődést meghatározó gazdasági-társadalmi folyamatoknak egymással összefüggő és egymással kapcsolatban lévő rendszere" (Makszim, 2011).*

Makroszintű elméleti részmodell

A *makroszintű részmodell* célja az adott nemzetgazdaság gazdasági helyzetét, fejlettségét meghatározó gazdasági-társadalmi folyamatok egymással, illetve a vállalkozások működésével, aktivitásával összefüggő rendszerének térségek (jelen kutatásban megyék) mentén történő összehasonlító vizsgálata. Ez alapján meghatározható a vizsgált térségek közötti gazdasági-társadalmi fejlettségi rangsor, figyelembe véve a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell makrogazdasági befolyásoló tényezőit, illetve a vállalkozásokkal összefüggésbe

hozható sajátosságait. Végül a Modell segítségével vizsgálható a vállalkozási szféra területi fejlődésre gyakorolt hatása, a területi egyenlőtlenségeket okozó tényezők rendszere, a területi diszparitás mértéke makroszinten.

Az információk forrása ebben a részmodellben szekunder, a *KSH* által összegyűjtött, valamint publikált – elsősorban megyei és kistérségi szintű – adatokra támaszkodik. Egyes tényezők elemzésekor az időtáv a vizsgálat célja miatt ettől eltérhet.

A Térségi V*állalkozási Térszerkezeti M*odell *makroszintű részmodelljének* megalkotása során – a gazdasági fejlettség mérésének modellezésében – objektív, mennyiségi változókra támaszkodtam, amelyek természetes mértékegységben (forint, fő, darab stb.) vannak kifejezve.

Egy térség gazdasági teljesítményét talán legátfogóbban a GDP méri, emellett azonban számos egyéb tényező figyelembe vétele is indokolt. Egy adott térség vállalkozási szempontú térszerkezeti elemzéséhez elengedhetetlen a gazdasági-társadalmi folyamatok komplex értékelése.

A hazai térségek fejlettségét abszolút és viszonyszámokra épülő mutatókkal egyaránt jellemezhetjük, ugyanakkor a különböző mutatók eltérő értelmezésre adnak lehetőséget, eltérő térségi területi rangsorokhoz vezetnek, ráadásul az abszolút adatok és mutatók a legtöbb esetben torzító hatással lehetnek a gazdasági fejlettségi rangsor kialakítására. Kutatásom során – ezek alapján – viszonyszámokra épülő mutatókat vontam be a magyar megyék gazdasági fejlettség szerinti rangsorképzésébe.

Egy térség gazdasági teljesítményének jellemzésére különböző makroszintű adatok és mutatók léteznek, melyek közül a legfontosabbak rendelkezésre állnak a hazai statisztikai évkönyvekben. Mindezek lehetővé teszik egyrészt a magyar térségek gazdasági teljesítményének, fejlettségének összehasonlítását, másrészt a térségi szintű területi differenciáltság mértékének számszerűsítését.

Kutatásom során a statisztika módszereit felhasználva, egyfajta általános helyzetképet kívánok festeni a hazai megyék gazdasági helyzetéről, fejlettségéről, területi különbségeiről, továbbá elemzem, hogy az egyes elméletileg összefüggő gazdasági-társadalmi folyamatok statisztikailag milyen szoros kapcsolatban állnak egymással, illetve az összefüggések eredményei alapján milyen következtetések vonhatók le az adott térség gazdasági helyzetére, pozíciójára vonatkozóan. Az elemzések középpontjába valamennyi változó esetében – kutatásom célterületét – Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét állítottam. A területi különbségek mérésére egyenlőtlenségi mutatókat, a tényezők közötti összefüggések feltárására korrelációszámítást alkalmazok, a gazdasági fejlettségi rangsor felállításában pedig a főkomponens-elemzést hívom segítségül megyei keresztmetszeti adatok alapján. Egy térség fejlettségének legelfogadottabb és legátfogóbb indikátora a bruttó hazai termék (GDP) , amely abszolút értékben egy adott térség gazdasági súlyát fejezi ki, a lakosságra vetített intenzitási mutató, az egy főre jutó GDP pedig a térség gazdasági fejlettségét. Hasonló jellegű fejlettségi mutató az egy foglalkoztatottra jutó GDP, amely a vizsgált földrajzi egység általános termelékenységét tükrözi. A megyék

vizsgálata során ezeket (egy főre jutó GDP, egy főre jutó GDP az országos átlag százalékában, a megyék átlagának százalékában, az EU-27 átlagának százalékában) veszem alapul indikátorváltozóként. A felhasznált magyarázóváltozók körét pedig a gazdasági fejlettséggel, illetve a területi egyenlőtlenségekkel makroökonómiai és statisztikai aspektusból összefüggésbe hozható mutatószámok képezik, melyeket a következők szerint rendszereztem.

- *A kutatásfejlesztés adatai:*
  - K + F helyek száma (db);
  - K + F helyek tényleges létszáma (fő);
  - K + F tevékenység ráfordításai (millió Ft);
  - kutatók foglalkoztatottakon belüli aránya (%);
  - egy kutatóra jutó K + F ráfordítás (millió Ft/fő);
  - egy kutatóhelyre jutó kutatók száma (fő);
  - egy kutatóhelyre jutó ráfordítás (millió Ft).
- *Szabályozórendszer:*
  - vállalkozások jogi szabályozása.
- *A vállalkozások általános szektorális jellemzői:*
  - regisztrált gazdasági szervezetek száma (db);
  - regisztrált vállalkozások száma (db);
  - működő vállalkozások száma (db);
  - külföldi érdekeltségű vállalkozások száma (db);
  - vállalkozói aktivitás (ezer lakosra jutó működő vállalkozások száma) (db);
  - működő vállalkozások regisztrált vállalkozásokon belüli aránya (%);
  - külföldi érdekeltségű vállalkozások regisztrált vállalkozásokon belüli aránya (%);
  - vállalkozások ágazatok szerinti megoszlása (%);
  - vállalkozások méret szerinti megoszlása (%);
  - vállalkozások gazdálkodási forma szerinti megoszlása (%).
- *Beruházások:*
  - beruházások értéke (milliárd Ft);
  - beruházások anyagi-műszaki összetétele.
- *A lakosság jövedelmi helyzetét befolyásoló tényezők:*
  - alkalmazásban állók havi bruttó, illetve nettó átlagkeresete (Ft).
- *A munkaerőpiac szerkezetét jellemző főbb adatok és mutatók:*
  - aktivitási ráta, foglalkoztatási ráta, munkanélküliségi ráta (%);
  - foglalkoztatottak ágazatok szerinti aránya (%);
  - fizikai/szellemi foglalkoztatottak aránya (%).

- *A demográfiai folyamatok meghatározó mutatói:*
  - tényleges szaporodás, fogyás, vándorlási egyenleg (fő);
  - születéskor várható átlagos élettartam (év);
  - a népesség korösszetétel szerinti megoszlása (%);
  - népsűrűség (fő/km2);
  - eltartottsági ráta (%);
  - öregedési index (%);
  - termékenység (%).
- *A lakosság iskolai végzettségét jellemző mutatók:*
  - a lakosság és a foglalkoztatottak iskolai végzettség szerinti megoszlása (%),
- *A térség infrastrukturális fejlettségét jellemző mutatók:*
  - városok száma (db);
  - városi lakosok aránya (%);
  - lakásépítések száma (db);
  - épített/megszűnt lakások aránya (%);
  - elérhetőségre vonatkozó adatok (autópályák, vasutak hossza) (km);
  - közüzemi szennyvíz-, csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya (%).

A makroszintű elméleti részmodellben a vizsgált térségek gazdasági fejlettségét külön vizsgálom abszolút és külön viszonyszámok, illetve mutatók alapján lineáris kétváltozós korrelációszámítás módszerével. A páronkénti korrelációs kapcsolatok vizsgálata mellett **a részmodell végső célja főkomponens-elemzéssel megalkotni egy** olyan **összetett mutatószámot**, amely több tényező figyelembe vételével meghatározza az egyes térségek gazdasági-fejlettségi rangsorban elfoglalt helyét, rangsorbeli pozícióját. A főkomponens-elemzést azonban kizárólag relatív vagy intenzitási mutatókkal célszerű elvégezni (az abszolút adatok torzító hatása miatt).

Az intenzitási mutatók alapján végrehajtott főkomponens-elemzés a következő változók bevonásával történik:

- egy főre jutó GDP (ezer Ft/fő);
- vállalkozói aktivitás (db/ezer lakos);
- alkalmazásban állók havi nettó átlagkeresete (Ft).

Előzetes, részletes számítások alapján kiszűrtem azokat a változókat, amelyek nem mutatnak statisztikailag megalapozott összefüggést egy térség gazdasági fejlettségével. Valamennyi intenzitási változó 1%-on szignifikáns kapcsolatban áll az adott térség gazdasági fejlettségét jelző mutatóval (az egy főre jutó GDP-vel). A főkomponens-elemzés kiinduló magyarázóváltozóinak száma 25 volt, melyből 11 változó 1%-os szignifikanciaszint mellett összefüggést mutatott az egy főre jutó GDP-vel. Ebből a 11 változóból pedig részben a

kapcsolat szorossága, részben pedig a vizsgálat célját szem előtt tartva került kiválasztásra a vállalkozói aktivitás és az alkalmazásban állók havi nettó átlagkeresete.

Mikroszintű elméleti részmodell

A *mikroszintű* részmodellben ismertetem a vállalkozások kvantitatív és kvalitatív szerkezeti jellemzőit, különös tekintettel a jellemzők között feltárható összefüggésekre, azok irányára és mértékére. Az információk forrása ez esetben primer, hiszen a részmodell csak és kizárólag olyan változókkal dolgozik, amelyek vállalkozások megkérdezéséből származnak.

A *mikroszintű elméleti részmodell* a felhasznált változók típusa alapján mennyiségi adatok mellett minőségi jellemzőket is tartalmaz, melyek alatt a vállalkozások működését, tevékenységét, fejlettségét, gazdasági szerepvállalási képességét meghatározó szerkezeti jellemzőket értem.

A részmodell befolyásoló tényezői a változók típusa alapján két csoportba sorolhatók: kvantitatív és kvalitatív jellegű indikátorok. Az adatok azonban mindkét esetben kizárólag vállalkozások megkérdezéséből származnak, melyek forrása saját kutatásomban a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vállalkozási körre kiterjesztett nagymintás (250 elemű) kérdőíves megkérdezés volt.

A következőkben külön-külön bemutatom a – vállalkozások gazdasági helyzetét, fejlődési, növekedési lehetőségeit vizsgáló – mikroszintű részmodell kvantitatív és kvalitatív tényezőinek csoportját.

Kvantitatív befolyásoló tényezők:

- alapítás éve;
- éves nettó árbevétel;
- foglalkoztatottak száma;
- mérlegfőösszeg.

Mennyiségi befolyásoló tényezőknek a vállalkozások numerikusan kifejezhető demográfiai jellemzőit tekintem. A múlt, a történelem alapvetően befolyásolja egy vállalkozás gazdasági helyzetét, szerepvállalását, így a vállalkozás alapításának ideje lényeges kvantitatív vállalkozási jellemző. A nettó árbevétel, a foglalkoztatottak száma és a mérlegfőösszeg tekintetében a KSH által kialakított méretkategóriákat alkalmazom. Ez utóbbi három szerkezeti jellemző szintén jól mutatja a vállalkozások működésében, gazdasági teljesítőképességében, fejlettségében bekövetkező változásokat.

Kvalitatív befolyásoló tényezők:

- tevékenységi kör;
- gazdálkodási forma;
- tulajdoni viszony;

- exporttevékenység;
- K + F tevékenység;
- dolgozói kompetenciák;
- a vállalkozás jövőre vonatkozó foglalkoztatási tervei;
- szakmai gyakorlat biztosítása;
- kapcsolati tőke.

A vállalkozások tevékenységi körét többféle felosztásban lehet vizsgálni, melyek közül a szektorális felosztást veszem alapul. A társasági forma tekintetében a hazai jogszabályoknak megfelelően kialakított felosztást alkalmazom, így megkülönböztetek egyéni és társas vállalkozásokat (azon belül gazdasági társaságokat: közkereseti társaságot, betéti társaságot, korlátolt felelősségű társaságot, részvénytársaságot), illetve egyéb szervezeteket. A vállalkozások tulajdonosi hátterét dichotóm kérdésként kezelem. Megkülönböztetek külföldi és magyar tulajdonosi hátterű vállalkozásokat. A besorolást a többségi tulajdon alapján végeztem el. A tulajdonosi háttér fundamentális különbségeket eredményezhet a vállalkozások stratégiájában, menedzsmentfelfogásában, kultúrájában, ezáltal gazdasági helyzetében és fejlettségében is. Az export-, illetve a K + F teljesítmény pedig a vállalkozási folyamatokon és növekedésen túl lényeges szerepet játszik a gazdaság dinamizálásában. A dolgozói kompetenciák vonatkozásában 1-től 5-ig terjedő skálán fejezem ki az egyes képességek, készségek fontosságát az adott vállalkozás számára, ahol az 5-ös a legfontosabb értelemben szerepel. A vállalkozások jövőre vonatkozó terveit elsősorban a foglalkoztatás aspektusából vizsgálom. A vizsgálatba bevont utolsó változó, a szakmai gyakorlóhely biztosítása pedig a vállalkozás és az oktatás kapcsolatának fontosságát hangsúlyozza. Kizárólag elméleti síkon a kapcsolati tőkét is bevontam a mikroszintű részmodell változói közé. Az empirikus kutatásban sajnos nem volt lehetőségem vizsgálni, így a gyakorlatba történő átültetésére jövőbeli kutatásaim során kerülhet sor. A kapcsolati tőke elméleti síkon formalizált és nem formalizált, ún. szubjektív elemekre bontható. A formalizált elemek egy adott vállalkozás szerződéses kapcsolatai alapján vizsgálhatók, míg a szubjektív elemek csak indirekt úton, a vállalkozások vezetői révén elemezhetők.

A mikroszintű elméleti részmodellben nagy hangsúlyt fektetek a változók közötti összefüggések vizsgálatára. A viszonyok vizsgálatának típusa alapján megkülönböztetek korrelációs, asszociációs és vegyes, a változók számát tekintve pedig két-, illetve többváltozós kapcsolatokat. A részmodell célja tehát egyrészt a változók közötti összefüggések, azok hatásmechanizmusának feltárása, másrészt klaszteranalízis segítségével a megfigyelési egységeket homogén csoportokba rendezni, ezáltal vállalkozási típusokat alkotni Szabolcs-Szatmár-Bereg megye vonatkozásában.

Az eddig tárgyalt *két mérési részmodell közötti legfőbb különbséget a vizsgálat szintje* (makro-, mikroszint), *a felhasznált változók típusa* (a makroszintű részmodell csak mennyiségi változókkal dolgozik, míg a mikroszintű a mennyiségi mellett minőségi változókat is alkalmaz), illetve *az információk forrása* (makro

esetben szekunder információkkal, mikro esetben pedig kizárólag primer információkkal dolgozom) *jelenti*. Valamennyi felsorolt változó alapvetően befolyásolja a vállalkozások jövőbeli lehetőségeit, gazdasági helyzetét és szerepét. Ebből az okból kifolyólag a Modell a változóknak a területi struktúra alakítása szempontjából történő értékelésére és hatásaik számszerűsítésére összpontosít.

Mezoszintű részmodell

A mezoszintű részmodellben a térségi szinten megnyilvánuló gazdasági, társadalmi folyamatokat, azok kapcsolatrendszerét, hatásait és következményeit vizsgálom. Kiemelem azokat a térgazdaságtani jelenségeket, amelyek lokális szinten jelennek meg és fejtik ki hatásukat a gazdasági térben. Emellett választ kívánok adni arra, hogy a vállalkozási szektornak milyen kapcsolódásai vannak a térség gazdasági-társadalmi jellemzőihez, milyen összefüggések mutathatók ki közöttük, valamint milyen szerepet játszik a területi egyenlőtlenségek alakításában, közvetetten egy térség gazdasági fejlettségében. Ez a részmodell alapozza meg és zárja egységes keretbe a másik két részmodell ok-okozati összefüggésrendszerét.

Egy adott térség vállalkozási szerkezetének vizsgálata szempontjából a kiindulópontot a lokális (mezo)környezet elemzése jelenti, amely mintegy átmenetet képez a makro- és a mikrokörnyezet között, sajátos integráló metszetét jelenti a két nagy környezeti alapkategóriának. A mezoszintű környezet tehát szorosan kötődik mind a makro-, mind a mikrokörnyezethez, hiszen vannak olyan elemei, amelyek ugyan a regionális politika részei, jellegüknél fogva mégis a makroökonómiai környezethez tartoznak (térségi infrastruktúra, innovációs rendszerek, oktatási intézmények fejlesztése, helyi adók, regionális fejlesztési tervek kidolgozása stb.).

A mikrogazdasági üzleti környezet elemei pedig a mezoszintű elemeken (helyi beszállítói hálózatok, helyi oktatási intézmények) keresztül integrálódnak, lépnek egymással kölcsönhatásba, hiszen egy vállalkozás működése nemcsak magától a vállalkozástól függ, hanem a helyi tudásbázistól, a helyi munkakultúrától, a helyi domináns vállalkozási stratégiáktól. Ezek a tényezők pedig jóval túlmutatnak egy adott vállalkozás igényein. Ráadásul a regionális szinten érvényesülő tényezők jelentős része pozitív externáliaként jelentkezik a vállalkozások működésében.

A mezoszint vizsgálata kapcsán abból célszerű kiindulni, hogy milyen tényezők, folyamatok alakítják az adott térség vállalkozásainak összetételét, hogyan működik a vállalkozások és a térségi szereplők kapcsolatrendszere. Ehhez a kiindulási alapot a nemzetgazdaságon belüli térségek és a vállalkozások keresleti és kínálati tényezőinek egymással való összevetése jelenti *(ld. 2. melléklet)*.

A **vállalati/vállalkozási kereslet** elemeit lényegében azok a tényezők jelentik, amelyeket az adott vállalkozás tevékenysége során az eredményesség szempontjait szem előtt tartva felhasznál, igénybe vesz. Idetartozónak tekintem a piacot, a területet, a tőkét, a vállalkozói környezetet, a partnereket, a beszállítókat, a munkaerőt, az infrastruktúrát.

A **térségi keresleten** elsősorban a térségben működő gazdasági szereplők, társadalmi csoportok szükségletei, az ezek által létrejövő piaci, partnerségi viszonyok és tőkekereslet határozzák meg.

A **vállalati/vállalkozási kínálat** elemeinek tekintem a vállalkozások által nyújtott termékeket, szolgáltatásokat, munkahelyeket és a jövedelmet.

A **térségi kínálat** pedig magában foglalja a piacot, a területet, a tőkét, a vállalkozás környezetét, az infrastruktúrát, valamint a szociális és kulturális szolgáltatásokat.

Egy adott terület vállalkozási szerkezete a következő négy irányból elemezhető:

1. Vállalkozási kereslet elemei – térségi kereslet elemei

- A vállalkozási, illetve a térségi kereslet elemeit összevetve, meghatározható a piacok koordinációja, valamint a szinergikus hatások hasznosítása.
- A szerkezetelemzés célja: adottságok felmérése (többletek és hiányok kimutatása mennyiségi vagy minőségi szempontból).

2. Vállalkozási kínálat elemei – térségi kereslet elemei

- A vállalkozási, valamint a térségi kereslet elemei közötti összhang vagy differencia megalapozza a területfejlesztési döntések előkészítését és a térségek versenyét.
- A szerkezetelemzés célja: fejlesztési alternatívák kidolgozása.

3. Vállalkozási kereslet elemei – térségi kínálat elemei

- A vállalkozási kereslet, illetve a térségi kínálat elemei közötti kapcsolatok határozzák meg a telephelyválasztást, valamint a vállalkozások versenyét.
- A szerkezetelemzés célja: fejlesztési (verseny)stratégiák/konkrét feladatok meghatározása.

4. Vállalkozási kínálat elemei – térségi kínálat elemei

- A vállalkozási kínálat és térségi kínálat elemei közötti kapcsolatok elemzése jótékony hatással lehet a fejlesztések koordinációjára, továbbá a hiánygazdálkodás és a hiányosságok kiküszöbölésére.
- Célkitűzés: fejlesztési döntések hatásvizsgálata.

A térségek vállalkozási szerkezete ezeket a kapcsolatokat határozza meg, ebből következően a térségi szerkezet a kapcsolatrendszertől függően más és más. Ahhoz azonban, hogy a térségi szerkezetet a vállalkozások szempontjából komplex szemléletben tudjuk értékelni, elengedhetetlen a mezoszintű keresleti és kínálati elemek makro- és mikrokörnyezeti tényezőkkel való összekapcsolása és értékelése.

A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell gyakorlati alkalmazhatóságának logikai folyamatát a *3. melléklet* mutatja be. E folyamatábra segít megérteni a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell céljait, gyakorlati alkalmazhatóságának jelentőségét. A Modell részmodelljei választ adnak arra, hogy a vállalkozások milyen szerepet töltenek be a gazdasági tér alakításában, hogyan

befolyásolják a területi különbségek alakulását, és milyen hatással vannak egy adott területegység gazdasági fejlődésére. **Módszertanilag az elemzések szintézisét a mezoszintű** részmodell jelenti, amely a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell közös részeként (metszeteként) összefogja és egységes keretbe zárja a másik két részmodellt.

Jelen fejezetet a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell módszertani alapjait nyújtó modellek ütköztetésével, összehasonlításával kívánom lezárni *(ld. 4. melléklet)*. A *4. melléklet* a hasonlóságok és a különbségek mentén veti össze az általunk megalkotott Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modellt a módszertani alapokat nyújtó modellekkel.

Összegzés

A vállalkozások szerkezeti jellemzőinek módszertani áttekintését követően megállapítottam, hogy a vállalkozási szektor mélyen beágyazódik a gazdasági és társadalmi környezetbe, így teljesítményét a gazdasági-társadalmi mechanizmusok szűrőin keresztül fejti ki.

A gazdasági tér három szintje *(makro, mikro és mezo)* a *Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modellben* kapcsolható össze, amely a vállalkozási szektor strukturális jellemzőinek és a területi fejlődést befolyásoló gazdasági-társadalmi folyamatoknak az összefüggő rendszere. A tanulmány végén a részmodellek és befolyásoló tényezőik áttekintése után tézis formájában fogalmazom meg a modellalkotás eredményét jelző *Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modellt*.

Tézis: Szekunderkutatás és szakértői mélyinterjúk alapján megalkottam a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modellt, amely egy kiválasztott térségben a vállalkozási struktúra területi fejlődésre gyakorolt hatásainak mérésére hivatott. Segítségével egyrészt kifinomult módszertan alapján válik elemezhetővé egy adott térség fejlettsége, másrészt meghatározható a területi fejlettséget befolyásoló makro-, mikro- és mezoszintű tényezők által kifejtett hatások iránya és mértéke. A modellben három kiemelt részmodell (makro, mikro, mezo) kölcsönhatása érvényesül, ahol a vállalkozási szektor a gazdasági és társadalmi környezetbe ágyazottan szerepel. A vállalkozási szféra a gazdasági és társadalmi tényezők szűrőin keresztül befolyásolja a gazdaság teljesítményét. Ezt a területileg integrált modellt Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modellnek neveztem el.

A *Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell* három mérési részmodell *(makro-, mikro- és mezoszintű)* összefüggő rendszere. A modell célja, hogy a vállalkozások gazdasági tevékenységét, illetve egy adott gazdasági térben betöltött helyzetét és szerepét, a vállalkozási jellemzők, valamint a gazdasági-társadalmi

folyamatok összefüggésében értékelje; továbbá kijelölje azokat a beavatkozási pontokat, melyeken keresztül növelhető a vállalkozási aktivitás és teljesítmény, közvetett módon a vállalkozás versenyképessége, ami által csökkenthetők a területi különbségek. A makro- és mikroszintű részmodellek metszetét jelentő mezoszintű részmodell ad teljes körű magyarázatot a vállalkozások területi egyenlőtlenségek alakításában betöltött szerepére. A *modell központi eleme a vállalkozási aktivitás és teljesítmény*, amely kapcsolatot teremt a makroszintű mechanizmusok, a mikroszintű vállalkozási jellemzők és e kettő metszetét jelentő mezoszintű folyamatok között. Mindezek alapján *hipotézisemet* elfogadom.

A térgazdaságtani elméletek tanulmányozása, elemzése, értékelése alapján a következő megállapítások és következtetések kiemelése indokolt a kutatási téma szempontjából:

- A térgazdaságtan szakirodalmának tanulmányozása során arra a megállapításra jutottam, hogy *a térszerkezet egyenlőtlenségeit és az arra ható folyamatokat vizsgáló elméleti irányzatok a 20. század közepén kerültek a regionális gondolkodás középpontjába.* Az egyes elméleti irányzatok különböző összefüggésrendszereket, illetve azok következményeként eltérő irányvonalakat tártak fel.
- Rendszereztem a hátrányos helyzetű térségek leszakadásának befolyásoló tényezőit, különös tekintettel a *kapcsolati tőke* – mint napjainkban fokozatosan önállósodó erőforrás – közvetett szerepére, hatására.
- A magyar szakirodalomban a területi gazdasági fejlődés vizsgálata az 1960-as években került előtérbe. Ezek között – jelen kutatáshoz hasonlóan – számos olyan tanulmány készült, amelyek a gazdasági-társadalmi tényezők területi differenciáltságára ható mechanizmusok szerepét hangsúlyozzák. Sokkal bőségesebb azonban azoknak az elemzéseknek a száma, amelyek a jövedelmi egyenlőtlenségekkel mérik a területi differenciáltságot.
- A területi modellalkotás megalapozásaként áttekintettem azokat a térszerkezeti modelleket, amelyek a vállalkozási szféra és a területi folyamatok kapcsolatát vizsgálják. Ezen elméletekkel kapcsolatban arra a következtetésre jutottam, hogy szinte valamennyi elméletben jelen van közvetlenül vagy közvetve a vállalkozások területfejlesztésre gyakorolt hatása, területfejlesztésben betöltött kiemelkedő szerepe. **Ugyanakkor a térszerkezet kifejezetten vállalkozási szempontú elemzése egyiknek sem alkotja lényegi magját.**

Felhasznált irodalom

Ács J. Z. – Varga A. (2000): *Térbeliség, endogén növekedés és innováció.* Tér és Társadalom, 4., 23–38.

Bergman E. M. – Feser E. J. (1999): *National industry clusters: Frameworks for state and regional development policy.* Forthcoming, Regional Studies

Falus I. – Ollé J. (2008): *Az empirikus kutatások gyakorlata.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Inzelt A. (2008): *Az üzleti élet szereplőinek részvétele a hazai tudomány- és innovációpolitika formálásában I.*, Európai Tükör, 13. évf. 12. sz., 28–46.

Inzelt A. (2009): *Az üzleti élet szereplőinek részvétele a hazai tudomány- és innovációpolitika formálásában II.*, Európai Tükör, 14. évf. 1. sz., 60–69.

Isard W. (1956): *Location and Space-economy. A General Theory Relating to Industrial Location, Market Areas, Land Use, Trade and Urban Structure.* MIT Press, Cambridge (MA) and Wiley, New York

Kapás J. (2008): *A forrongó vállalatelmélet*. Közgazdasági Szemle LV.: (2), 183–187.

Krugman P. (2003): *Földrajz és kereskedelem.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Lengyel I. (2000): *A regionális versenyképesség tényezői, különös tekintettel a Dél-Alföldre.* in: Farkas B. – Lengyel I. (szerk.*): Versenyképesség – regionális versenyképesség*. Szeged, JATEPress, 39–57.

Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés.* JATEPress, Szeged, 256–304.

Makszim Gy.-né (2011): *Kísérletek a közgazdasági vállalatelméletek magyarázatának rendszerezésére.* Gazdasági és Társadalomtudományi Közlemények, Nyíregyházi Főiskola, Gazdasági és Társadalomtudományi Kar, Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza, III. évfolyam 1. szám, 125–139.

Martin R. (1999): *The new „geographical turn" in economics: some critical reflections.* Cambridge Journal of Economics. 23., 65–91.

Olsen J. (2002): *On the Units of Geographical Economics.* Geoforum (33), 153–164.

Porter M. E. (1990): *The competitive advantage of nations.* The Free Press, New York

Porter M. E. (2000): *Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy.* Economic Developmen Quaterly 1., 15–34.

Seidman I. (2002): *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer.* Műszaki Kiadó, Budapest

Storper M. (1997): *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy.* New York: The Guilford Press. pp. 26–28.

1. melléklet:
Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell

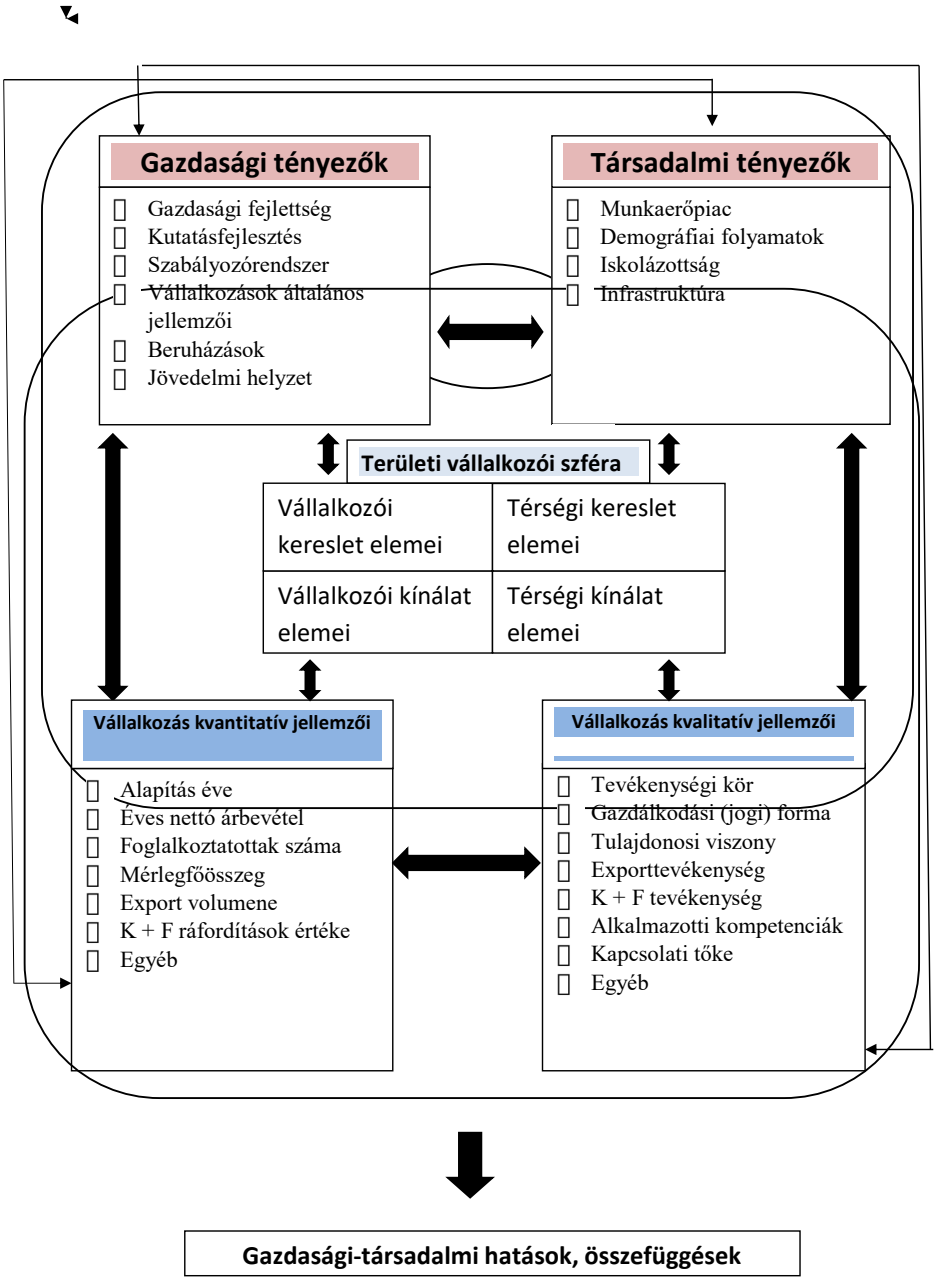

Forrás: Saját szerkesztés

2. melléklet:
A vállalkozási és a térségi kereslet-kínálat összetevői

	Vállalkozási	**Térségi (települési – kistérségi/járási – regionális – országos – nemzetközi)**
Kereslet	Infrastruktúra Szolgáltatások Munkaerő Vállalkozói környezet Piac a termékeknek Partnerség	Munkahely Jövedelemforrás Kooperációs kapcsolatok Piac a helyi termelőknek .....
Kínálat	Termékválaszték Munkahely Jövedelem Fejlesztési hozzájárulás	Telephely Piac Munkaerő Infrastruktúra Közszolgáltatások Vállalkozói környezet ....

Forrás: Saját szerkesztés

3. melléklet:
A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell alkalmazásának logikai folyamata

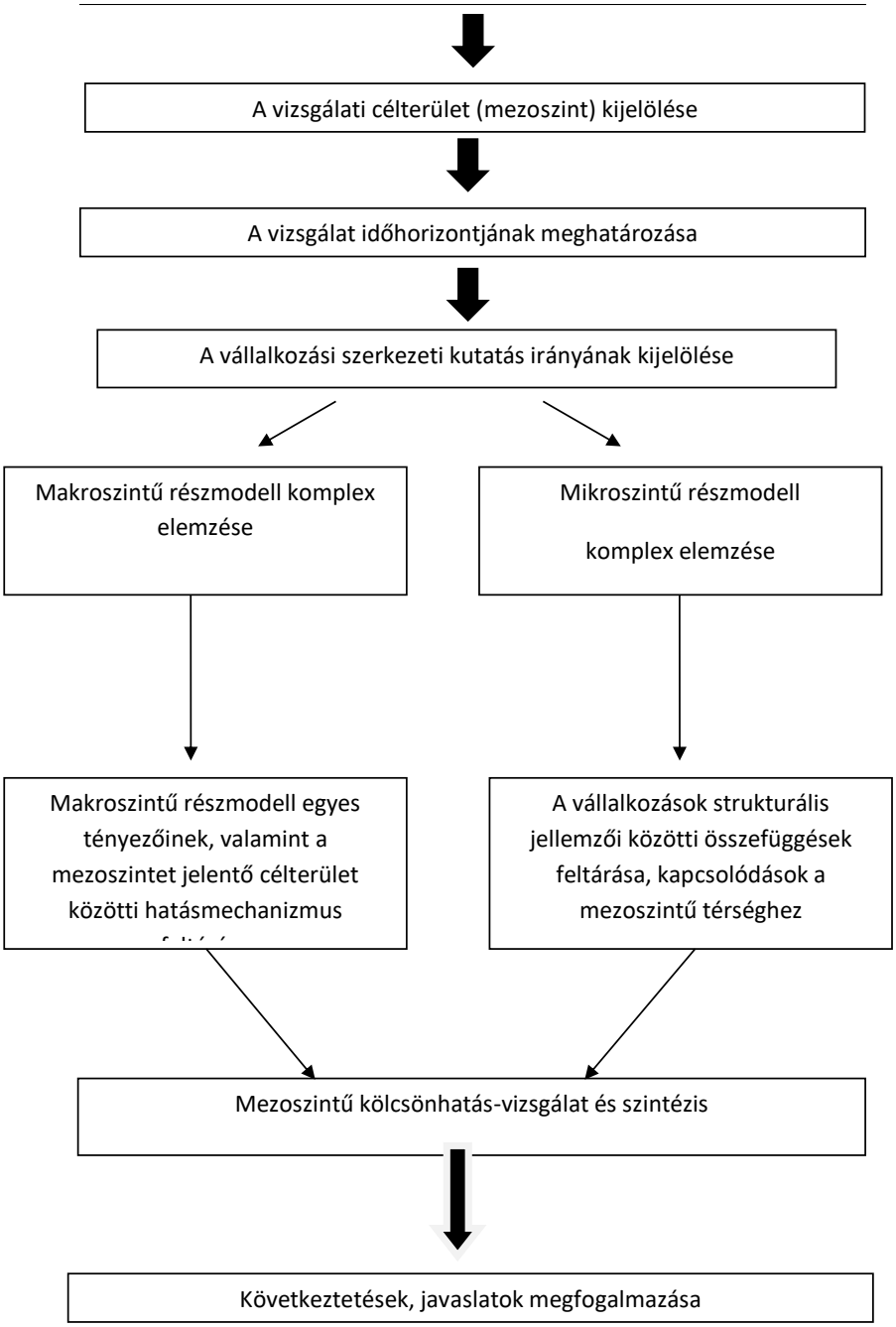

Forrás: Saját szerkesztés

4. melléklet: A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell összehasonlító elemzése az elméleti alapokat biztosító modellekkel

Elmélet	Hasonlóságok	Különbségek
Krugman-modell	Mindkét modell a *gazdasági tevékenységek térbeli struktúrájának modellezésére* tesz kísérletet, tehát a szerkezeti (strukturális) elemzésekre helyezi a módszertani alapokat. A *verseny jellege*, a *mérethozadék* kérdése és a *tényezők mobilitása* mint kiindulási feltételek szintén közösek.	Krugman egy általános térbeli egyensúlyelmélet megadására törekszik, vagyis a közgazdaságtan elméleti alapkérdéseit tartja fontosnak, a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell pedig a *gyakorlatban érvényesülő ok-okozati összefüggések rendszerét, azok következményeit, és a belőlük levonható gazdaságpolitikai lépések* kidolgozásával foglalkozik. A hasonlóságok között említett mérethozadék kérdése annyiban közös, hogy mindkét modell növekvő mérethozadékot feltételez. Krugman modellje azonban *mind a belső, mind a külső méretgazdaságossággal számol*, míg az általunk felállított modell *kizárólag a külső méretgazdaságosság* kérdését veszi figyelembe, vagyis az egyes vállalaton belüli tényezők és az egységköltség viszonyát nem vizsgálja.
Porter-modell	Mindkét modell figyelembe veszi a *makro- és a mikrokörnyezet* befolyásoló tényezőinek hatását. Mindkét modell többváltozós, összetett logikai struktúra mentén elemez. Egyaránt figyelembe veszik az *időbeliség és a térbeliség* problémáját. Mindkettő számol a *vállalkozáson kívüli* lokális üzleti környezettel, valamint a vállalkozáson *belüli*, a vállalkozás működéséből eredő *tényezőkkel* is.	A Rombusz-modell a *mikrogazdasági üzleti környezet* vizsgálatára helyez nagyobb hangsúlyt, a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell pedig a *makroökonómiai folyamatok ok-okozati összefüggéseit* elemzi mélyrehatóbban, külön kiemelve a gazdasági és társadalmi kapcsolódási pontokat. Míg a Rombusz-modell *egy adott iparág versenyelőnyeire ható lokális* környezet elemeit rendszerezi, addig a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell *a vállalkozási szférára ható* azon *makro- és mikrokörnyezeti elemeket* tárja fel, amelyek a regionális fejlődéssel összefüggésbe hozhatók. Lényeges különbség, hogy Porter modelljének alapegységei a *regionális klaszterek*, míg az általunk felállított modellben az *egyes üzleti vállalkozások* képezik a vizsgálati alapokat.

Elmélet	Hasonlóságok	Különbségek
Storper-modell	Mindkét modellben megjelenik az *emberi szubjektum*, bár a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell kizárólag mikroszinten vonja be a szubjektív egyént, illetve annak alkalmazotti kompetenciáit a vizsgálatba. Mind a Szentháromság-modell, mind pedig a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell önálló tényezőként *elemzi a vállalkozásokat* mint a regionális fejlődés meghatározó tényezőit. Mindkét modell fontosnak tartja a lokális szinten érvényesülő *kapcsolati tőke* szerepének, befolyásoló erejének vizsgálatát a térségek fejlődésében.	A Szentháromság-modell *a vállalkozásokat kizárólag belső, szervezeti oldalról* vizsgálva hozza összefüggésbe a területi fejlődéssel, míg a Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell *a vállalkozási szféra szerkezeti sajátosságai mentén* tárja fel a területi különbségek okait. A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modellben *az ember kizárólag szubjektumként* jelenik meg, és ebben a formában is csak mikroszinten és érintőlegesen, míg a Szentháromság-modellben az emberi tényező *szubjektumként és közösségként* is megjelenik, ráadásul központi jelentősége van az emberi kapcsolatok rendszerének a regionális fejlődésben.

Elmélet	Hasonlóságok	Különbségek
Lengyel-féle Piramis-modell	Mindkét modell *részmodellek* egymással összefüggő, *komplex rendszere*. Mindkettő *többváltozós struktúra* mentén vizsgálja a regionális versenyképességet, illetve a régiók gazdasági fejlettségét. A vizsgált területegységek összehasonlítására mindkét modell összetett mutatószámot képez. A mérési metodika *három közgazdasági kategória* bevonásával történik. A felhasznált mutatók között kulcsfontosságú faktor a *megtermelt jövedelem*, amely a tényezőváltozó szerepét tölti be a vizsgálatokban. Mindkét modellt mint *logikai szerkezetet* kell figyelembe venni a regionális folyamatok vizsgálatakor, azonban a modellekben szereplő egyes tényezők fejlesztésére már területegységenként (régiónként, megyénként) kell az egyedi programot kidolgozni.	A Piramis-modell a regionális versenyképességet befolyásoló tényezőket két csoportra osztja: *közvetlen és közvetett tényezőkre*. A közvetlen tényezők (alaptényezők) rövid távon fejtik ki hatásukat a régiók gazdasági teljesítményére, a közvetett tényezők (sikerességfaktorai) pedig hosszú távon. Az általunk alkotott modellben az üzleti vállalkozásokra ható folyamatok szintje alapján teszünk különbséget a befolyásoló tényezők között, így megkülönböztetünk *makro- és mikroszintű* részmodelleket. A makroszintű részmodellben külön vizsgáljuk a *gazdasági*, és külön a *társadalmi folyamatok* befolyásoló szerepét. A mikroszintű részmodellben pedig a *vállalkozások kvantitatív és kvalitatív szerkezeti jellemzőit* elemezzük. A hasonlóságok között már említettük, hogy a méréshez használt változók száma mindkét modell esetén három, azonban a változók közgazdasági kategóriája lényegesen eltérő. A Piramis-modell *a gazdasági kibocsátásra, a munkatermelékenységre és a foglalkoztatottságra* vezeti vissza a versenyképességet. A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell pedig *az egy főre jutó GDP, a vállalkozói aktivitás és az alkalmazásban állók havi nettó átlagkeresetének* figyelembe vételével képezi a gazdasági fejlettség komplex mutatóját. A Piramis-modell végső célja a régióban élők *jólétének és életszínvonalának javítása*. A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell fő koncepciója a különböző térségek *vállalkozási szempontú gazdasági fejlettségének vizsgálata* makro- és mikrogazdasági folyamatok összefüggésrendszerén keresztül, statisztikai módszertani megalapozottsággal. A vállalkozások az eszköz szerepét töltik be a területi egyenlőtlenségek alakításában. A Térségi Vállalkozási Térszerkezeti Modell ebből a szempontból újszerűnek tekinthető.

Forrás: Saját szerkesztés